

MONETARY SAVING BEHAVIOR IN INDIA: SHIFTS, DRIVERS, AND FUTURE OUTLOOK

Akash Shriram Meshram

Faculty of Commerce & Management

N.H. College, Bramhapuri.

profakash123@gmail.com

Abstract

The monetary saving behavior in India has undergone tremendous changes in the last few decades, with a mix of economic, social, and technological factors driving this change. This paper discusses changes in saving patterns among Indian households, focusing on changes in saving rates, preferences for financial instruments, and the impact of demographic factors. The key drivers of this change include rising income levels, financial literacy, government policies, and the digitalization of financial service. The pandemic has also accelerated these changes, with increased interest in digital saving tools and investment options. This study also discusses the future of saving behavior in India against the emerging trends such as the growing influence of financial technology (fin-tech), retirement planning, and reforms in the economy and global uncertainties. Analyzing these factors gives the paper an insight into how saving behavior may evolve over the next few years and what it may mean for policymakers, financial institutions, and investors.

Keywords:

Monetary saving behavior, saving patterns determinates, Current saving Trend in India.

Introduction

Money-saving behavior is at the heart of determining individual financial security as well as the economic stability of a country. With India having a highly varied socio-economic landscape and its increasing middle class, patterns of saving have traditionally been influenced by a different combination of cultural, economic, and policy-related factors. However, over the last few decades, these saving behaviors have changed a lot due to a

mix of domestic and global factors. The traditional preference for physical assets like gold and real estate has increasingly been complemented and in some cases, supplanted by modern financial instruments like mutual funds, stocks, and digital savings tools.

One of the most notable shifts in recent years has been the growing adoption of digital financial services, including mobile banking, fin-tech platforms, and online investment options. This revolution in technology has brought saving within the reach and convenience of most younger, tech-oriented people within urban areas. At the same time, income growth, inflationary pressures, and changing life goals (such as retirement planning and education savings) have all had a profound effect on how households allocate their resources.

The COVID-19 pandemic hastened this change, as it pushed millions of Indian households to review their financial priorities. While many families increased savings as an insurance measure against economic shocks, others adopted more liquid and flexible savings methods as a way to cope with job insecurities and disruptions to traditional savings practices. These events have resulted in a fundamental shift in the way people view saving, with a notable shift from traditional, tangible forms of wealth preservation.

This paper intends to comprehensively analyze the recent trends in monetary saving behavior in India, identify the drivers behind these changes, and assess the role of socio-economic factors, government policies, and technological

advancement. The current savings situation in India will thus be discussed in this research study, which will also project the future of monetary saving behavior based on emerging trends including fin-tech influence, the impact of changes in the regulatory policies, and shifts in the demographic profile of Indians. Understanding these factors is important not only for policymakers and financial institutions but also for individual investors who want to optimize their savings strategies in a more complex economic environment.

Objectives of the Study

The primary objectives of this study are:

1. To explore the shifts in monetary saving patterns in India over recent decades.
2. To identify the key drivers influencing these changes, including socio-economic, technological, and policy factors.
3. To analyze the implications of these shifts for the future of saving behavior in India, considering demographic changes, emerging financial technologies, and evolving economic conditions.

Monetary saving behavior

Monetary savings behavior is the habit of saving some of one's income or wealth for later use, usually in the form of money or other financial assets and products, like bank accounts, stocks, bonds, or mutual funds. Representing an integral part of individual's financial management, it offers individuals an emergency buffer, an avenue for accomplishing long term goals (such as schooling and retirement), and the possibility of accumulating wealth through the passage of time. Monetary savings are also a function of the individual's financial behavior and of aggregate economic activity.

The act of saving is highly convoluted to a whole host of influences, spanning from individual personality predispositions (e.g., future-thinking and self-regulation) to external forces (income level, inflation, interest rates,

government action). Moreover, factors of culture and social standards have a crucial influence on the way in which people approach saving. As an example, in certain communities saving is considered to be a good moral or a key practice for a financial safety, while in other, spending is encouraged to the detriment of saving.

Saving Pattern Determinants

Saving pattern refers to the regular and systematic manner in which individuals or households allocate a portion of their income or wealth for future use. It is a significant aspect of individual financial planning and may differ significantly depending on culture, income, geographic area, and economic circumstances. Saving patterns can be influenced by several factors, including:

1. **Income Levels:** Higher income also generally results in relatively high savings, but this is not always true. It is true that lower-income households tend to save a less significant portion of their income but they may still be more likely to save for short-term need or long-term goals and/or they may have limited capacity (once need urgency is addressed) to focus/step-up saving for long-term goals.
2. **Cultural and Social Norms:** In many cultures, saving is viewed as a moral duty or a sign of prudence. In certain societies, saving propensities can be heavily determined by family norms and customs (e.g., saving for wedding or religious ceremonies).
3. **Economic Environment:** Inflation and interest rates, as well as general economic stability, may have a strong impact on saving behavior. During situations of economic insecurity or hyperinflation, people tend to be more save money in a precautionary manner, whereas during times of economic expansion, they tend to be more ready to purchase and invest.

4. **Financial Literacy:** There is a tendency in populations with greater levels of financial literacy to save more judiciously. Financial education and access to a variety of saving instruments (banking/savings accounts, mutual funds, retirement funds) can provoke people to save properly and to maximize their savings as much as possible.
5. **Technological Advancements:** Digital financial service has changed saving behavior, especially for young, technologically savvy users. Thanks to the availability of mobile banking, digital wallets, and automatic savings tools, consumers can save consistently and use financial tools such as stocks, bonds, and mutual funds.
6. **Life Stage and Goals:** Saving patterns change over a person's life cycle. Adolescents may concentrate on accumulation of emergency funds or on the savings for education, whereas adults may give priority to the accumulation for working retirement or the purchase of the house. Older individuals often shift their focus to preserving capital and generating income from their savings.
7. **Government Policies:** Policies that can affect saving behavior, for example, tax incentives, subsidies or obligatory saving programmes (e.g. provident funds or pension schemes) can impact saving behavior directly. In societies with robust social security system or government-sponsored savings schemes, people may carry less responsibility to save their own money.

Current saving Trend in India

Saving behavior in India has changed drastically in recent decades due to evolving socio-economic determinants, higher financial awareness, and the increasing role of digital finance. Although traditional saving patterns, like owning gold, real estate, and informal

saving associations, continued to retain significance, there is a clear tendency towards more diverse and formalized saving products, especially in cities.

1. Shift Towards Financial Instruments:

Perhaps the most notable change in the past years has been the preference for formal financial products (e.g., mutual funds, stocks, fixed deposits) over the conventional approach to create assets (e.g., gold and physical). Younger and tech-oriented consumers are increasingly using digital platforms for investing and saving. This trend is also contributed to by the increase of mobile banking and fin-tech, and hence it is easier than before for people to get and control their savings.

2. Digitalization of Savings:

Digital banking, mobile wallets, and investment applications have transformed the way consumers save in India. As smart-phones and internet spread their reach, electronic platforms for saving and investing are growing increasingly popular, even in less-developed centres, such as the ones that have limited access to traditional banking. Saving via digital tools is now more available, automatic, and frequent.

3. Impact of COVID-19:

The COVID-19 pandemic had a major effect on behaviour saving in India. Following economic insecurity and joblessness, a significant number of households boosted their savings rates, prioritizing emergency funds and liquid saving vehicles.¹ The pandemic also spurred the increased use of online saving tools, as individuals searched for safer, more flexible ways to handle money in and out of the computer.

4. Rise in Financial Literacy:

With all the increased financial literacy, particularly in younger people, there is much greater understanding about the need for disciplined investing and retirement

planning. Products such as the National Pension Scheme (NPS) and other government-insured savings products have become widely adopted, as people realize more than ever the desirability of long-term wealth accumulation.

5. **Declining Household Savings Rate:** Although all these are positive trends, India's average household savings rate has decreased in recent years due to a combination of increased consumerism, urbanization and the rising cost of the living. Nevertheless, the rate of saving in India still tends to be quite high in contrast to most other developing countries as these developing countries are also influenced by cultural disposition to save.
6. **Urban-Rural Divide:** Saving behavior in urban and rural India is still clearly different. Cities, through better access to financial services and higher average income, exhibit a stronger inclination for the formalized saving products, like the shares and mutual funds. In contrast, rural communities continue to apply to a greater extent the traditional ones (saving in gold, cash, or informal savings clubs), although the digitalisation is steadily growing.

Research Methodology

This work is a secondary data analysis based on data collected from several wellknown database, government reports, financial institutions, and academic papers. The employment of secondary data provides an opportunity of doing a comprehensive and unbiased investigation of historical patterns, socio-economic variables, technology impacts and government policy that have influenced money saving in India. The methodology consists of systematic review, synthesis, and analysis of available literature and statistical data to attain the research goals.

Key Findings

1. **Shifts in Monetary Saving Patterns:** Saving behavior in India has changed considerably in the last couple of decades. Interest in gold, real estate, and informal savings pools has declined in favor of other, more formal and diversified savings products, notably mutual funds, equities, and government-supported savings products. Both improved financial literacy and the emergence of digital finance have contributed to this transformation in a key role.

Key Drivers of Change : Socio-economic Factors: Viable and indicative of the need for financial saving, particularly in the context of rising incomes (especially within the middle class) and urbanization rates, is the trend of saving money becoming more attainable. The nuclear family form has also encouraged people to assume greater responsibility for their economic future.

2. **Technological Factors:** The advent of fin-tech, mobile banking, and digital wallets has opened the doors to financial products for all. These technologies have enabled the saving to be more convenient, atomized, and become more accessible (especially in rural areas).

Policy Factors: Such government schemes (such as Jan Dhan Yojana and Pradhan Mantri Jan Arogya Yojana (PMJAY) tax concessions on savings have led people to save more and invest in formal financial products.

3. **Implications for the Future Demographic Changes:** As the working-age population increases and the middle class expand, perhaps the overall savings rate will increase. Nevertheless, the aging population will have the effect of moving saving behavior towards the phase of retirement planning and pensions.

Fin-tech and Digital Finance: Further growth of fin-tech, robo-advisers and block chain-based savings products will result in saving becoming more personal, secure and efficient. Digital platforms will continue changing traditional saving patterns, in particular among young generations.

Economic Conditions: Economic determinants, including inflation, interest rates, and general growth, will continue to influence saving behavior. During economic turmoil people tend to be looking for liquidity and flexibility and when the period of growth they tended to be looking for high-risk, high-return financial instruments.

Conclusion

Research on monetary saving behavior in India shows a substantial change in the way Indian families handle money, which is brought about by socio-economic, technological, and policy factors. Historically, in India, saving was primarily driven by traditional ways of saving, like physical assets like gold, real property and informal savings activities. Over the last few decades, however, there has been a trend away from individualistic and informal approaches towards more diversified, formalized forms of saving. This transition is most noticeable in the increasing use of financial products such as mutual funds, stocks, pension funds, and digital savings devices.

Significant factors underlying these changes are income growth, financial sophistication, and the digital transformation. The increasing use of mobile banking, fin-tech applications, and digital wallets has given people, especially younger, technologically attuned demographics, access to saving and investing in more frequent and effortless ways. Government programs to boost financial inclusion and tax benefits for deposits have also helped ease the transition to formal financial systems.

The COVID-19 pandemic has long-term implications for saving behavior, speeding up the trend of precautionary saving and the advent of digital financial products. With economic uncertainties increasing, a large number of households focused on liquidity and mobility of their savings, which in turn led to the use of digital platforms for saving and investing.

Foreseeing the future, the development of monetary savings behavior in India is going to be sustained by demographic shifts, new financial technology, and changing economic policy. With the increasing working population base, growing middle class and the rising understanding of financial aspect, it is evident that saving behaviors will be diversified and complex. With the advent of fin-tech and robo-advisors, access to financial products will probably continue to be democratized, enabling people at all income levels to participate in formal financial markets. Specifically, with India facing issues of inflation and economic instability, savings will likely more strongly translate to long term financial security and retirement planning.

Ultimately, the trajectory of monetary saving behavior in India will be defined by the conjunction of these factors. In doing so, financial institutions, policymakers, and consumers themselves will all need to adjust to these shifts, so that the potential of greater financial inclusion, technological innovation, and financial literacy are maximized. As India continues to modernize its financial ecosystem, a more secure and resilient saving culture will emerge, contributing not only to individual financial security but also to the broader economic stability of the nation.

References

- ✚ Reserve Bank of India (RBI). (2023). *Annual Report 2022-23*. Reserve Bank of India.

- ✚ *Securities and Exchange Board of India (SEBI). (2022). Annual Report 2021-22: Indian Mutual Fund Industry Growth and Trends. SEBI.*
- ✚ *Ministry of Finance, Government of India. (2023). Economic Survey 2022-23. Government of India.*
- ✚ *National Sample Survey Office (NSSO). (2020). Consumer Expenditure Survey 2017-18: Household Savings and Consumption Patterns. Ministry of Statistics and Programme Implementation, Government of India.*
- ✚ *National Payments Corporation of India (NPCI). (2022). Annual Report: Digital Payments and Financial Inclusion in India. NPCI.*
- ✚ *Government of India. (2021). Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana (PMJDY) Report. Ministry of Finance, Government of India.*
- ✚ *India Stack. (2021). The Future of Digital Payments and Financial Inclusion in India. India Stack.*
- ✚ *Insurance Regulatory and Development Authority of India (IRDAI). (2021). Annual Report on the Indian Insurance Market. IRDAI.*
- ✚ *World Bank. (2021). India: Financial Inclusion and Savings Trends. World Bank Group.*

ACCREDITED SOCIAL HEALTH ACTIVISTS (ASHAS) AND COVID-19: WITH SPECIAL REFERENCE TO KOLHAPUR DISTRICT, MAHARASHTRA, STATE

Dr. Pratibha Desai

Associate Professor, Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur

Government of India launched National Rural Health Mission in 2005 to establish credible public health services in rural areas and proposed a new band of community-based functionaries, named Accredited Social Health Activists (ASHAs) who served in villages and popularly known as ASHAs. In rural India ASHAs are frontline workers in the fight against COVID-19 and in this pandemic situation, ASHAs are working long hours with personal risk and family risk to prevent COVID-19. Due to their contribution COVID-19 is in control in rural areas rather than urban areas. But in many parts of India they are harassed and beaten when they are advising people to care and they have also not been covered by any insurance scheme for their risky job. Hence present research will address all these issues. The objectives of the study are to understand their life at the time of COVID-19, their contribution in the prevention of COVID-19 in rural areas and their problems. This study was carried in Kolhapur district of Western Maharashtra. There are total of twelve talukas in the Kolhapur district. There are total 1,229 ASHAs working in four talukas. Out of total 40% of ASHAs workers are selected for present study. Some case studies are also taken for study. Findings of the study shows that with pandemic, along with COVID-19 duty, ASHAs are performing anti-natal and postnatal health care such as care of pregnant women and lactation mothers to access health services for antenatal care. While working, they face many problems and they are scolded, harassed and beaten and non-accepted by the community. They are suffering from the number of problems such over-load with burden of work, irregular payment, meager payment and behavioral problems of villagers.

Acknowledgement:

This paper is based on Research Project sanctioned under Special Call Focusing on Social Science Dimensions of COVID-19 Coronavirus Pandemic by Indian Council of Social Science Research, (ICSSR), New Delhi and I am very much thankful to ICSSR, New Delhi for sanctioning this Research Project sanctioned under Special Call Focusing on Social Science Dimensions of COVID-19 Coronavirus Pandemic.

I) Introduction:

“Health is a pre-requisite component of well-being and development of any individual as well society. It is a multifunctional concept which is not only meant for medical care but also relating to socio-cultural, educational, economic and political development of society”. (Sasmita Ojha: 2016). World Health Organisation defines “Health as “State of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence of diseases and infirmity”. The impacts of the pandemic have been highly dangerous which added new strains to the existing challenges. COVID-19 had many adverse long-term and short-term impacts on the society such as Post-COVID-19 health complications and quality of education, increase in widowhood and orphanages. As compare to other sector in India health sector was most influenced and threatened due this pandemic. All health workers are toiling day and night to control this disease. They are overloaded and working in stress and tension. Many doctors including other health workers lost their lives. Government of India had implemented many programmes and measures to control this pandemic. Role of central and

state had a crucial role to this pandemic and this pandemic had brought tremendous pressure on Indian budget. As compare to private health sector, public health sector plays major crucial role to control this pandemic. Many of the frontline health workers including doctors and ANM, police are other government employees and avail the COVID-19 facilities but other frontline health workers like contract nurses' private employees and community health workers particularly Accredited Social Health Activists are working day and night but they are not avail all the government COVID facilities. ASHAs (Accredited Social Health Workers are suffering from risky life during pandemic. Many of us are sitting in the home at time of lockdown they are visiting door to door for survey and for COVID-19 awareness in hot seasons. They are taking personal risk and lost their lives and their family members. Either they are paid fully and regularly or even they are not provided proactive gears also but their contribution is crucial and important to control COVID-19 in the rural areas. Hence present had made an attempt to highlights their life and contribution during COVID-19 period and problems faced by them.

Schemes for ASHAs by Government of India
 The Union Cabinet approved an increase in the amount of routine and recurring incentives under NHM for ASHAs that will now enable them to get at least Rs. 2000 per month against the earlier allocated Rs 1000. As part of the ASHA benefit package launched in 2018, social security benefits like life insurance, accident insurance and pension were extended to all eligible ASHAs and ASHA Facilitators through the Pradhan Mantri Jeevan Jyoti Bima Yojana (PMJJBY), Pradhan Mantri Suraksha Bima Yojana (PMSBY) and Pradhan Mantri Shram Yogi Maan Dhan Yojana (PMSYMDY) respectively. In order to support the ASHAs during the pandemic, all ASHAs and ASHA facilitators were also covered under the

A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing Referred with SJIF Impact Factor Research Journal

Pradhan Mantri Garib Kalyan Package for coverage under insurance scheme of Rs. 50 lakh in case of loss of life due to COVID-19 or accidental death on account of COVID-19 related duty.

The COVID-19 pandemic in Kolhapur District:

Kolhapur has emerged as a district of concern for Maharashtra contributing the highest daily caseload in the state since June 23, 2022 at the second wave COVID-19. And while it tops in vaccinations of those above 45 years, it has also vaccinated the least number of people between 18 to 44 years. Kolhapur district in the first wave COVID-19 was not much affected but much affected by second wave of COVID-19. In the first wave of pandemic the district administration did a commendable job by controlling the infection.

II) Review of Literature:

In the countries like Brazil, Africa, India, Untied States, Syria etc community health workers are playing important role in this pandemic situation. ASHAs are one of the important community health workers from India and are playing important role to control the pandemic in rural areas. Available Research studies on ASHAs and Pandemic are very few but many newspapers at national, state-level and local-level had focuses on contribution of ASHAs during this pandemic. Many of ASHAs are taking a great risk to their health and safety.

III) Objectives of Study:

1. To understand life of ASHAs at the time of COVID-19.
2. To study the contribution in the prevention of COVID-19 in rural areas and their problems.

IV) RESEARCH METHODOLOGY:

The present study was conducted in the Kolhapur district of Western Maharashtra. Empirical cum descriptive research design was used for the present study. Geographically,

historically and politically, Maharashtra has five main regions. They are Vidarbha, Marathwada, Khandesh, Kokan and Paschim Maharashtra (Western Maharashtra) is selected. Western Maharashtra had consists five districts viz Sangali, Kolhapur, Solapur, Satara and Pune. Maharashtra is one leading state in covid-19 cases and there are number of patients found in Maharashtra. During 2008 this scheme is implemented in the all districts of Maharashtra State. There are total are working in the Maharashtra. ASHAs are working in the every village of Kolhapur district. List of talukas and villages were made available from Zilla Parisad. Kolhapur district has twelve talukas and total PHCs nearly 70 and total ASHAs are

working in the district are 2773. Universe consists all taluks and PHCs of Kolhapur district. It is also taken into the consideration that all these ASHAs are presently working in the pandemic and linked with respective PHC. It is also taken into ASHAs who are working in the pandemic. Out of total PHCs and ASHAs, 50% of PHCs so 16 PHCs were workers had selected for the present study. Out of total ASHAs, 1229, forty percentage (40%) ASHAs i.e. 493 were selected for present study by using random sampling technique. It was decided to conduct personal interviews of ASHAs only available at the time of the visit to their houses and in work place.

V) Discussion:

SECTION: I

i) Personal Life of ASHAs

Table-No-01

Age, Religion and Marital Status -wise distribution of respondents

Age	Frequency	Percent	Religion	Frequency	Percent	Marital status	Frequency	Percent
18 to 25 years	3	.6	Hindu	420	85.2	Married	428	86.8
26 to 35 years	139	28.2	Muslim	15	3.0	Unmarried	4	.8
36 to 45 years	290	58.8	Bouddh	47	9.5	Divorced	4	.8
Above 45 years	61	12.4	Other	11	2.2	Widow	56	11.4
Total	493	100.0	Total	493	100.0	Separate from husband	1	.2
						Total	493	100.0

Table-No-1 represents the age, religion and marital status and-wise distribution of respondents. Out of total respondents 290(58.8%) belongs to 36 to 45 age groups, 139 (28.2%) respondents belongs to age group of 26 to 35, 61(12.4%) belongs to age group of above 45 yrs. Majority of the respondents i.e. 290(58.8%) belongs to age group of 36-45 yrs. This is because majority women prefer the job after marriage and children and majority of selected ASHAs are working since from 2009 since the inception of NRHM. represents the

religion-wise distribution of respondents. Out of total respondents 420 (85.2.8%) belongs to Hindu religion, 47(9.5%) respondents belongs Bouddh religion, 15(3.0 %) belongs to Muslim and 11 (2.2%) belongs other religion it means Christian and Jain. Majority of respondents belongs to Hindu religion. Kolhapur district is multi-caste district. In this district researcher found all types of caste. According Maharashtra government caste-category is taken for present study. ASHA must primarily be a woman resident of the village married/

widowed/divorced, preferably in the age group of 25 to 45 years. Selection of ASHA is done on the basis of residency, education and interest in work. She should be a literate woman with formal education up to class eight. This may be relaxed only if no suitable person with this qualification is available. Unmarried women had given preferences to work as ASHA because non-availability of married women.

Educational Status and Work experience of **ASHAs**: ASHAs are appointed on formal education up to class eight. This may be relaxed only if no suitable person with this qualification is available. Educational ASHAs are given below table. ASHAs are more educated than prescribed norms thought India in general and particular in Kolhapur district.

Table-No-02
Distribution of respondents by Educational Status and

Marital status	Frequency	Percent	Number of yrs	Frequency	Percent
Primary	39	7.9	0 to 2 yrs	12	2.4
Secondary	243	49.3	3 to 5 yrs	40	8.1
Higher secondary	154	31.2	6 to 8 yrs	32	6.5
Graduation	37	7.5	Above 8 yrs	409	83.0
Post-Graduation	19	3.9	Total	493	100.0
Other	1	.2			
Total	493	100.0			

Table-No- 02 deals with the distribution of respondents by education and work experience. Out of total respondents 243 (49.3%) have secondary educated, 154(31.2%) have education up to higher secondary education, 39(7.9%) respondents have primary education, 37(7.5%) have graduated, 19 (3.9%) are postgraduate and one is other. Here other means professional degrees. Majority of ASHAs i.e. 243 (49.3%) are educated secondary even though there is condition that ASHA should be a literate woman with formal education up to class eight. Out of total respondents 409 (83.0%) have more than eight yrs experience, 40(8.1%) have 3 to 5 yrs experience, 32(6.5%) respondents are 6 to 8 yrs experience and 12(7.6%) have 0 to 2 yrs experience. Out of total respondents majority of them i.e. 409 (83.0%) have more than eight yrs

and they are working since from NRHM inception in Kolhapur district. So they are expecting as permanent employee and they are thinking that they are not community workers but as employees and they are going many times many times for agitations for permanent employees.

Monthly Honorarium: There are about 846,309 ASHAs in the country and approximately one ASHA per 1000 population in the rural areas. The ASHAs will receive performance-based incentives for all health care services. For COVID-19 duty they are paid 1000 rupees per month by Central Government and 500/- per month by State-government. In Maharashtra under scheme My Family and Responsibility they are paid 1000 rupees per months.

Table-No-03
Distribution of respondents by total monthly honorarium, pending and regularity

No of yrs	Freq uenc y	Percent	Opinions concern pending	Freque ncy	Perce nt	Opin ions	Freque nc y	Percent

			honorarium					
Rs. 500 to Rs. 2500	202	41.0	One to three months	85	17.2	Yes	27	5.5
Rs. 2501 to Rs. 5000	123	24.9	Four to six months	146	29.6	No	465	94.3
Rs. 5001 to Rs. 7500	1	.2	Seven to nine months	71	14.4	NR	1	.2
Rs. 7501 to Rs. 10000	37	7.5	Ten to twelve months	7	1.4	Total	493	100.0
Above Rs. 10000	79	16.0	Above twelve months	31	6.3			
NR	51	10.3	NR	153	31.0			
Total	493	100.0	Total	493	100.0			

Table-No- 03 represents the distribution of respondents by total monthly honorarium. Out of total respondents 202 (41.0%) have total monthly honorarium from 500 to 2500 rupees, 123 (24.9%) have total monthly honorarium from 2501 to 5000 rupees, 79 (16.0%) have total monthly honorarium above 10000 rupees, 37(3.5%) have total monthly honorarium from 7501 to 10000 rupees and 51 (10.3%) respondents don't respond to this question. On

average ASHAs are getting amount of four to five thousand rupees as honorarium per month, so majority of respondents' monthly honorarium is from the range of 500 to 5000 thousand rupees. This includes honorarium of COVID and non-COVID duties. Their income dropped due to COVID-19 pandemic. On an average ten to twelve months honorarium is pending. It shows that ASHA workers were not paying regularly.

Table-No-04

Distribution of respondents by opinion those who borrowed the loan, sources and purpose during COVID period

Opinions	Frequency	Percent	Sources	Frequency	Percent
Yes	369	74.8	Bank	70	14.2
No	123	24.9	Cooperative societies	38	7.7
NR	1	.2	Landlord	3	.6
Total	493	100.0	Friends	28	5.7
Purpose of Loan	Frequency	Percent	Relatives	96	19.5
For children's education	42	8.5	Other(Self-Help Groups)	44	8.9
To fulfill daily needs	149	30.2	Cooperative society and landlord	6	1.2
For hospital treatment	26	5.3	Bank and relatives	24	4.9
For children's education and to fulfill daily needs	93	18.9	Bank and private finance company	7	1.4
To fulfill daily needs and hospital treatment	25	5.1	Cooperative society and relatives	7	1.4

Opinions	Frequency	Percent	Sources	Frequency	Percent
Yes	369	74.8	Bank	70	14.2
No	123	24.9	Cooperative societies	38	7.7
NR	1	.2	Landlord	3	.6
All above	24	4.9	Relatives and others	5	1.0
For children's education and hospital treatment	9	1.8	Friends and relatives	13	2.6
NR	2	.4	Friends and other	1	.2
NA	123	24.9	Bank and landlord	1	.2
Total	493	100.0	Bank and Cooperative society	3	.6

Table-No-04 shows the distribution of respondents' indebtedness in COVID period. Out of total respondents 369 (74.8%) reported that they had borrowed the loan in COVID period, 123 (24.9%) respondents reported that they had borrowed not in COVID period and 1(0.2%) respondents did not respond to this question. Majority respondents 369 (74.8%) had borrowed the loan in the time of COVID period. Out of total respondents 96 (19.5%) respondents have taken loan by their relatives, 70 (14.2%) respondents have taken loan by banks, 44 (8.9%) respondents have taken loan by other sources of loan, 38 (7.7%) respondents have taken loan by cooperative society, 28 (5.7%) respondents have taken loan by friends, 24 (4.9%) respondents have taken loan by banks and relatives, 15 (3.0%) respondents have taken loan by bank, landlord and friends, 13 (2.6%) respondents have taken loan by friends and relatives and 123 (24.9%) respondents have not taken loan. Major sources of loan are relatives, cooperative societies, banks and self-help groups and 96 (19.5%) respondents have taken loan by their relatives. Out of total respondents 149 (30.2%) reported

that they have taken loan for daily needs in COVID period, 123 (24.9%) respondents reported that they have not taken loan, 93 (18.9%) respondents reported that they have taken loan for children's education and daily needs, 42 (8.5%) respondents reported that they have taken loan for children's education, 26 (5.3%) respondents reported that they have taken loan for hospital treatment, 25 (5.1%) respondents reported that they have taken loan for daily needs and hospital treatment, 24 (4.9%) respondents reported that they have taken loan for all the reasons which mentioned above, 9 (1.8%) respondents reported that they have taken loan for children's education and hospital treatment and 2(0.4%) respondents did not respond to this question. Basically people are borrowing the loan for the purpose building house, children's education and hospital treatment but here researcher found that ASHA workers had borrowed the loan to fulfill their basic needs this shows their poor conditions. They are borrowing loan for hospital treatment this because being the health workers. They are not getting any free medical treatment.

Table-No-05

Distribution of respondents by whether they had become COVID Positive and by Post-COVID health problems

Opinions	Frequency	Percent	Opinions	Frequency	Percent
Yes	49	9.9	Yes	45	9.1
No	444	90.1	No	4	.8
Total	493	100.0	NA	444	90.1
			Total	493	100.0

Table-No- 05 represents the distribution of respondents by whether they had become COVID positive. Out of total respondents 444 (90.1%) reported that they have not become COVID positive and remaining 49 (9.9%) respondents have become COVID positive. Majority of respondents 444 (90.1%) reported that they have not become COVID positive. It is good thing that majority of ASHAs are not COVID positive. While working they had taken all necessary precautions. Out of total

respondents 444 (90.1%) reported that they have not become COVID positive, 45 (9.1%) respondents have become COVID positive and they had various health problems after being COVID positive and 4(0.8%) respondents have become COVID infected but they don't have health problems. ASHAs are facing the health problems such as body aching, weight loss, weakness, breathing problems, B.P. and diabetes (sugar).

Table-No-06

SECTION-II: FAMILY LIFE OF ASHAs

Distribution of respondents types family, house and no of rooms in the house

Type of family	Frequency	Percent	Type of house	Frequency	Percent	No. of rooms in the house	Frequency	Percent
Joint family	241	48.9	Kaccha/Hut	18	3.7	One room	37	7.5
Nuclear family	252	51.1	Mud house	344	69.8	Two rooms	195	39.6
Total	493	100.0	RCC house	93	18.9	Three rooms	167	33.9
			Other	38	7.7	Four rooms	71	14.4
			Total	493	100.0	More than four rooms	23	4.7
						Total	493	100.0

Table-No- 06 shows the distribution of respondents by family type. Out of total respondents 252(51.1%) have nuclear families and 241(48.9%) have joint family. Majority of ASHAs 252(51.1%) workers are from nuclear families. represents the distribution of respondents by housing type. Out of total respondents 344(69.8%) have mud houses, 93(18.9%) have RCC/slab houses, 38(7.7%) have other type houses it means combination of slab and steel floors/ceiling and tin-sheet and 18(3.7%) have kaccha/hut houses. Majority of

ASHAs are having mud houses, 344(69.8%) and it shows their poor economic conditions. Out of total respondents 195 (39.6%) have two rooms in their house, 167(33.9%) have three rooms in their house, 71 (14.4%) have four rooms in their house, 37(7.5%) respondents have only one room in their house and 23(4.7%) respondents have more than four rooms in their house. Majority of ASHA workers that is 195(39.6 had two rooms. But on average ASHAs workers had two to three rooms in their houses.

Table-No-07

Distribution of respondents by main earner of family and monthly income of family

Main earner of family	Frequency	Percent	Monthly income of the family	Frequency	Percent
ASHA workers themselves	193	39.1	Rs. 500 to Rs. 3000	192	38.9
Husband	168	34.1	Rs. 3001 to Rs. 6000	153	31.0
Children	1	.2	Rs. 6001 to Rs. 9000	69	14.0
Parents	1	.2	Rs. 9001 to RS. 12000	47	9.5
Others(brother in-laws or In-laws)	4	.8	Rs. 12001 to Rs. 15000	16	3.2
ASHA workers themselves and Husband	117	23.7	Above Rs. 15000	13	2.6
ASHA workers themselves and Children	6	1.2	NR	3	.6
Husband and Children	1	.2	Total	493	100.0
ASHA workers themselves, Husband and Children's	1	.2			
ASHA workers themselves f and Parents	1	.2			
Total	493	100.0			

Table-No- 07 shows the distribution of respondents by earning member in family. Out of total respondents 193 (39.1%) have ASHAs themselves are earning member in the family, 168(34.1%) have husband as main earning members, 117 (23.7) respondents have ASHAs and their husband are main earner in the family, and remaining respondents have children, parents and other family members are main earner in the family. Majority of respondents i.e. 193 (39.1%) have ASHAs themselves are earning member in the family because lots of ASHAs husband lost their work due to COVID-19. Majority of respondents have i.e. 286(58.0%) have only ASHAs work as main earning source of family income because lots of ASHAs husband lost their work due to COVID-19. But in during pandemic they are not getting

regular payments which lead them to live in poor conditions. Out of total respondents 192 (38.9%) have monthly income from 500 to 3000 rupees, 153 (31.0%) have monthly income from 3001 to 6000 rupees, 69 (14.0%) have monthly income from 6001 to 9000, 47(9.5%) have monthly income from 9001 to 12000 rupees, 16 (3.2%) have monthly income from 12001 to 15000 rupees, 13 (2.6%) respondents have above 15000 rupees only and 3(0.6%) respondents don't respond to this question. On average ASHAs are getting four to five thousand rupees as honorarium per month so majority of respondents have monthly income from 500 to 6000 thousand rupees. Because, majority of ASHAs have only ASHA work as their source of earning.

Table-No-08

Distribution of respondents by the opinions those who got the support from their family members, isolation, family atmosphere

Opinions Support	Frequency	Percent	Opinion s Isolation	Frequency	Percent	Opinion about atmosphere	Frequency	Percent	Lost the jobs in Opinions	Frequency	Percent
Yes	344	69.8	Yes	154	31.2	Yes	386	78.3	Yes	88	17.8
No	149	30.2	No	339	68.8	No	107	21.7	No	405	82.2
Total	493	100.0	Total	493	100.0	Total	493	100.0	Total	493	100.0

Table-No- 08 represents the distribution of respondents’ opinions about family support for ASHAs work during COVID period. When question was asked to the ASHA workers that was there any support from the family to work as ASHA during the COVID, out of total respondents 344 (69.8%) reported that they get support from their family to do ASHAs work during COVID period and 149 (30.2%) respondents reported that they didn’t get support from their family to do ASHAs work during COVID period. Out of total respondents 339 (68.8%) reported that they do not have isolation facility at their home and 154 (31.2%) reported that they have isolation facility at their home. Majority of 339 (68.8%) they did not

have isolation facility at their home. Out of total respondents 386 (78.3%) reported that their family atmosphere became polluted because of ASHAs work and 107 (21.7%) respondents reported that ASHAs work didn’t affect their family atmosphere. Majority of ASHA workers and their family members did not get government bed. Frontline workers are not getting facilities from government during COVID-19 pandemic, government agencies and family after being someone becomes COVID positive from family. Researcher had found that 2.2% ASHAs family members had died because of COVID-19. These members are husband, mother, in-laws and father.

SECTION-III

SOCIETAL LIFE OF ASHA WORKERS DURING COVID-19 PANDEMIC

Table-No-09

Opinions of ASHAs about how they are harassed (troubled) by community members while working during the COVID

Opinions	Frequency	Percent	Opinions	Frequency	Percent
Yes	402	81.5	Yes	75	15.2
No	91	18.5	No	418	84.8
Total	493	100.0	Total	493	100.0

Table-No- 09 represents the distribution of respondents by community behavior towards ASHAs during COVID. Out of total respondents 402 (81.5%) reported that, they faced some kind of harassment or trouble/discrimination by community members while working during COVID period, 91(18.5%) respondents reported that they

didn’t face any kind of harassment/ discrimination while working during COVID period. ASHAs have to face problems like peoples were non-cooperative, peoples were reluctant to provide information and lack of equipments, 4 (2.4%) key respondents told that, ASHAs didn’t face above problems while working during COVID period and

respectively 1 (0.6%) key respondents stated that ASHAs have to face problems like, lack of equipments, peoples were beating the ASHAs, peoples were abusive. Basically, while working during the COVID period, ASHAs had faced many difficulties. Every ASHA face one or other type difficulties, while working and they were beaten and scolded also. This is shows how horrible condition was at work place. With personal risk of life ASHAs are working in this horrible condition. Out of total respondents 418 (84.8%) reported that they didn't local rowdies or gundas while working during the COVID period and 75 (15.2%) respondents reported that they were troubled or harassed by local rowdies or Gundas while working during the COVID period.

SECTION: IV

CONTRIBUTION OF ASHAs IN THE PREVENTION OF COVID-19 PANDEMIC AND PROBLEMS AND CHALLENGES

I) Self-Reported of Work done by ASHA worker During COVID-19 Period:

Table-No-10
Distribution of respondents by population covered for ASHA work

Population Covered	Frequency	Percent
1000	430	87.2
2000	51	10.3
3000	6	1.2
More than 3000	6	1.2
Total	493	100.0

Table-No- 10 shows population covered for work of ASHAs. As per the norms of NRHM is one ASHA is selected for thousand populations. Out of total respondents 430 (87.2%) are working for 1000 population, 51 (10.3%) respondents covered 2000 people, 6 (1.2%) have covered 3000 people and 6 (1.2%) have covered more than 3000 people. It shows majority of ASHAs i.e. 430 (87.2%) are working for 1000 people, but still 13% ASHAs are working for more than 1,000 population.

Table-No-11
Work done

Opinions (Survey)			Opinions (distribution of masks and sanitizers)			Label the isolated person		
	Frequency	Percent		Frequency	Percent		Frequency	Percent
Yes	491	99.6	Yes	364	73.8	Yes	409	83.0
No	2	.4	No	129	26.2	No	84	17.0
Total	493	100.0	Total	493	100.0	Total	493	100.0
Opinions (Migrant)			Opinions (List preparation)			Adhar Card		
	Frequency	Percent		Frequency	Percent		Frequency	Percent
Yes	415	84.2	Yes	490	99.4	Yes	482	97.8
No	78	15.8	No	3	.6	No	11	2.2
Total	493	100.0	Total	493	100.0	Total	493	100.0

Table-No- 11 represents distributions of respondent by survey done in COVID period. Out of total respondents 491 (99.6%) reported

that they had done door to door survey to provide information about COVID and create awareness of COVID in the village and 2

(0.4%) respondents didn't respond to this question. Majority of respondents 491 (99.6%) had reported that they had performed the task of door to door survey to provide information of COVID-19 and awareness generation. Out of total respondents 364 (73.8%) reported that they had done work of distributing mask and sanitizer by visiting every home in the village and 129 (26.2%) respondents reported that they didn't distribute mask and sanitizer. Majority of

that is 364 (73.8%) reported that they had done work of distributing mask and sanitizer by visiting every home in the village. Majority of respondents 409 (83.0%) had reported that they had done work of checking for COVID-19 symptoms among villagers and putting seal on hands. Majority, 490 (99.4%) reported that they had done the work of preparing list of all ages for vaccination and registration for vaccination.

Table-No-12
Work done

Information of Vaccination	Frequency	Percent	Contact tracing	Frequency	Percent	Opinions (Work in the quarantine centers)	Frequency	Percent	Opinions Checking temperature	Frequency	Percent
Yes	485	98.4	Yes	487	98.8	Yes	332	67.3	Yes	488	99.0
No	8	1.6	No	6	1.2	No	161	32.7	No	5	1.0
Total	493	100.0	Total	493	100.0	Total	493	100.0	Total	493	100.0

Table-No-12 represents distributions of respondent by work they done in COVID period. Out of total respondents 482 (97.8%) reported that they done work arranging vaccination sessions and 11 (2.2%) respondents reported that they didn't do this work of regarding COVID vaccination. Majority of respondents, 482 (97.8%) reported that they had done work of providing information to

villagers regarding availability of vaccine in the PHC. Majority of respondents, 487 (98.8%) reported that they had performed the task of contact tracing. Majority of ASHAs are working in the quarantine centers. Majority of respondents that is 488 (99.0%) reported that they had done work of checking temperature and oxygen level of each person by visiting every home..

Table-No.13

Opinions (communication)	Frequency	Percent	Opinions Immunity Buster	Frequency	Percent	Work under 'Maze Kutumb Mazi Jababdari'	Frequency	Percent
Yes	431	87.4	Yes	445	90.3	Yes	487	98.8
No	62	12.6	No	48	9.7	No	6	1.2
Total	493	100.0	Total	493	100.0	Total	493	100.0

Table-No-13 represents distributions of respondent by work they done in COVID period. Out of total respondents 431 (87.4%) reported that they done work of providing medication to COVID positive patient and checking them regularly and 62 (12.6%) respondents reported that they didn't do this work of regarding COVID vaccination.

Majority of ASHAs, 431 (87.4%) reported that they done work of providing medication to COVID positive patient and checking them regularly. Majority of respondents 445 (90.3%) reported that they had done work of distribution of arsenic album tablets to community. Majority of respondents 445 (90.3%) reported

that they had done work of distribution of arsenic album tablets to community.

Table-No-14

Distribution of respondents by those who filled the information in MAHAAYUSH Application

Opinions	Frequency	Percent
Yes	472	95.7
No	21	4.3
Total	493	100.0

Table-No-14 represents distributions of respondents by work they had done in COVID period. Out of total respondents 472 (95.7%) reported that they had done work of filling information in MAHAAYUSH application and 21 (4.3%) respondents reported that they didn't perform this task.

Table-No-15

Distribution of respondents by motivating people to give swab

Opinions	Frequency	Percent
Yes	453	91.88
No	40	8.11
Total	493	100.0

Table-No-16

Distribution of respondents by work of maternal health care

Opinions	Frequency	Percent	Opinions	Frequency	Percent	Opinions	Frequency	Percent
Yes	481	97.6	Yes	492	99.8	Yes	491	99.6
No	11	2.2	NR	1	.2	No	1	.2
NR	1	.2	Total	493	100.0	NR	1	.2
Total	493	100.0				Total	493	100.0

Table-No-16 represents distributions of respondent by work they done in COVID period. Out of total respondents 481 (97.6%) reported that they had provided the maternal health care services such as registration of pregnant women for regular check-ups, antenatal care, post-natal care, institutional delivery and providing health care services lactating women's as their regular work, 11 (2.2%) respondents reported that they didn't perform this task. and 1(0.2%) respondents

Table-No-15 represents distributions of respondent by work they done in COVID period. Out of total respondents 453(91.88%) reported that they had performed the task of motivating people to give swab and 40(8.11%) respondents reported that they didn't perform this task. Majority of respondents 453(91.88%) reported that they had performed the task of motivating people to give swab.

II) Non-COVID Work Of ASHAs (Regular Work Of ASHAs:)

ASHAs are performing the escort services for reproductive and child health, promoting universal immunization, nutrition and health education of the communities, and mobilizing communities for health planning, among other roles. They also help to provide the pregnant women's and lactating mothers' access to health services for antenatal care, institutional delivery, postnatal care, immunisations, family planning services, nutrition and chronic care.

Maternal Health Care Services:

Maternal Health Care Services include the pregnant women's and lactating mothers' access to health services for antenatal care, institutional delivery, postnatal care

didn't respond to this question. Majority of respondents 481 (97.6%) reported that they had provided the maternal health care services to rural women.

Table-No-17

Distribution of respondents by work of Immunization

Opinions	Frequency	Percent
Yes	492	99.8
NR	1	.2
Total	493	100.0

Table-No-17 represents distributions of respondent by work they done in COVID period. Out of total respondents 492 (99.8%) reported that they done work of immunization as their regular work and 1(0.2%) respondents didn't respond to this question. Majority of respondents that is 492 (99.8%) reported that they done work of immunization as their regular work.

Table-No-18

Distribution of respondents by those who conducted the leprosy survey

Opinions	Frequency	Percent
Yes	491	99.6
No	1	.2
NR	1	.2
Total	493	100.0

Table-No-18 represents distributions of respondent by work they done in COVID period. Out of total respondents 491 (99.6%) reported that they done work of conducting leprosy survey as their regular work, 1(0.2%) respondents reported that they didn't perform this work and 1(0.2%) respondents didn't respond to this question. Majority of respondents 491 (99.6%) reported that they done work of conducting leprosy survey as their regular work.

Table-No-19

Distribution of respondents by those who had work under 'Ayushyamaan Bharat Survey'

Work under 'Ayushyamaan Bharat Survey'	Frequency	Percent
Yes	458	92.9
No	34	6.9
NR	1	.2
Total	493	100.0

Table-No-19 represents distributions of respondent by work they done in COVID period. Out of total respondents 458 (92.9%) reported that they had work under 'Ayushyamaan Bharat Survey' as their regular work, 34 (6.9%) respondents reported that they didn't do this work and 1(0.2%) respondents

didn't respond to this question. Majority of respondents, 458 (92.9%) reported that they had work under 'Ayushyamaan Bharat Survey' as their regular work, 458 (92.9%) reported that they had work under 'Ayushyamaan Bharat Survey' as their regular work,

Table-No-20

Distribution of respondents by work under 'Sanjivani Yojana'

Work under 'Sanjivani Yojana'	Frequency	Percent
Yes	437	88.6
No	55	11.2
NR	1	.2
Total	493	100.0

Table-No-20 represents distributions of respondent by work they done in COVID period. Out of total respondents 458 (88.6%) reported that they work under 'Sanjivani yojana' as their regular work, 55 (11.2%) respondents reported that they didn't do this work and 1(0.2%) respondents didn't respond to this question. Majority of respondents, 458 (92.9%) reported that they had work under 'Ayushyamaan Bharat Survey' as their regular work.

Table-No-21

Distribution of respondents by conducting dengue-malaria survey

Opinions dengue-malaria survey	Frequency	Percent
Yes	479	97.2
No	13	2.6
NR	1	.2
Total	493	100.0

Table-No-21 represents distributions of respondent by work they done in COVID period. Out of total respondents 479 (97.2%) reported that they had conducted dengue-malaria survey as their regular work, 13 (2.6%) respondents reported that they didn't perform this task and 1(0.2%) respondents didn't respond to this question.

SECTION-V

PROBLEMS FACED BY ASHAS AT WORK PLACE

Table-No-22

Distribution of respondents by working hours

Working hours	Frequency	Percent
1 to 3 hours	58	11.8
4 to 6 hours	137	27.8
7 to 9 hours	89	18.1
More than 9 hours	209	42.4
Total	493	100.0

Table-No-22 shows the working hours of ASHA workers in COVID period. Out of total respondents 209 (42.4%) reported that they had more than 9 working hours in a day, 137 (27.8%) respondents reported that had worked 4 to 6 hours, 89 (18.1%) respondents reported that had 7 to 9 working hours and 58 (11.8%) respondents reported that had worked 1 to 3 hours in a day during COVID period. It is found that majority of ASHAs 209 (42.4%) reported that they had more than 9 working hours in a day. Earlier ASHAs workers had 5-6 working hours but COVID had increased their working hours more than 9 hours in a day. Sometime they are whole day also and they are receiving the call at midnight also.

Table-No-23

Distribution of respondents by opinions concern with regularity of payments

Opinions	Frequency	Percent
Yes	27	5.5
No	465	94.3
NR	1	.2
Total	493	100.0

Table-No-23 represents the distribution of respondent's opinion about did they paid on time during COVID period. When question was asked whether they had been paid regularly during COVID, out of total respondents 465 (94.3%) reported that they did not get their honorarium regularly, 27 (5.5%) respondents reported that they get their honorarium on time and 1(0.2%) respondents did not respond to this question. Majority of respondents that is

465(94.3%) did not get the payment regular and on-time for COVID work.

Table-No-24

Distribution of respondents by opinions those who had work at mod-night during the COVID period at mid-night

Opinions	Frequency	Percent
Yes	350	71.0
No	143	29.0
Total	493	100.0

Table-No-24 represents the distribution of respondent by those who had worked at mid-night also during COVID. Out of total respondents 350 (71.0%) reported that, they had work at mid-night during COVID and 143 (29.0%) respondents reported that they didn't have to work at mid-night during COVID. Majority of respondents 350 (71.0%) reported that, they had work at mid-night during COVID.

Facilities Provided for ASHAs at Work Place:

Table-No-25

Distribution of respondents by opinions about facilities provided at work place during COVID work

Facilities	Frequency	Percent
Drinking water facility	50	10.1
Refreshments	4	.8
Toilet	2	.4
Others (shelters, sitting arrangements)	1	.2
No facilities	369	74.8
Drinking water facility and Refreshments	24	4.9
Drinking water facility and Toilet	11	2.2
Refreshments and Toilet	2	.4
Drinking water facility, Refreshments and Toilet	30	6.1
Total	493	100.0

Table-No-25 represents the availability of arrangements during COVID works by respondents. Out of total respondents 369 (74.8%) reported that they were no facilities provided during COVID, 50 (10.1%) respondents reported that there were drinking water facility was available, 30 (6.1%) respondents reported that there were drinking water, refreshment and toilet facility was available, 24 (4.9%) respondents reported that there were drinking water and refreshment was available, 11 (2.2%) respondents reported that there were drinking water and toilet facility was available, 4 (0.8%) respondents reported that there were only refreshment was available and 2 (0.4%) respondents reported that there were only toilet facility was available while working during COVID period. Majority of ASHA workers 369 (74.8%) reported that they were no facilities provided during COVID at work place. Only 50(10.1%) got drinking facilities at work place.

Table-No-26

Distribution of respondents by opinions about transport facility during COVID period

Opinions	Frequency	Percent
Yes	40	8.1
No	453	91.9
Total	493	100.0

Table-No-26 represents opinions of ASHA workers about the availability of proper transport during COVID works to respondents. Out of total respondents 453 (91.9%) reported that they were no proper transport available during COVID because of lockdown and 40 (8.1%) respondents reported that there were proper transport was available during COVID. During lockdown period we are sitting in the homes but these frontline ASHA workers are visiting door to door for COVID awareness. During this public transportation was shut and everything was closed. ASHAs are going to their work place by walk or their own arrangement.

Is there any financial assistance from the administration for transportation expenses during COVID period?

Table-No-27

Opinions about financial assistance

Opinions	Frequency	Percent
Yes	19	3.9
No	474	96.1
Total	493	100.0

Table-No-27 represents opinions of ASHA workers about the financial assistance from administration for transportation during COVID work. Out of total respondents 474 (96.1%) reported that they were no any financial assistance available from administration for transportation during COVID and 19 (3.9%) respondents reported that there got financial assistance from administration during COVID. Majority of ASHAs that is 474 (96.1%) are not getting any financial assistance from administration for transportation.

was not received in time during COVID.

Table-No-28

Distribution of respondents those who allotted additional work of PHC staff during COVID period

Opinions	Frequency	Percent
Yes	340	69.0
No	153	31.0
Total	493	100.0

Table-No-28 represents the additional work of PHC staff that the respondents had done during COVID period. Out of total respondents 340 (69.0%) reported that they had done additional work of PHC staff and 153 (31.0%) respondents reported that there did not done any extra work of PHC staff during COVID. Majority ASHAs that is 340 (69.0%) reported that they had performed additional work PHC staff during COVID-19 and it shows how ASHAs are exploited.

Key Finding:

Life of ASHAs

- ✓ Majority of the respondents i.e. 290(58.8%) belongs to age group of 36-45 yrs.
- ✓ Majority of respondents belongs to Hindu religion.
- ✓ Majority of respondents are unmarried.
- ✓ Their income dropped due to COVID-19 pandemic. On an average ten to twelve months honorarium is pending. It shows that ASHA workers were not paying regularly.
- ✓ They are borrowing loan for hospital treatment this because being the health workers. They are not getting any free medical treatment.
- ✓ ASHAs are facing the health problems such as body aching, weight loss, weakness, breathing problems, B.P. and diabetes (sugar).
- ✓ Majority of ASHA workers that is 195(39.6 had two rooms. But on average ASHAs workers had two to three rooms in their houses.
- ✓ Majority of ASHAs have only ASHA work as their source of earning.
- ✓ Researcher had found that 2.2% ASHAs family members had died because of COVID-19. These members are husband, mother, in-laws and father.
- ✓ Basically, while working during the COVID period, ASHAs had faced many difficulties.

Contribution of ASHAs:

- ✓ It shows majority of ASHAs i.e. 430 (87.2%) are working for 1000 people, but still 13% ASHAs are working for more than 1,000 population.
- ✓ Majority of respondents 409 (83.0%) had reported that they had done work of checking for COVID-19 symptoms among villagers and putting seal on hands.
- ✓ Majority, 490 (99.4%) reported that they had done the work of preparing list of all

ages for vaccination and registration for vaccination.

Problems faced by ASHAs

- ✓ Irregular Payments
- ✓ Meager Income
- ✓ Health Problems: Physical and Mental Problems.
- ✓ Drop in Income
- ✓ Long Working Hours
- ✓ Over-Burden
- ✓ Lack of Safety Gears
- ✓ Non-cooperation from villagers/Gram panchayat
- ✓ Adversely affects on family and children's online education.
- ✓ Lack of facilities such as Drinking water facility, Refreshments, Toilet, transport facilities
- ✓ Lack of training.
- ✓ Additional Work and non-cooperation from permanent staff

Conclusion:

ASHAs are particularly known for maternal health care in rural India but now they had become the front warriors in the fight of covid-19 and with taking risk they are working for day and nights. But still they are giving meager payment and non-cooperation with community. They are also one of important vulnerable human resource in health work force. We should know that they are paraprofessional and filling the gap of shortage of health force. These issues are addressed in this present study.

References:

- ✚ *Bhatt, Hema (2012), "A Rapid Appraisal of Functioning of ASHA under NRHM in Uttarakh", India, Management of Development Projects, EPFL, May.*
- ✚ *Desai, P.B, (2016), "Role of Accredited Social Health Activists (ASHAS) in the Improvement of Health Status of Villagers under NRHM in Kolhapur District, Maharashtra," Journal Community Med*

Health Education, Volume-6, Issue-2, ISSN:2161-0711.

- ✚ Desai, P.B. (2020), ““Livelihoods and Health Hazards: With Special Reference to Reproductive Health of Rural Women”, *Asian Journal of Multidimensional Research, Volume-9, Issue-2, ISSN:2278-4853.*
- ✚ Devarajappa S, et. al (2021), “Impact of Covid-19 Pandemic on Accredited Social Health Activists (ASHA) in Karnataka: A Empirical Analysis in the *International Journal of Current Research and Review, ISSN: 2231-2196 (Print) ISSN: 0975-5241 (Online).*
- ✚ Dipa Sinha, (2021), “High Risk without Recognition: Challenges Faced by Female Front-line Workers”, in *Economic and Political Weekly, Vol. 56, Issue No. 19, ISSN(Online)-2349-8846.*
- ✚ Gabriela Lotta, João Nunes, Michelle Fernandez & Marcela Garcia Correa,” *The impact of the COVID-19 pandemic in the frontline health workforce: Perceptions of vulnerability of Brazil’s community health workers” in the journal of Health Policy Open, Volume 3, December 2022, 100065.*
- ✚ Khetrapal, Sonalini; Bhatia, Rajesh (May 2020), “Impact of COVID-19 pandemic on health system & Sustainable Development Goal 3” in the *Indian Journal of Medical Research: May 2020 - Volume 151 - Issue 5 - p 395-399*
- ✚ Madeleine Ballard, etal (2020), “Prioritizing the role of community health workers in the COVID-19 response” in *journal of BMJ Glob Health. 2020; 5(6): e002550, published online 2020 Jun 4. doi: 10.1136/bmjgh-2020-002550, PMID: 32503889.*
- ✚ Mala Rao and David Mant: 2012, “Strengthening primary healthcare in India: White paper on opportunities for partnership” in *journal of BMJ Clinical Research,344(may15 1): e3151*
- ✚ Medatwal, C. (2013). *Women Empowerment in NRHM: A Case Study of ASHA (Accredited Social Health Activist), Shodh, Samikshaaur Mulyankan, 3(32), pp. 12-13 (ISSN- 0974-2832),*
- ✚ Mouchumi Kalita, et.al (2020), “Role of Accredited Social Health Activists (ASHA) Workers in Assam: An Analysis in Context of Coronavirus Disease Of 2019 (COVID-19) Pandemic” in the *European Journal of Molecular & Clinical Medicine ISSN 2515-8260 Volume 07, Issue 03, 2020 5275*
- ✚ Olateju Z, Olufunlayo T, MacArthur C, Leung C, Taylor B (2022) *Community health workers experiences and perceptions of working during the COVID-19 pandemic in Lagos, Nigeria-A qualitative study. PLoS ONE 17(3): e0265092. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0265092>.*
- ✚ Patley Rahul, et.al (2021) “Accredited Social Health Activist (ASHA) and Her Role in District Mental Health Program: Learnings from the COVID 19 Pandemic” in the *Community Mental Health journal (<https://doi.org/10-1007/510597-021-00773-1>).*
- ✚ Patricia J. Peretz, Nadia Islam and Luz Adriana Matiz, “Community Health Workers and Covid-19 -Addressing Social Determinants of Health in Times of Crisis and Beyond”, published on September 23, 2020, at *NEJM.org., <https://www.nejm.org/doi/full/10.1056/NEJM2022641>*
- ✚ Pragati B Hebbar, Angel Sudha, Vivek Dsouza, Lathadevi Chilgod, Adhip Amin (May, 2020), “Healthcare Delivery in India amid the Covid-19 Pandemic: Challenges and Opportunities”, in *Indian Journal of Medical Ethics · May 2020 in the Indian Journal of Medical Ethics Online First Published May 31, 2020,*
- ✚ Roy Somnath “Primary Health Care in India”, in *journal of Health and Population, Perspectives & Issues, Vol-8(3): 135-167, 1985.*
- ✚ S. Niyati and S. Nelson Mandela (2020), “Impact of the Pandemic on Accredited

Social Health Activists (ASHA) in India” in the journal Review of Agrarian Studies, Vol. 10, No. 1, ISSN 2248-9002

- ✚ Sabuj Kanti Mistry eatal, (“Community Health Workers Can Provide Psychosocial Support to the People During COVID-19 and Beyond in Low- and Middle-Income Countries” in the journal *Public Health*, 22 June 2021, <https://doi.org/10.3389/fpubh.2021.66675>.
3

- ✚ Soumyadeep Bhaumik, Sandeep Moola, Jyoti Tyagi, Devaki Nambiar, Misimi Kakoti, “Community health workers for pandemic response: a rapid evidence synthesis in *BMJ Global Health*. 2020;5(6): e002769, published online 2020 Jun 10. doi: 10.1136/bmjgh-2020-002769.
- ✚ Thamilarasan. M (2016), “Medical Sociology”, Rawat Publications, Jaipur, ISBN-978-81-316-0755-8.

EMERGING AURA OF SOCIOLOGY OF THE FUTURE AND A CRITICAL ANALYSIS OF THE SOCIOLOGICAL JOURNEY OF A CENTURY

Dr. Om Singh

M.A., Ph. D. (Sociology)

Abstract

The foundation of the subject of Sociology in India can be seen in ancient times, where Ramayana, Mahabharata, Geeta, Veda-Purana, Upanishads and many texts are unique examples of this. The introduction of sociology and social anthropology in India after the 17th century was realized by the British authorities seeing the need for smooth administration. The freedom struggles of 1857 necessitated the invention of a new science to understand the roots of Indian society. Herbert Risley's contribution in the rise of the study of anthropology to the subject of sociology in the history of colonial India is considered great. If we look back to the second half of the 19th century, Indian sociologists had made significant contributions to the development of indigenous studies of Indian society. At the same time, the origin of sociology in India during independence can be seen as the rise of the spirit of nationalism. In fact sociology was considered a mixed bag without its own prestige and identity. After independence, sociology separated itself from psychology, anthropology and social philosophy and established its identity as a subject.

Keywords:

Veda-Purana, Sociology, Psychology, Anthropology, Sociological Approach.

Introduction

The pattern of human existence is linked to the mirror of the society which is the diamond of human forms of this earth. Since then man had started thinking about the subject of society. Human beings kept moving forward

understanding the development of society, social institution, family, marriage, education, religion¹ and culture at the primary level. At the same time, human being has been continuously trying to understand the origin, structure, development and function of human at the second level. After reviewing many sociological research papers in the research paper, an attempt has been made to understand the society in historical, economic, political, philosophical and religious forms before the development of sociology. So, we can say that Sociology is a new science of society in the modern era where the overall forms of society are studied by scientific method.

Ancient scholars and contemporary sociologists have made significant contributions in promoting sociological² studies and research in the nation of India. Kautilya, Manu, Aryabhatta, Bhaskaracharya, Banabhatta, Harsha, Suryamal Mishra and Kalidas etc. are notable among the ancient Indian³ scholars, who did an in-depth study of the sociological approach, understanding the intellectual wealth of the Indian society. Among the contemporary Indian sociologists, G.S. Ghurye, D. N. Majumdar, B.N. Seal, K.M. Kapadia, Irawati Karve, S.V. Karandikar, M.N. Srinivas, A.R. Desai, Dr. Lovely Bhati, Dr. Deepti Ranjan etc. are notable and helped in the development of sociology in India in ancient and present times.

Objectives of the Study

- ❖ To provide information about the development of sociology before and after independence in the Indian context.

Research Methodology

The creation and credibility of a research design for research work is helpful in the collection of data. In the research paper, qualitative research has been selected by the researcher after due deliberation. The title of the research paper is Emerging Aura of Sociology of the Future and a Critical Analysis of Sociological Journey of a Century. The researcher has obtained the material related to the study from secondary sources, which is helpful in the research study, Apart from this, the help of sources like letters, magazines, newspapers, books and internet has been taken.

Ancient India and Sociology

In the development of sociology, systematic and systematic⁴ form of social thinking is seen in ancient Indian texts like Vedas, Upanishads, Ramayana, Mahabharata, Geeta and ancient Smritis etc. A close study of these ancient texts reveals that the social system in ancient India was at a very advanced level and deep contemplation and study on the values related to life had started. In the study of these texts, it was also found that the social elements and issues that maintain the social order in the society were discussed in detail, along with a unique example of beautiful coordination between the society and the individual has been found in the Varnashram system of that time.

When we look at the development of sociology in ancient India, we see four purusharthas of life in the society whose main objectives are Dharma, Artha, Kama and Moksha. For which a person used to strive to achieve and while achieving the development of his personality, contributed significantly in improving the social life. Gradually the development of sociology was reaching its peak. But our scholars and thinkers were aware that only on the basis of individualism and materialism; a person's life cannot be achieved completely. In the end, he took full support of spiritualism in the society. Therefore, we can say that social

thought is absolutely an invaluable material in the development of sociology in ancient India. If we study the ancient texts, we get to know from Kautilya⁵ Arthashastra, Shukracharya's Ethics and Manu's Manusmriti how was the social system in the ancient society, what kind of social customs, traditions, conduct, customs and relations social the rule prevails. These texts help in understanding the social system of the ancient society and the changes that took place from time to time. Along with this, in these texts, Varna, caste, marriage, family, religion, state, values etc. were studied in a subtle way. From the studies of these texts, we come to know that the social system and social thinking of the ancient society were greatly influenced by religion. For example, we can see the store of social knowledge in Manusmriti, which is a unique form of ancient texts. For the development of sociology through appropriate ancient texts, it is concluded that the tradition of development of sociology in India had been significantly embellished since the Vedic period.

Pre-1947 India and the Replacement Era of Sociology

Sociology had emerged as a new science⁵ in India before the year 1947. But the development of sociology as a systematic discipline was visible in Europe in the second half of the 19th century. At the time of the advent of the 20th century, Sociology as a subject had spread its feet inside India.

As a result, Indian intellectuals started studying⁶ and teaching sociology as a new science between the years 1914 to 1947. Therefore, we can say that the period from the year 1914 to the year 1947 can be seen as the era of formal replacement of the subject of Sociology in the nation of India. Whose detailed description is as follows:-

- Before independence, the study of sociology at the graduate level in India

was first started in the year 1914 under the direction of Bombay University.

- The Department of Sociology was established in the University of Mumbai in the year 1919 under the chairmanship of Professor Patrick Geddis, a British sociologist] under which postgraduate classes in Sociology were also started.
- In slave India, in the year 1924, Dr. Sadashiv Ghuriye was appointed as the head of the Department of Sociology at Bombay University. Dr. Sadashiv Ghurye was a disciple of Professor Patrick Geddis, a renowned British sociologist⁶] who significantly advanced the discipline of sociology in the field of study and teaching. This great work can never be forgotten in India.
- Contribution of famous sociologist Dr. Sadashiv Ghuriye as well as Professor Radhakamal Mukherjee's in the development of sociology in India is also incredible. Dr. Radhakamal Mukherjee's of Sociology was a very original philosopher. He was one of the few poly scientific social scientists of the 20th century, who studied economics, sociology, anthropology, ecology, philosophy, psychology, literature, social work, culture, civilization, art, mysticism, music, theology, spirituality, ethics, values etc. Professor Mukherjee's wrote 50 famous books. He was awarded the Padma Bhushan by the Government of India in the year 1962. In the year 1955, London's famous publishing house Macmillan had published a felicitation book in honor of Dr. Mukherjee's.
- With the hard efforts of sociologist Professor Brijendra Nath Seal, the study of sociology along with economics was

started in the year 1917 under the Calcutta University.

- After this, in the year 1923, the subject of Sociology was taught in the graduate-level classes in the University of Mysore.
- In the year 1923, Sociology subject was also recognized at the graduate level in Andhra University.
- In the year 1930, Mrs. Irawati Karve established the Department of Sociology in Poona University and Mrs. Irawati Karve took over the post of head of the department.

Therefore, it can be said that till the year 1947, the development of sociology was progressing at a slow pace. At the same time, the subject of sociology had taken root in many universities⁷ of India at the undergraduate and postgraduate level. In the end, we come to a conclusion that till independence, the subject of Sociology was associated somewhere with Economics, somewhere with Philosophy and somewhere with Anthropology and after its untiring efforts; the subject of Sociology was recognized as an independent subject.

Genesis of Sociology in the 19th Century

Sociology, an intellectual marvel, unfurled its wings in the early 19th century as a profound response to the complex challenges posed by the advent of modernity. Birthed from the intellectual crucible of societal upheavals, industrialization, and philosophical introspection, sociology emerged as the sentinel of understanding human societies in the throes of transformation.

Sociology's Indian Incarnation at the University of Bombay

Nestled in the historical tapestry of academia, the Department of Sociology in India took its inaugural breath in 1919 at the venerable University of Bombay. A crucible of intellectual ferment, this department became

the hallowed ground where the seeds of sociological inquiry were sown and nurtured.

G. S. Ghurye: Architect of Indian Sociological Thought:

In the annals of Indian sociology, G. S. Ghurye stands as a luminary, widely acclaimed as the progenitor of this intellectual odyssey. Ghurye's visionary strides resonated as he laid the cornerstone for the discipline, sculpting its contours with a profound understanding of the Indian societal fabric through his scholarly prowess; Ghurye not only etched his name in the annals of Indian academia but also bestowed upon the nation a legacy that continues to shape sociological discourse.

Pioneering Perspectives and Paradigms:

The inception of sociology in India was not merely a chronological occurrence; it was an intellectual insurgency that sought to unravel the intricate tapestry of society. Ghurye's intellectual acumen set the stage for a myriad of sociological perspectives, exploring the diversity of Indian social structures, cultural nuances, and the ever-evolving dynamics of its people.

Legacy of Inquiry and Insight

he foundations laid by Ghurye and his contemporaries serve as the bedrock upon which generations of sociologists have built their intellectual edifices. The Department of Sociology at the University of Bombay, like an ancient custodian, continues to be a crucible for minds eager to explore, question, and decipher the complexities woven into the fabric of Indian society.

Sociology Unveiling India's Social Tapestry

In the vast mosaic of human experience, Indian sociology, with its roots embedded in the University of Bombay and the indomitable spirit of G. S. Ghurye, unfurls as a narrative thread weaving through the myriad tales of India's social landscape. It is a discipline that transcends temporal boundaries, standing as a testament to the enduring quest to understand,

interpret, and engage with the evolving contours of societal existence.

Intrigue in Sociological Origins:

Delving into the origins of sociology is a captivating endeavor that sparks the intellectual curiosity of sociologists, beckoning them to traverse the corridors of time to understand the roots of their scholarly pursuit.

Enlightenment's Incandescent Crucible

Sociology, like a phoenix rising from the ashes of tradition, found its genesis primarily in the incandescent crucible of Enlightenment thought.

Intrigue in Sociological Origins:

Delving into the origins of sociology is a captivating endeavor that sparks the intellectual curiosity of sociologists, beckoning them to traverse the corridors of time to understand the roots of their scholarly pursuit.

Enlightenment's Incandescent Crucible:

Sociology, like a phoenix rising from the ashes of tradition, found its genesis primarily in the incandescent crucible of Enlightenment thought. The intellectual ferment of the Enlightenment era, marked by a fervent pursuit of reason, individual rights, and societal progress, became the fertile soil from which sociology would bloom.

Post-Revolutionary Tapestry:

The emergence of sociology as a scholarly discipline unfolded as a consequential narrative, unfurling its pages shortly after the seismic tremors of the French Revolutionary. In the aftermath of societal upheavals, a palpable need arose to comprehend the intricate dynamics of the evolving social fabric, giving birth to sociology as a positivist science dedicated to unraveling the mysteries of society.

Auguste Comte: Maestro of Sociological Alchemy:

In this symphony of intellectual evolution, Auguste Comte, a luminary amidst French philosophers, ascends as a maestro, often hailed

as the "father of sociology. Comte not only pioneered sociological inquiry but also bestowed upon the discipline its nomenclature, coining the term "sociology" to encapsulate the systematic study of society.

Coined Term, Forged Discipline:

The term "sociology," crafted by Comte, serves as a linguistic keystone, encapsulating the essence of a discipline that seeks to unravel the enigma of societal structures and dynamics. Comte's visionary strokes not only gave birth to a new field of study but also imbued it with a sense of purpose, laying the groundwork for generations of scholars to explore the labyrinthine pathways of human social interaction.

Legacy of Intellectual Patrimony:

Auguste Comte's intellectual legacy echoes through the hallowed halls of sociological thought, leaving an indelible mark on the discipline. His conceptual contributions serve as a compass, guiding sociologists through the intricate terrain of societal analysis and prompting continuous reflections on the nature of human association.

Sociology's Ongoing Tapestry

The narrative of sociology's origin, woven with the threads of Enlightenment ideals, post-revolutionary fervor, and Comte an intellect, stands as a testament to the enduring quest to understand the complexities and nuances that define human societies. As sociologists continue to traverse this intellectual landscape, the origins of sociology beckon as a source of inspiration, guiding their ongoing exploration of the ever-evolving tapestry of human social existence. It is an elaboration on some of the most prominent Indian sociologists.

G. S. Ghurye:

Regarded as the founder of Indian sociology, G. S. Ghurye made significant contributions to the understanding of Indian society. His work laid the foundation for the discipline, addressing diverse aspects such as caste, kinship, and

religion. Ghurye's research encompassed a broad spectrum, providing valuable insights into the complexities of Indian social structure.

M. N. Srinivas

Renowned for his scholarly prowess, M. N. Srinivas played a pivotal role in advancing the field of sociology in India. He skillfully combined macro-sociological generalization with micro anthropological insights, particularly in the study of small-scale communities. Srinivas introduced key concepts such as 'sanskritization,' 'westernization,' 'secularization,' and 'westernization,' shedding light on the intricate interplay between culture, tradition, and modernity.

B. R. Ambedkar

Beyond his roles as an Indian jurist, economist, and politician, B. R. Ambedkar emerged as a prominent social reformer. He ardently campaigned against social discrimination, particularly addressing the plight of Untouchables (Dalits). Ambedkar's intellectual legacy extends to inspiring the Dalit Buddhist movement, reflecting his commitment to social justice and equality.

Yogendra Singh

Widely recognized for his contributions to the study of Indian society, social change, and modernization, Yogendra Singh has played a crucial role in shaping sociological discourse. His work delves into the dynamics of societal transformation, offering insights into the challenges and opportunities presented by modernization in the Indian context.

Dipankar Gupta

A well-known figure in Indian sociology, Dipankar Gupta has made significant contributions to the understanding of identity, democracy, and globalization. His extensive writings explore the multifaceted nature of social issues, providing a nuanced perspective on the evolving dynamics of Indian society in the context of globalization and democratic principles.

These sociologists have collectively enriched the discipline by offering diverse perspectives and groundbreaking insights into the complexities of Indian society, contributing to the ongoing intellectual dialogue within the field.

Independent India and the present era of sociology

India got independence in the year 1947. Since then, the development of sociology in India takes its pace and as a systematic independent subject in this democratic nation, people's attention has been drawn towards study and teaching in various universities and colleges here. Many cities of present India like-Bombay, Calcutta, Mysore, Andhra, Poona, Baroda, Gujarat, Patna, Bhagalpur, Gorakhpur, Delhi, Jabalpur, Punjab, Nagpur, Rajasthan, Jodhpur, Udaipur, Ajmer, Indore, Bhopal, Raipur, Ranchi, Kashi Vidyapeeth, Kumaon, Rohilkhand, Bundelkhand, Kashi Hindu University, Meerut, Aligarh Muslim University, Madras, Kanpur etc. Sociology departments have been established in central, state, deemed and private universities.

At present, according to the statistics⁸ of the year 2022, there are 28 states and 8 union territories of the nation of India. In which there are 55 Central Universities, 126 Deemed Universities, 455 State based Universities and 421 Private Universities, out of which 90% universities have established Sociology Department, where Under Graduate, Post Graduate, M-Phil and Ph-D as well as related to Sociology The work of study and teaching is going on in research institutes. From independence to the present perspective, many sociologists of India have made their incredible contribution to the development of sociology in which notable names are Dr. Radha Kamal Mukherjee, Professor D. N. Mazumdar, Dr. K. M. Kapadia, Dr. R. N. Saxena, Dr- M. S. Srinivasan, Dr. Shyam Charan Dubey, Dr. S. K. Dubey, Dr. Ritu Shashwat, Dr. Rashmi Jain,

Dr. Paresh Dwivedi, Dr- Rakesh Rana, Dr. Deepti Ranjan Malik, Dr. Lovely Bhati and Dr. Om Singh etc.

Evolution and Challenges in Indian Sociology Sociology in India has traversed a remarkable journey since its inception in the early 19th century, evolving to encompass a diverse array of topics and themes. However, despite its growth, the field faces several challenges that impede its progress and potential impact on societal understanding and transformation.

Lack of Funding

A persistent challenge in Indian sociology is the chronic lack of funding. This financial constraint hampers the ability of researchers to undertake comprehensive studies and disseminate their findings. Adequate funding is crucial for the advancement of the discipline and the exploration of nuanced social dynamics.

Lack of Diversity

The landscape of sociologists in India often lacks diversity, with a predominant representation from upper-caste backgrounds. This homogeneity can result in a limited range of research topics and perspectives, hindering a comprehensive understanding of the intricacies of Indian society. Embracing diversity in the field is essential for a more inclusive and nuanced sociological discourse.

Lack of Public Awareness

Despite its significance, there exists a general lack of public awareness regarding the importance of sociology in India. This lack of understanding contributes to a dearth of support for sociological research initiatives. Raising public awareness is crucial for fostering a society that values and supports sociological endeavors.

Revival of Historical Sociology

In recent times, sociology has undergone significant transformations, with one notable development being the resurgence of historical sociology. This sub-discipline focuses on

studying social phenomena over time, unraveling the intricacies of societal changes and their impact on contemporary dynamics. The revival of historical sociology adds depth and context to sociological analyses, enriching the discipline with a temporal dimension.

Doing Sociology – “Maitrayee Chaudhuri”

The media is a pervasive presence in contemporary everyday life. No aspect of our personal or public experiences is untouched. At the personal level, our dependence is acute. Whoever has lost a smart phone would know that sinking feeling of helplessness. For this is not the loss of a phone any longer. It is the loss of one’s anchor- the rudder to life: access to work and leisure; friends and family; banking and ticketing; monitoring health and wealth. Everything comes to a grinding halt. The world shuts off.

Conclusion

The roots of the development of sociology in India were solid since ancient times, in which unique examples such as Kautilya, Manu, Aryabhatta, Suryamal Mishra and Kalidas etc. are notable as ancient sociological scholars. In ancient times, sociology was studied in the form of human behavior in society. But over a period of time, society has always been the pillar of change in which the role of man has been mainly. Based on the interval of time, the society progressed from Varna system to Caste system and the change in systems like monarchy and democracy in the society has also been the main basis of the study of Sociology. If there were no problems in the society, man would have been able to study the society. Therefore, the presence of problems in the society is the basis for the birth of social

issues. In the present perspective, many sociologists of India gave birth to sociology as a new subject by studying many social issues of the society. Sociology has resulted in a new science based on the scientific approach of society in present times. Many Indian sociologists have made significant contribution to the development of sociology before and after independence in India.

Reference

- ✚ *Deshpande, Satish (1994) "Crisis in Sociology: A Tired Discipline, Economic and Political Weekly (10), March 5: P.No.- 575-76*
- ✚ *Das, Veena (1993) "Sociological Research in India: The State of Crisis", Economic and Political Weekly, XXVIII (23), June: P.No.- 1159-61*
- ✚ *Dhangare, D. (1993) Sociology: Teaching and Research in Universities in Maharashtra and Goa" (A Regional Profile Status Report submitted to UGC)*
- ✚ *Dubey, Leela (1986) "Introduction" in LeelaDubey, Eleanor Lee Cock and Shirley Ardener (eds) Essays on Women in Society and Development, Delhi: Oxford University Press.*
- ✚ *Madan, T.N. (1974), The Teaching of Sociology in India: Some Comments" Sociological Bulletin,23(1): P.No.-113-18.*
- ✚ *Damle, Y. B. (1974) "Sociology in India: Its Teaching and Status" International Social Science Journal, 26(2): P.No.- 343-48*
- ✚ *Clinard, M.B. and Elder J.W. (1965) "Sociology in India: A Study in the Sociology of Knowledge", American Sociological Review] 30(4): P.No.-581-57.*
- ✚ *Bottommore, TB (1962) "Sociology in India", British Journal of Sociology - 13 (2): P.No.- 98-106*

THE ROLE OF PILGRIMAGE IN THE VARKARI TRADITION: A CULTURAL AND PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Mahamuni Shailesh Ambadas

Shri Chhatrapati Shivaji College, Omerga

Abstract:

This paper explores the cultural and philosophical significance of pilgrimage within the Varkari tradition of Maharashtra. The Varkari Sampraday, a devotional movement centered around the worship of Vitthal (Vithoba), has had a profound impact on the spiritual and cultural landscape of the region. The tradition emphasizes the importance of pilgrimage to Pandharpur, especially during Ashadhi and Kartiki Ekadashi. This study examines how pilgrimage serves as a unifying force, transcending caste and social barriers, and fosters a sense of collective identity among the Varkaris. The works of notable writers such as Dilip Chitre, particularly his translations of Tukaram's Abhangas and his reflections in *Says Tuka*, and *Anubhavamrut* and other works provide critical insights into the spiritual fervor and social dynamics of the Varkari movement. Through this analysis, the paper aims to highlight the enduring relevance of the Varkari pilgrimage tradition in contemporary times, especially in its capacity to develop shared spiritual beliefs.

Keywords:

Abhangas, Bhakti Movement, Cultural Identity, Philosophical analysis, Pilgrimage, Tradition, Tukaram, Varkari, Vitthal.

Introduction:

The Varkari tradition is one of the most significant spiritual movements in Maharashtra, deeply rooted in the Bhakti movement that swept across India during the medieval period. At the heart of this tradition is the pilgrimage to the holy town of Pandharpur, where devotees congregate to worship Lord Vitthal. The pilgrimage, known as Wari, is more than just a religious journey; it is a profound cultural and philosophical practice

that encapsulates the values of devotion, equality, and community. As Dilip Chitre observes,

*The Varkari pilgrimage is not merely a ritual; it is an assertion of a collective identity that transcends caste and class divisions, bringing together people from all walks of life in a shared spiritual experience.*¹

Chitre's work, particularly his translations of Tukaram's Abhangas, highlights the egalitarian spirit of the Varkari movement, where devotion to Vitthal becomes a form of social resistance. Other contemporary writers have similarly emphasized the cultural and philosophical significance of the Varkari tradition. For instance, R.C. Dhere, in his book *Rise of a Folk God: Vitthal of Pandharpur*, notes that

*the Wari pilgrimage represents a unique synthesis of devotion and social reform, where the act of pilgrimage itself challenges the entrenched social hierarchies and promotes a vision of spiritual equality.*²

Eleanor Zelliott, in her essays on the Bhakti movement, echoes this sentiment by stating, The Varkari tradition, through its emphasis on collective devotion and community, has played a crucial role in shaping the social and cultural landscape of Maharashtra, fostering a sense of unity and shared identity among its followers.³

These writers, among others, have chronicled the Varkari tradition as a dynamic and living practice that continues to influence the spiritual and social fabric of Maharashtra, making it a significant subject of study for understanding the broader Bhakti movement and its enduring legacy.

Historical Context and Evolution of the Varkari Tradition

The Varkari Sampraday, established in the 13th century, represents a synthesis of devotion, philosophy, and social reform. The movement was influenced by saints like Dnyaneshwar, Namdev, and Tukaram, who emphasized the worship of Vitthal as a path to spiritual liberation. These saints were instrumental in shaping the Bhakti movement in Maharashtra, using their poetic compositions to spread the message of devotion (bhakti) and social equality. Dnyaneshwar's *Dnyaneshwari*, a Marathi commentary on the Bhagavad Gita, and Tukaram's *Abhangas*, devotional songs in praise of Vitthal, are foundational texts that have shaped the Varkari tradition. The pilgrimage to Pandharpur, which occurs twice a year, became a central practice for the Varkaris, symbolizing their unwavering devotion and commitment to the values of Bhakti. The Bhakti movement, within which the Varkari tradition is situated, was a reaction against the rigid caste hierarchies and ritualistic practices that dominated Hinduism at the time. The Varkari sect, with its emphasis on personal devotion (bhakti) to Vitthal, rejected the notion that one's spiritual worth was determined by birth or caste. Instead, it promoted the idea that true devotion and a pure heart were the only prerequisites for attaining God's grace. This egalitarian belief is reflected in the teachings of Tukaram, who emphasized that God resides in all beings, regardless of their social status. Dilip Chitre, in his work *Says Tuka: Selected Poems of Tukaram*, highlights how Tukaram's poetry was a form of spiritual rebellion against the social injustices of his time. Chitre's translations bring out the depth of Tukaram's devotion and his critique of the caste system, making Tukaram's work accessible to a broader audience and underlining the social reformative aspect of the Varkari tradition.

Pilgrimage as a Cultural and Social Equalizer

The pilgrimage to Pandharpur is central to the Varkari tradition. Pandharpur, located on the banks of the Bhima River in Maharashtra, is considered the spiritual capital of the Varkaris. Vitthal, the presiding deity of Pandharpur, is worshipped as an incarnation of Lord Krishna and is revered as the protector of the poor and the marginalized. The Wari pilgrimage is a remarkable phenomenon in that it transcends social hierarchies, bringing together people from different castes, communities, and economic backgrounds. While these gatherings are primarily intended for spiritual and religious pursuits, they extend beyond the spiritual-religious realm to also address contemporary social and political issues. It is noteworthy that, in addition to focusing on topics related to transcendence or other-worldly concepts like moksha and mukti, Bhakti practices also engage with "material" or "secular" matters. These include environmental issues, women's rights, the rights of marginalized communities, and patriotism.

This aspect of the Varkari tradition has been extensively explored in literary works, particularly by Dilip Chitre. In his translations of Tukaram's *Abhangas* and in his own writings, Chitre captures the egalitarian spirit of the Varkari movement, where the act of pilgrimage itself becomes a form of social resistance against caste-based discrimination. The Wari pilgrimage, undertaken twice a year in the Hindu months of Ashadh and Kartik, attracts millions of devotees who walk for days, covering hundreds of kilometers to reach Pandharpur. This journey is more than a physical trek; it is a profound spiritual exercise that symbolizes the soul's journey towards divine union. The Varkaris, or pilgrims, carry the symbolic 'Palkhi' (palanquin) of their revered saints, such as Dnyaneshwar and Tukaram, chanting *Abhangas* and participating

in communal singing (kirtan) throughout the journey. Chitre's *Says Tuka* reflects on the spiritual egalitarianism of the Varkari tradition, where the pilgrimage to Pandharpur is portrayed not just as a physical journey but as a metaphysical quest for unity and equality.

The egalitarian nature of the Wari is evident in the fact that all Varkaris, regardless of their social status, walk together, eat together, and share the same space during the pilgrimage. This practice reinforces the idea of equality, which is a core principle of the Varkari tradition. As the Marathi poet-saint Tukaram emphasized in his *Abhangas*, The Lord is equally present in all; no one is high or low in His eyes.

The Vari pilgrimage is an inclusive event that welcomes people from all spheres of life, regardless of their caste, gender, class, education, or occupation. This openness is one of the unique features of the pilgrimage, allowing diverse social processes that might seem contradictory to coexist within the same space. However, even with this inclusivity, the Vari pilgrimage does not completely eliminate social hierarchies.

On one side, the pilgrimage fosters a sense of unity among the participants. Pilgrims share common symbols of devotion and participate in collective activities such as singing, playing instruments, eating, and spending time together. These shared experiences create a strong sense of bonding and camaraderie among the participants, making them feel connected to each other and to the larger Varkari community. The Vari serves as a platform where people from various backgrounds come together in a spirit of devotion, sharing the same space and experiences, which helps to reinforce a sense of belonging and shared purpose.

On the other side, however, the pilgrimage does not completely erase social, political, or ideological differences. Despite the open

invitation to all, the Vari still reflects the underlying caste and gender hierarchies that exist in the broader society. These hierarchies are not completely dissolved during the pilgrimage, meaning that while the Vari encourages unity, it also maintains certain divisions. The pilgrimage, therefore, becomes a space where both unity and division coexist. It allows for the expression of different interests and processes, even if they seem contradictory. The dual nature of the Vari pilgrimage is significant. While it does not create a completely homogeneous community, it does not completely reject the possibility either. Instead, it nurtures a community that is united in devotion but still diverse in its social structure. This community, centered around the Varkari ethos, can be understood as a "Varkari public." The pilgrimage serves as the most powerful and effective site for generating and sustaining this "Varkari public," where a shared sense of spirituality and devotion brings people together, even as their social distinctions remain intact. Through this process, the Vari pilgrimage exemplifies how a religious practice can both unite and differentiate, creating a complex social landscape where diversity and commonality coexist. In his work *Rise of a Folk God: Vitthal of Pandharpur*, R.C. Dhere explores the cultural significance of the Varkari pilgrimage, tracing its historical development and its impact on the collective consciousness of Maharashtra. Dhere's research reveals how the pilgrimage has been a vehicle for the transmission of cultural values and traditions, ensuring the continuity of the Varkari tradition across generations.

Moreover, the Wari pilgrimage serves as a medium for the transmission of cultural values and traditions. The oral tradition of singing *Abhangas*, reciting the *Haripath* (a collection of devotional verses), and participating in *kirtans* helps in preserving and perpetuating the teachings of the Varkari saints. This has

allowed the Varkari tradition to remain a living and dynamic cultural force in Maharashtra, even in the face of modern challenges.

Philosophical Analysis of the Varkari Pilgrimage

Philosophically, the Wari pilgrimage is rooted in the Bhakti tradition, which emphasizes a personal, direct relationship with the divine. This relationship is not mediated by priests or rituals but is based on sincere devotion and love for God. The Varkari tradition, through its pilgrimage, embodies the concept of 'Namasmaraṇa,' or the constant remembrance of God's name, which is considered the highest form of worship. Rohini Mokashi-Punekar, a professor of English at IIT Guwahati, in her work *Untouchable Saints*, examines the lives and spiritual contributions of saint-poets from marginalized communities, particularly within the Bhakti movement. She highlights how these figures, despite their socially disadvantaged status, played a crucial role in shaping religious and social thought by challenging established norms and advocating for equality and devotion. Through their poetry and teachings, they offered a voice to the oppressed and reshaped the spiritual landscape of their time, making the Bhakti movement inclusive and transformative. Rohini said,

The Varkari cult is clearly the most quietly influential mass movement of rural Maharashtra." She records the most striking feature of this cult as the absence of a priest to mediate between the devotee and his bhakta.⁴

The Wari pilgrimage also reflects the Varkari belief in the concept of 'Satsang'—the company of the holy. The act of walking together, singing together, and sharing the hardships of the journey creates a collective spiritual energy that uplifts the participants. This communal aspect of the pilgrimage is a form of spiritual practice that helps the devotees in their journey towards self-realization and union with the divine. Furthermore, the Varkari tradition holds that

the pilgrimage to Pandharpur is a metaphor for the inner journey of the soul towards God. The physical act of walking towards Pandharpur represents the spiritual progress of the devotee, who must overcome the 'inner distances' of ignorance, ego, and attachment to reach the ultimate goal—union with Vitthal.

William Dalrymple, in his book *Nine Lives: In Search of the Sacred in Modern India*, examines the spiritual dimensions of the Varkari pilgrimage, portraying it as a journey of self-discovery and transformation. Dalrymple's narrative captures the deep philosophical foundations of the pilgrimage, highlighting its role in the spiritual lives of the Varkaris. The writings of contemporary scholars and poets, such as Dilip Chitre and R.C. Dhere, have explored these philosophical dimensions of the Varkari pilgrimage. Chitre, in his translations of Tukaram's *Abhangas*, emphasizes the transformative power of devotion in breaking down social barriers and bringing about spiritual liberation. Similarly, Dhere's works highlight the synthesis of devotion and social reform that the Varkari tradition represents.

Conclusion

The pilgrimage in the Varkari tradition is not just a religious act but a deeply cultural and philosophical practice that embodies the core values of the Bhakti movement. It serves as a powerful symbol of devotion, equality, and community, reflecting the rich spiritual heritage of Maharashtra. Through the Wari pilgrimage, the Varkari tradition continues to inspire and guide millions of devotees, offering them a path towards spiritual fulfillment and social harmony. The pilgrimage in the Varkari tradition is far more than a mere religious ritual; it is a deeply ingrained cultural and philosophical practice that encapsulates the essence of the Bhakti movement. At its core, this tradition is a profound expression of devotion, equality, and community, weaving

together the spiritual and social fabric of Maharashtra in a way that has endured for centuries.

The Wari pilgrimage, which sees thousands of devotees embarking on a journey to the sacred town of Pandharpur to worship Lord Vitthal, is a powerful symbol of this tradition. It is not only a physical journey but also a spiritual one, where pilgrims, or Varkaris, walk for miles, chanting and singing hymns, often under the scorching sun or in the pouring rain. This act of devotion transcends the boundaries of individual lives, uniting people across caste, class, gender, and occupation in a shared purpose. The Wari becomes a microcosm of society, reflecting the ideals of the Bhakti movement which sought to dismantle the rigid social hierarchies and promote a more egalitarian vision of spiritual practice. The philosophical depth of the Varkari pilgrimage is rooted in the teachings of saint-poets like Sant Tukaram, Sant Dnyaneshwar, and Sant Namdev, whose works have been pivotal in shaping the Varkari tradition. These saints emphasized the importance of a direct, personal relationship with the divine, one that is accessible to all, regardless of their social status. The pilgrimage embodies this philosophy, offering a path of devotion that is inclusive and accessible, allowing every pilgrim to experience a sense of spiritual fulfillment.

Culturally, the Varkari pilgrimage is a living tradition that continues to thrive in modern times. It is a celebration of Maharashtra's rich spiritual heritage, where devotion is not confined to the temple but spills over into the streets, fields, and homes of the people. The Wari is a time when the entire state comes alive with the sound of abhangas (devotional songs), the rhythm of the veena and mridangam, and the vibrant colors of the saffron flags carried by the pilgrims. It is a time when the barriers between the sacred and the secular dissolve,

and everyday life becomes infused with spiritual meaning. The enduring significance of the Varkari pilgrimage lies in its unique ability to bridge the gap between the divine and the mundane. It creates a sacred space where devotion and daily life converge, offering a shared experience of spiritual joy that is both deeply personal and communal. In this space, the Varkari tradition continues to inspire and guide millions of devotees, providing them with a sense of purpose and a connection to something greater than themselves.

This connection extends beyond the boundaries of Maharashtra, resonating with people across India and even beyond. The lessons of the Varkari pilgrimage—of devotion, equality, and community—are universal, offering insights that are relevant in today's world, where divisions based on caste, religion, and economic status continue to persist. The Varkari tradition stands as a testament to the power of faith and the possibility of social harmony, making it not only a vital part of India's cultural and religious landscape but also a source of hope and inspiration for all. In the works of writers like Dilip Chitre, the Varkari tradition is brought to life with vivid imagery and profound insights, capturing the essence of this enduring spiritual journey. Chitre's explorations of the Varkari pilgrimage, along with the contributions of other contemporary writers, provide a window into the rich tapestry of devotion that defines this tradition. Their writings ensure that the lessons and values of the Varkari tradition continue to be celebrated and understood by future generations, preserving its legacy as a vital and living part of India's spiritual heritage. This ability of the Varkari tradition to adapt and remain relevant in different contexts is what makes it a cornerstone of spiritual life in Maharashtra and beyond. It is a tradition that not only honors the past but also speaks to the present and the

future, offering timeless wisdom that transcends the boundaries of time and place.

The enduring significance of the Varkari pilgrimage lies in its ability to bridge the gap between the divine and the mundane, creating a space where devotion and everyday life converge in a shared experience of spiritual joy. This makes the Varkari tradition a vital and living part of India's cultural and religious landscape, with lessons that resonate far beyond the boundaries of Maharashtra.

Work Cited:

- ✚ Chitre, Dilip. *Says Tuka*. Penguin Books, 1991, p.15. Print
- ✚ Dhere, R.C. *Rise of a Folk God: Vitthal of Pandharpur*. Oxford University Press, 2011, p. 102. Print
- ✚ Zelliott, Eleanor. *From Untouchable to Dalit: Essays on the Ambedkar Movement*, Manohar Publishers, 2005, p. 145. Print
- ✚ Zelliott, Eleanor. et.al. *Untouchable Saints*. 2005.
<https://sabrangindia.in/chokhamelas-bhakti-the-past-transforms-into-a-radical-present/>

POLITICAL EMPOWERMENT OF TRIBAL WOMEN IN INDIA THROUGH PRIS OF LOCAL-SELF GOVERNANCE

Dr. K. B. Nayak

*Professor & Head, Department of Sociology,
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati-444602*

Abstract

In the civil society of India, though women constitute a numerically a dominant category, but they have been marginalized, suppressed, dominated and somehow exploited in different spheres. Although women in India including tribal women play a vital role in their social, cultural, economic and religious ways of life, but gender inequality has been reflected their marginalized socio-economic and political status over the decades. Since independence of India, various policy initiatives have been undertaken for improving the socio-economic conditions and empowering tribal women in India. Political empowerment involves creating favourable policies that would best support gender equality and agency for women in both the public and private spheres. In this regard, 73rd Amendment of Constitution has provided a common platform of Local Self-Governance through PRIs for political empowerment of tribal women in India. This paper based on an extensive review of literature reveals that in spite of acute poverty in tribal areas, there are a number of problems and challenges in the PRIs which has also hampered political empowerment of tribal women in India. It suggests some recommendations for political empowerment of tribal women in the country.

Introduction

Development of a nation state always requires the participation of all sections of the society in different activities. Out of different dimensions of participation, political participation is one of the means through which people can fulfil their desires and aspirations. In fact, the level of political participation always reflects the strength and health of a democratic political system. Political participation encompasses the

freedom to speak out, assemble, associate and the ability to take part in the public affairs at all levels of government system. Among all sections of Indian society, women constitute about half of population. Woman constitutes 48.27% of total population in India. Most disappointing fact is that, India having such a high ratio of women section, still lacks behind many countries of the world not only in terms of HDI (Human Development Index) but also in terms of women's status and empowerment. In fact, the utmost development of any country depends on the status of the women in different spheres like socio- political, cultural and economic sector (Ranjan Acharjee and Surajit Debnath 2021). However low participation of women in politics is a problem in all the democratic countries of the world including India even today (Palmu Kaleon 2018). The level of women's participation in political affairs of a country indicates both the level of women's empowerment and development in a democratic nation state like India. But, the situation is more severe and precarious among the tribal women in primitive communities, the population of which constitutes approximately 8.6% of the total population of the country numbering 104.30 million (104281034) of India's total population (as per the census of India 2011), out of which 5.2 crore are male and 5.1 are females (See: www.censusindia.gov.in). Among all categories, the Schedule Tribes are the most backward, exploited and marginalized communities in India. Even in the tribal society, women lag behind their male counterparts in different spheres of their life including health, education and participation in various political

and economic activities. In fact, gender inequality in the socio-economic status is also visible now-a-days in the tribal communities of India. Thus, empowerment of tribal women is considered as a prime aim of government. Empowerment involves various aspects such as political, economic, social and cultural. Promoting tribal women's political participation and involvement in public affairs does not benefit women alone, but also their men and community as a whole. Women's participation in politics may take various forms such as active involvement in community life, civil society organizations, local bodies and government institutions. In all such instances, women should be equally and effectively represented in various processes of decision making (Nayak, K.B.2020).

The role of women's empowerment for a just society was highlighted in the Beijing Conference (1995) and later in other international conferences as well as in platforms at national level. Women in India including tribal women play a vital role in their social, cultural, economic and religious ways of life. In fact, among all categories of women in India, tribal women are considered as an economic asset in their society. But they are lagging far behind in the different walks of life like education, employment, good health and economic empowerment etc. Poverty is one of the major factors that not only degrade their socio-economic life but also it deprives the tribal women to participate in development programs, mobility strategies and decision-making processes. In tribal area, the condition of women is very measurable, they spend the greatest amount of their time and energy in collecting fuel, fodder water, while side by side looking after their children, livestock and kitchen. Thus, poverty pushes them downwards towards the lowest strata of society. Therefore, first of all, there is need of political

empowerment of tribal women in India (Nayak, K.B. 2008, 2014 and 2020).

In fact, political exclusion of tribal women is closely interrelated to their marginal status in different domains of life. A long history of exclusion from political power has added their struggle for existence. Since independence of India, both governmental and non-governmental organizations have been striving to bring about their empowerment and development of tribal women, but still they have been largely deprived of their basic needs of life and reeling under acute poverty, malnutrition and starvation over the decades. In spite of provisions of active participation in local self-governance through PRI (Panchayati-Raj Institutions), tribal women are still lagging far behind their male counterparts in terms of political empowerment even today. Although there are a number of constraints on tribal women's political participation, but certain factors that are fundamental in empowering them include strategies of sustainable development, pro-tribal policies, access to resources, and human resource development. While tribal women are living at subsistence levels and are most concerned with meeting basic needs of life. Their geographical isolation has further added fuel to the already existing problems and constraints, separating them from the larger socio-economic canvas, while reducing their access to resources, information and knowledge (Nayak, K.B. 2008, 2014 and 2020).

Political empowerment involves creating policies that would best support gender equality and agency for women in both the public and private spheres. Methods that have been suggested are to create affirmative action policies that have a quota for the number of women in policy making and parliament positions (Duflo, Esther 2012:1051). Political supremacy of mainstream society, party politics, politics of appeasement, lack of

coordination among tribal politicians, populism, social identity, multiculturalism and linguistic diversity, socio-economic and educational backwardness, etc., are many serious issues that pose serious constraints and challenges to the political empowerment of the tribal women in India. Although due to the information and communication technology (ICT) revolution, through social media, there has been increase in the level of education and awareness among the tribal youth, but tribal women are still lagging behind their male counterparts in terms of political consciousness and active participation in politics. The biggest problem of Indian politics has been the weakening of the political ethics. This indicates the moral degradation of Indian politics, where the powerful persons from the dominant sections of society often use the system and institutions of democracy in order to stay in power and maintain their statuesque. This has limited the public only to the right to vote. Even the pattern of voting behaviour in tribal areas shows that maximum of tribal women is very indifferent to politics and political affairs of the country. Therefore, special organizational efforts are essential in order to empower tribal women politically, while linking education and employment with their training for leadership and skill development (Nayak, K.B. 2008, 2014 and 2020).

Since independence of India, various initiatives have been undertaken for improving the socio-economic conditions and empowering tribal women in India. In this regard, the Constitution of India guarantees socio-economic and political equality and the provision of equal rights for availing different opportunities to all social sections of people in the country, including the Scheduled Tribes women. Increasing emphasis has also been placed on initiating variety of development schemes and welfare programmes by both central government as well as state governments for

maximizing the participation of the Scheduled Tribes women in different activities. Various legal reforms and resolutions in the form of laws and Acts have also been introduced in order to improve their socio-economic status, reduce gender inequality and empower them in the Indian social system (Mehta, G.S.2002:7). In fact, the principles of gender equality have been enshrined in the Indian Constitution in its preamble, fundamental rights, fundamental duties and directive principles. Just after independence, there was a deep concern of the framers of the Indian Constitution for the uplift of the Scheduled Castes, the Scheduled Tribes and Other Backward Classes which is reflected in the elaborate constitutional provisions and institutional mechanisms as set-up in the country for their upliftment. In this regard, the Articles 15, 16, 39, and 42 of the Indian Constitution have ensured the freedom to women in every sphere of life. The Constitutional of India provides a number of safeguards and measures for protection and promotion of interests of the SCs and the STs in India. These provisions are as follows: Article-15(2): the provision related to prohibition of restriction of any access to public places; Article-16(4): reservation of post in Government services for marginalized backward classes; Article-17: abolition of untouchability; Article-23: restriction of traffic in human beings and forced labour; Article-29.2: protection of right to admission to educational institutions; Article- 46: special care for promotion of educational and economic interests of Scheduled Caste and Scheduled Tribes; Article-244 and Scheduled V & VI: social administrations arrangement and control over Scheduled Areas and Scheduled Tribes in the States; Article-335: reservation in services; Article- 339: Union government direction to state government for welfare of Scheduled Tribes (Prashant Kumar Baghel and Anindhya Tiwari 2021).

To explain it in more detail, the Article 17 abolishes untouchability in society. Article 46 requires the State to promote with special care the educational and economic interests of the weaker sections of the people and in particular, of the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes and also to protect them from social injustice and all forms for exploitation. Article 335 provides that the claims of the members of the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes shall be taken into consideration, consistently with the maintenance of efficiency of administration, in the making of appointments to services and posts in connection with the affairs of the Union or of a State. Article 15(4) refers to the special provisions for their advancement. Article 16(4A) speaks of “reservation in matters of promotion to any class or classes of posts in the services under the State in favour of SCs/STs, which are not adequately represented in the services under the State”. Article 338 provides for a National Commission for the Scheduled Castes and Scheduled Tribes with duties to investigate and monitor all matters relating to safeguards provided for them, to inquire into specific complaints and to participate and advise on the planning process of their socio-economic development etc. Article 330 and Article 332 of the Constitution respectively provide for reservation of seats in favour of the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes in the House of the People and in the legislative assemblies of the States. Under Part IX relating to the Panchayats and Part IXA of the Constitution relating to the Municipalities, reservation for Scheduled Castes and Scheduled Tribes in local bodies has been envisaged and provided. Part IX and Part IXA of the Constitution respectively permit the legislature of a State to make provision for reservation of seats in Panchayat and Municipalities in favour of backward classes citizens. Article 340 of the

A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing Referred with SJIF Impact Factor Research Journal

Constitution provides for appointment of a Commission to investigate the conditions of backward classes. Article 16(4) and 16(4A) respectively permit reservation of appointments or posts and in matters of promotion in favour of backward classes not adequately represented in the services under the State. Article 15(4) permits the State to make special provision for the advancement of any socially and educationally backward classes of citizen. In addition to these, there are also other Constitutional provisions for the welfare and socio-economic empowerment of the Scheduled Caste, the Scheduled Tribes and other backward classes (Prashant Kumar Baghel and Anindhya Tiwari 2021).

In spite of the manifest, avowed and determined concern of the Constitution, the real objectives of socio-economic development of tribal people in general and the tribal women in particular have not yet been fully achieved and whatever has been done over the decades after independence, it has been done hesitatingly, half-heartedly and as a measure of concession to those classes (Whitaker 2007). In terms of Neo-Marxism and particularly in the sense of sociological theory of Dependency and Underdevelopment, in India, the “Centre” of power (means the dominant segment of rich people in the country) has continuously appropriated access to every aspect of development of services and resources at the cost of vast “Periphery” (means the subservient, dominated and marginalized categories of poor people) (Nayak, K.B. 2008, 2014, and 2020).

To view it critically, the text of the Constitution has created a lofty mix of Fundamental Rights and a set of Directives enjoining upon the State the obligation to promote and to secure to the citizens, the enjoyment of rights that provide the citizen an environment allowing his/her growth and development with social justice, equal opportunity, right to work and access to

basic needs and opportunity without discrimination. While the text has created a noble and genuine texture, the key players are the State, the legal system, the dynamics of social development and the social forces as generated by the socio-political processes in the country. However, the linkage between these key players provides some explanations to the path that the nation has traversed in economic growth, social development and pursuit of equal justice. But, the processes of economic growth or economic development do not necessarily lead to equitable income distribution among people in the whole country. In fact, these often result in appropriation of national resources by a small percentage of the dominant people. Although over the years, the social services in the field of education, health, transportation and tertiary sectors have increased, but there has been an inherent distortion in their universal access (Prashant Kumar Baghel and Anindhya Tiwari 2021).

In fact, the policy instruments in India as loaded with different objectives produce a paradoxical regime of results, which is fairly seen in the areas where Indian Constitution assigned the role of basic font of delivery to the state. The legal regime also confronts people with paradoxes. Whereas the legal text in the Constitution of India is explicit in seeking remedies, but the implementation process appears to evade performance. However, in implementation of laws and the working of the legal system, several trends emerge. In fact, laws and legal processes are not self-executing and these depend on the players such as the administrative structure and its processes. While the judiciary faces with the anticipation and the social attitudes of common people are driven by enlightened notions such as equity, social justice, freedom and fair play. Even the responses of the key players in the implementation of laws protecting the weak,

the oppressed, women and children and the socially disadvantaged sections, have over the years become increasingly indifferent. As a result, the injustices have been allowed to persist and the system has also been failed to provide for self-correction. Thus, somehow distortion and denial of the right have crept in the interpretation and implementation of the Constitutional law.

A related issue of socio-political dynamics in India is the opportunity and the access to the disadvantaged sections to take advantage of forums of the enforcement process and social mobilization. While the polarization of castes and classes in the recent years across the country has also shown disturbing trends, in as much as the administrative system, the judiciary, the legal processes that reflect the social reality of a given area or region. Even the enforcement agencies have themselves responded to these urges for social protests and desire for enforcement using the legal and social processes with indifferences and indeed ostensibly with resistance. Increasingly it was shown that whereas processes were available to the disadvantaged, the weak, the oppressed sections including women and children, but the access to those processes was denied because of its cost and remoteness. Even though the State created some shelters through various form of Legal Aid to the Scheduled Castes, the Scheduled Tribes, women and other sections of the oppressed, but they were only reduced to tokenism because of the quality and availability. Indeed, the higher levels in the judiciary system intervened with vigour against the injustice manifest in the social system in the form of bonded labour, child labour, crime against the women and Scheduled Castes and the Scheduled Tribes, etc. But it is to be noted that the legal and institutional processes of redressal, wherever provided, are available only formally and have made a little or no impact. For instance, see Various Provisions of

the Scheduled Castes and Tribes (Prevention of Atrocities) Act, 1989. In fact, the disadvantage sections of Indian society have difficult access even to the shelters and sanctuaries created for them under the law. Thus, the manner and frequency with which social protests have, in some cases, been snuffed out by the very system created to protect it, is revealing. This is the major challenge for the legal system which incorporates in its formal text, the creation and the sustenance of a civil society (Prashant Kumar Baghel and Anindhya Tiwari 2021).

In the civil society of India, though women constitute a numerically a dominant category, but they have been marginalized, suppressed, dominated and somehow exploited in different spheres. After independence, India adopted a federal system of government in which powers are divided between the central government and the states and union territories. Within the framework of democratic policy, Constitutional laws and development policies, Five Year Plans and programmes have been made which aimed at improving women's status in various spheres. From the fifth five-year plan (1974-78) onwards, there has been a marked shift within the approach to women's issues in improving the status of women. Then a decade after the National Commission of Women was set up by an Act of Parliament in 1990 to safeguard the rights and legal entitlement of women. During the period of 1990s, the main social issue which was highlighted in media was the issue of "women's empowerment" through a local level political platform namely the Panchayati-Raj system of local self-government in rural India. Even just after independence, the framers of the Constitution of India included Article 40 among the Directive Principles: "The state shall organise village panchayats and endow them with such powers and authority as may be necessary to enable them to function as units of self-government". Subsequently, four committees (between 1957 to 1986) which

conceptualised local self-government in India and paved the way for establishing the Panchayati-Raj Institutions (PRIs) in rural India and those committees were: Balwant Rai Mehta Committee (1957), the Ashok Mehta Committee (1977-1984), GVK Rao Committee (1985), and the LM Singhvi Committee (1986). The recommendations of these committees were as follows:

- **Balwant Rai Mehta Committee (1957):** This committee recommended for the establishment of PRIs at the village, intermediate, and district levels. It also recommended that PRIs should be given financial resources and powers to decide on local issues.
- **Ashok Mehta Committee (1977):** This committee also recommended that PRIs should be given more powers and resources and that they should be made responsible for planning and implementing development projects at the local level.
- **G.V.K. Rao Committee (1985):** This committee also recommended that PRIs should be given greater autonomy and that they should be made accountable to the people whom they serve. It also suggested that PRIs should be given the power to levy taxes and fees.
- **L.M. Singhvi Committee (1986):** The L.M. Singhvi committee recommended the need for constitutional recognition and legal framework for both Panchayat Raj Institution as well as urban local bodies in order to strengthen the local self-governance in India.
- **P.K. Thungon Committee (1989):** It also recommended for constitutional recognition for the local government bodies. Eventually, the local Governance was given Constitutional Status with the 73rd/74th Constitutional Amendment Acts in 1992. However, the Amendment Acts of

1992 added two new parts IX and IX-A to the Constitution. Two new Schedules 11 and 12 were also added which contain the lists of functional items of Panchayats and Municipalities.

Although the Panchayati Raj system was first established in India in the 1950s, but it was only with the 73rd Constitutional Amendment Act of 1992 that it was given constitutional recognition and a formal structure. Among a number of studies, a study conducted by Manikyamba, P (1989) entitled 'Women in Panchayat Raj Structures' and examined the working of PRIs in general, the role of women as beneficiaries and benefactors in the socio-economic and political process of development. It also assessed the role of women as presiding officers of the PRIs. During three decades of early Panchayati-Raj system, a number of problems were observed. She was of the view that given the opportunity, talented and interested women can play very effective leadership role politics. Another study by Sivanna, N (1990) while dealing with the Panchayati-Raj system under the Act of 1959 revealed that, the involvement of women members in PRIs was not up to the expected mark. He observes that, although there are statutory provisions to ensure their representation, their socio-economic conditions are not conducive to their effective involvement.

However, in the early 1990s, the relevance of Panchayati-Raj system was recognized with greater scope and the Local Self-Government in India was systematically re-established as the third tier of government beneath the Central Government and State Government. The Local Self-Government is considered as a system of administration where local bodies, elected directly by the people, manage the affairs of the local community, such as villages, towns, or cities. It aims to devolve powers and resources to the local level so as to empower local people

to have a say in matters that impact their daily lives. The Constitution of India defines the structure of local self-government in the country through the 73rd and 74th Constitutional Amendments, which were passed in 1992. These amendments created two new governance structures: The Panchayats (for rural areas) and the Municipalities (for urban areas). In India, the structure of local self-governance involves two types of institutions/bodies – Panchayati Raj Institutions (PRI) and Urban Local Bodies (ULB). The present paper is concerned with the PRIs in rural India. Panchayati Raj Institutions (PRI) refer to the system of 'Rural Local Self-Governance' in India i.e. a system of governance of rural areas through the representatives directly elected by the people. The 73rd Amendment introduced Part IX into the Indian Constitution, detailing the structure and functioning of Panchayati Raj institutions (PRIs) at various levels—village, intermediate, and district. Its key features include the following points:

1. **Panchayati Raj System:** It mandates a three-tier system of local governance, except for states with populations below 20 lakhs.
2. **Gram Sabha:** The Amendment establishes Gram Sabhas at the village level, consisting of all registered voters, thereby promoting grassroots democracy.
3. **Elections and Terms:** Regular elections for Panchayati Raj institutions are mandated every five years, overseen by a State Election Commission.
4. **Powers and Functions:** Panchayats are empowered to prepare plans for economic development and social justice concerning subjects listed in the Eleventh Schedule, which includes 29 functional items such as agriculture, education, health etc.

In this way, the 73rd Constitutional Amendment Act defines the Panchayati Raj

system as a "three-tier system" consisting of :

1) **Village Panchayats:** The lowest level of local government, responsible for village-level administration and development; 2) **Intermediate Panchayats:** Intermediate level of local government, typically responsible for a group of villages; and 3) **District Panchayats:** The highest level of rural local government, responsible for district-level administration and development.

In fact, as the third tier of the government, the Local Self-Government in India carries multifarious significance which can be explained in terms of following points:

- **Participatory Democracy:** Local self-governance fosters citizen participation in decision-making processes, ensuring that governance is more inclusive and representative of local needs and priorities.
- **Citizen Participation:** It fosters a sense of ownership and civic engagement among residents, encouraging them to actively participate in decision-making processes.
- **Accountability and Transparency:** Elected representatives at the local level are more accessible to the community, which enhances accountability and transparency in governance.
- **Responsive Governance:** Local bodies can respond swiftly to issues and challenges specific to their area, leading to more effective and efficient service delivery.
- **Improved Efficiency:** Local bodies often possess a deeper understanding of local needs and challenges, allowing for more efficient allocation of resources.
- **Inclusiveness:** Local governance provides a platform for marginalized communities such as SCs, STs, Women, etc to have their voices heard and their needs addressed.
- **Empowerment and Capacity Building:** Decentralization of power empowers local communities by building their capacity to

manage resources, plan development activities, and resolve conflicts.

It is pertinent to note that the local self-governments in the form of PRIs have no relevance if they are not responsive, transparent, participatory and accountable to the local people in India, where the most deprived sections of society are the Dalits, tribals, and women. It is said that 'politics is about power', but democratic politics is and should be about bringing power down to the local people and empowering them. Decentralization of power, therefore, may be defined as the empowerment of the local people through PRIs of local self-government. The Constitution of India defines Panchayats as "institutions of local self-government" and requires the state legislature to create such institutions (Nagaraja. S and Pallavi. S. Kusugal 2013).

However, the PRIs have been established in all States of India by the 73rd Constitutional Amendment Act (1992) as the third tier of government in the rural areas. Aiming to build democracy at the grassroots level, they ensure that local populations participate directly in the decision-making process and bring about their development. The decentralization of governance in India which has taken place after 73rd Constitutional Amendment Act has increased political participation of tribal women in decision making process. It has attempted to empower local communities and enhance their capacity in order to manage their own affairs. In this way, the Local Self-Government in India is a cornerstone of a vibrant Indian democracy. By enabling grassroots participation in decision-making and implementation, Local Self-Governance in India has helped in transforming the representative democracy into a participatory democracy. In fact, the Local Self-Government in India has attempted to help in strengthening the grassroots-level democracy. In this respect,

empowerment of tribal women does not simply mean that they are present in regional politics or in electoral representative bodies, particularly in Panchayati Raj Institutions, it means empowering tribal women and bring about development in tribal communities.

In fact, during the post-independence period of India, women have achieved unprecedented political breakthrough with the reservation of seats in the Panchayats and other public bodies. In this regard, the 73rd Constitutional Amendment Act 1993 mandating at least 1/3rd of the seat reservation for women, is an important landmark in the history of Indian women's participation in the formation of democratic institutions at the grass root level. It provides a political space or platform to the disadvantaged sections of the society like Scheduled Castes, Scheduled Tribes and women to be self-empowered. However, the reservation policy for women could be an important initiative of awareness for maximizing their role, responsibilities and participation in Gram Panchayats. During the period of Post 73rd Constitutional Amendment, the introduction of reservation policy in favour of Scheduled Tribes women in the Panchayati Raj Institutions clearly specified that the government intervention for increasing the participation of scheduled tribes' women in different activities at Gram Panchayat levels and thereby to bring about progress in their socio-economic status. Panchayati Raj Institutions have always been considered as a means to good local self-governance and 73rd Constitutional Amendment provided a hope that it would lead to better governance and provide political space to the disadvantage sections of Indian society such as the Schedule Castes, Schedule Tribes and women. The primary objectives of Panchayati Raj Institutions are to eradicate poverty, uplift standard of living of people living in rural areas and bring about a healthy society by creating

awareness for sound health, hygiene, sanitation, making strategies to eradicate illiteracy and ignorance and also ensuring social justice to the rural people (Jetti Rajendar 2022).

However, in the 73rd Constitutional Amendment, a provision has been made for 33.33 per cent women's reservation which is an act of positive discrimination. It has not only unpacked gender relations but also transformed the quality and thrust of local self-government. It provides opportunities for women to assert their rights over resources and have a definite say in the development process. While it enables women to develop a greater understanding of the political structures and systems of governance and how to participate in Panchayat system. In this regard, political empowerment is a process by which marginalized groups including women recognize their powerlessness and address deprivation and discriminations in their individual capacities as well as through collective bargaining. It is also defined as a process that fosters power (that is the capacity to implement) in people for use in their own lives, their own communities and in their own society, by acting on issues that they describe as important (Palanthurai, G 2001:38-50). Thus, political empowerment of tribal women is the result of their participation in decision-making which can improve their socio-economic status.

Thus, a great change has been taken place in the mindset of tribal women as well as their family members when 73rd Constitutional Amendment Act came into existence. Earlier the Scheduled and Tribal areas were exempted from implementing the Panchayati Raj system. While the Panchayat Extension to Scheduled Areas (PESA) Act, 1996 has provided a provision for the extension of the 73rd Amendment (with certain modifications and exceptions) to tribal and forested areas across

10 states of India, (excluding tribal areas in the states of Assam, Meghalaya, Tripura, and Mizoram, which were governed by District or Regional Councils). However, these provisions have been put in place to protect customary law, social and religious practices, and traditional management practices of community resources. Besides, a minimum of one-third of the seats in all local bodies are reserved for women. Moreover, seats are also reserved for people belonging to scheduled castes, scheduled tribes, and other backward classes in proportion to their population. In this regard, the 73rd Amendment also brought a sea change in the outlook of tribal population towards tribal women. Thus, the political participation of tribal women and their involvement in the decision-making process and other affairs of Panchayati Raj Institutions (PRIs) are gradually emphasized by local people and government agencies as well.

Then after, the Government of India ushered in the new millennium by declaring the year 2001 as Women's Empowerment year to focus on a vision where women are equal partners like man. Thus, the Government of India also adopted the National Policy for the Empowerment of Women on 20th March 2001. The main objective of this policy is to bring about the advancement, development and empowerment of women by giving them an environment, fundamental freedom, equal access to participation, decision making and legal protection. It is also aimed at eliminating all forms of discrimination against the women and to ensure their active participation in all spheres of life and activities. This Policy was thought to be widely disseminated so as to encourage active participation of all stakeholders for achieving its goal. This policy includes the following prescription for promoting women's empowerment: 1) Legal-Judicial system will be made more responsive and gender sensitive; 2) Women's equality in

power sharing and active participation in decision making, so as to encourage women to participate effectively in the development process; and 3) Policies, programmes and system will be established in order to ensure mainstreaming of women's perspectives in all development process, as catalyst, participants and recipients (Govt. of India, Census of India, 2011). India also needed a new act which is reflected in the 110th Constitutional Amendment Bill, 2009 and 112nd Constitutional Amendment Bill, 2009. These Bills were introduced in the Lok Sabha in the year 2009 but due to various reasons, these were not passed. If passed, reservation for women in Panchayat and Municipality (throughout the country) will be increased to 50 per cent from present 33 per cent. These Bills are very important for political empowerment of the women. For instance, the state legislature of Orissa Panchayat Laws (Amendment) Bill, 2011 by amending the Orissa Gram Panchayat Act, 1964, Orissa Panchayat Samitee Act, and the Orissa Zilla Parishad Act has enhanced the quota for women from the existing 33% to 50%. The 50% reservation for tribal women in Panchayati Raj institutions is an important part of this empowerment of tribal women (Bhajan Basak and Kaushik Ghosh 2018:134-145). Similar initiatives have also been taken by other state governments in India in order to increase the participation of women in PRIs.

Critical Observations through a Review of Literature: -

Generally, it is believed that the tribal societies are well organised and have well developed political and judicial system of their own. In fact, gender inequality is reflected in their participation in political life. In traditional tribal communities, actually women have no political and religious role at all. Even they are not allowed to hold office in the village council and to participate in the council meetings. They usually convey their opinions to the village

council through their husbands and other menfolk. Although they can raise voice in the decision-making process at the family and home but they have no direct say in the matters relating to the community. Now a days, changes are occurring in the traditional system within the tribal society too, the tribal women are gradually coming forward to carry on the political post in their community as well as at regional and national level. Today the tribal community is no longer homogeneous. Some tribal people have moved up in the social and economic ladder and it is difficult to distinguish them even from the non-tribal people. At the same time a large number of tribal people including women still continue to live as hunter gathering and subsistence level peasants. However, recently some educated tribal women have taken up position as teachers, nurses, doctors, lawyers, officers, and so on (Poonam Binjha 2020:34).

From the beginning, the PRIs have faced a number of problems in respect of active participation of women in political affairs and their empowerment. Some studies like a study of Srivasthav. V. Shah (1992) examined on political orientation of rural housewives and their problems in PRIs. Susheela Kaushik (1993) in a study on Women and Panchayati Raj observed a number of problems for women in the election process and she suggested a kind of support for them in terms of remedial measures to overcome problems. She has also analysed a historical account of Panchayati Raj system in India and position of women and changes in their status. She has observed that the 73rd Constitution Amendment had guaranteed representation of women in the elections at all the three-tier structure of P.R.Is. It was also found that the panchayats in a number of states of India like Andhra Pradesh, Karnataka, Orissa, Bihar, Haryana, Himachal Pradesh, Kerala had witnessed good number of women turn out as voters as well as candidates

not for the reserved constituencies but even for the general constituencies.

While another study by B.S. Khanna (1994), which analysed the development of Panchayati Raj system in India, particularly related Local Self-Government during the first decades, community development programme, genesis and growth of the Panchayati Raj and Ashok Mehta Committee Recommendations and also conferment of Constitutional status, as well as the position of PRIs and steps towards the implementation of panchayat raj system in India. The author had studied Panchayati Raj system in various states like Andhra Pradesh, Bihar, Gujarat, Haryana, Karnataka, Kerala, Maharashtra, Punjab, Uttar Pradesh, West Bengal, the author had also conducted two case studies in Tumkur district of Karnataka. The author observed that in Karnataka there was a situation like dissolution of Panchayati Raj bodies due to many problems. In another study report, Susheela Kaushika (1995) also observed challenges to women's role while focusing on specially the experience of women in election process, the hardship and obstacles they undergo and the kind of support in terms of remedial measures to overcome etc. Kanango (1996) also studied on Panchayati Raj and emerging women leadership.

While Jayalakshmi (1997) focused on empowerment of women in PRI's and their experiences in Andhra Pradesh. Similarly, John, M.S, (2000) studied on empowerment of women Panchayat members in Kerala. Then after some studies highlighted on potential of women and different problems faced by them in the PRIs (For instance See: Joshi.R. P and Narwani 2005; Ambedkar. S.N and Nagendra. S. 2005; Chitrasen Pasayat 2006). Umadevi.K.et, al (2006) studied on "Tribal Rights in India and also observed their problems in respect of PRIs. Geeta Singh (2007) emphasized on empowerment of women through Panchayati Raj Institutions. While

Trivedi.B. R (2009) highlighted on problems of women in Panchayat Raj system. The Government of India constituted another Committee during 2009-2010 and emphasized on empowerment of women through Panchayat Raj Institutions (PRIs). Mohamad Awais, et al (2009) also highlighted on problems related to socio-economic empowerment of tribal women with regard to PRIs in India.

In fact, tribal women's inclusion in the system of local self-governance has often been inflated as political empowerment. Part of the reason for this is that the reservation of seats is not considered as a means to enable political participation. It is rather seen as an end in itself. However, changes in women's political role are not automatic. By itself the reservation for Scheduled Tribes or other disadvantaged sections has limited potential (Shah, Ghanshyam 1991). But it manifested the increasing number of the Scheduled Tribe women in the political arena. Although the Panchayati-Raj system has provided a platform of local self-government in tribal areas of India political empowerment of tribal women and improvement in their socio-economic status through their active participation, but the reality is different. In fact, the extent of participation of tribal women as elected representatives in Panchayats and the problems faced by them raise a number of questions. A number of studies reveal that the tribal women who are elected are not always treated with due respect. Many elected women complained that their suggestions were not considered seriously nor were they consulted while decisions were being made. Some felt that their views were ignored only because they are women. At times they were pressurized by their husbands and other male members of their families to approve their decisions made by the male dominated Panchayats (Jetti Rajendar 2022).

Generally, it is assumed that the socio-economic status of tribal women in the North-

Eastern states is far better than tribal women in other parts of India. But, in the sphere of political status and empowerment, the situation is not satisfactory. It is a fact to be noted that in majority of tribal communities of India, every community has a head or leader, who is usually the man. This man is treated with honour, respect and regard and his decisions are placed above all the other tribal people in that community. The political sphere does include the Panchayati raj or other forms of local governance, however, even within these spheres, it is the men who engage in the politics and real decision-making process. Although after the introduction of the 73rd Amendment, 33% seats were reserved for women, but women are still severely under-represented in all spheres and domains of life. Even when these women acquire the positions of power, they are usually suppressed and subjugated by the opinions of their menfolk and do not have much say in the village council meetings. For instance, the tribal groups in Nagaland show a highly patriarchal political sphere. The council in the village is dominated by males. Despite the acts that mandate the representation of women in the 5 year tenure, they are not followed in true sense. Moreover, men elect only one female as the chairperson of the council or member and the women who are in position have no say in the decision making. (Nathan, 2012)

Some other studies in the North-Eastern states of India also reveal similar facts. When we look at the position of tribal women in the traditional political structure, they are often seen as sidelined. Every head of a community is generally a male who is usually honoured, obeyed, and accepted as the head of the group. It is hereditary and the final authority is vested in him. For instance, amongst the Aos tribe of Nagaland, all the decisions in the villages are made by men elders in the council. In the Arunachal Pradesh tribe Padam Minyong, a

woman is not allowed to join Kebug which takes major decisions (Sharma and Mittal, 1998).

Even in the case of the North-Eastern matrilineal tribe, women are discouraged from being a part of political affairs. Even they cannot attend Durbar (council meeting) and they are not allowed to speak in any public meetings. Therefore, even though women played an important role in the tribal economy, their status in the political sphere remained comparatively low which caused immense problems for them, since they did not have anyone who really understand and comprehend them to voice their concerns and safeguard their rights and privileges. Coming to tribal women's representation in political space in India, the situation remains dismal. Enactment of the 73rd and 74th Constitutional Amendments in 1993 which makes it mandatory to reserve 33% seats for women at different levels of local governance in both rural and urban local bodies, has led to increased participation of women in politics however the situation is not so great at legislative level with only five women, so far, has served as Members of Legislative Assembly of Mizoram State (Vanlalrani, 2007). Similarly, in the matrilineal society of Jaintia, a similar political structure is followed, wherein women are prohibited from attending the Durbar or council meeting. Although these policies have improved the representation of women, the attitudes prevailing in their communities continue to be sexist and misogynistic. Therefore, increased state efforts are required to ensure the protection and well-representation of the tribal women (Varte, 2013; Majhi, 2017). While some other studies done on the topic of quotas for both gender and minorities have found that subgroups that face 'double barriers', such as Dalit women, in some cases fall between the cracks and fail to gain representation either as women or as minorities

(Hancock, 2007). In fact, the political participation of women in India is increasing slowly and steadily but at a snail's pace. As asserted by Dr. T. Vanlalrani (2007), the recent spate of violent attacks on women can be directly or indirectly attributed to the absence of women in the North-Eastern State Legislative Assembly because of which women are unable to voice their concerns and fight for their rights and dignities (Shivakumar S. Sangam 2014).

The tribal women in India have virtually no role to play in the social and political spheres. Even in the past, though for many tribes in central India and in the North-East region, there were bachelor's dormitories, there was hardly anything for the girls. The girls used to fag around for the boys residing in the dormitories. In fact, the tribal women had no place in the village councils. The women were never represented in the traditional panchayats. It is only now, due to the mandatory provisions of the state, that some women are getting elected in the panchayats. But even in such cases, usually the women are dictated by husbands or relatives who have already wielded enough power in the locality. Even then there is hardly any independent tribal woman MLA or MP in the country. In the case of Agatha Sangma, the Union Minister of Social Welfare, she is an exception. Her father Purno Sangma happened to be a prominent politician of the country and also served as the Speaker of the Lok Sabha in Parliament for one term (J.J. Roy Burman.2012; Asha Sougajam 2017).

In fact, tribal women's leadership has faced a number of problems. During the recent upsurges in the North-East or central India, many tribal women have joined the underground army. They are found leaving their homes and undergoing military training. In the North-East, many of the girls or women were known for running errands for the underground. Several of them have laid down

their lives too. But even among them, the women have never been known for wielding the leadership. However, the Naga Mothers Association (NMA) has earned some good name in recent times for becoming interlocutors between the underground and Indian security forces. Even during the head-hunting days, the Naga women acted very bravely to usher in peace between warring villages. They operated as peacemakers between the warring villagers (Zehol: 1998) “If we recall that the Tangkhul, like other Naga society who were feuding communities, we find that in the Tangkhul society, the women are assigned some responsibilities of critical importance. In an account on head hunting among the Nagas, a special section has been assigned to women’s role. It is mentioned there that, when a party was pressed very far killing a warrior or two, and the verdict was known, a neutral force come in. The neutral force belonged whether to the neighbouring villages or the neutral ladies called Pukhareila, they could not be harmed as a rule. She was highly respected for neutrality, and they were called as ambassadors of peace. In the bygone days, when head hunting was practiced, these Pukhareilas played vital role in saving lives of men.” Vitso (2003) also observes that among the Chakhesang Nagas of Nagalnd, the wife of the traditional village priest wielded a lot of power and respect. She also notes that though traditionally the women had no political power, their decisions, particularly related to women’s issues, were always respected (J.J. Roy Burman.2012; Asha Sougajjam 2017).

In the course of history, one comes across the names of only two queens who had fought against their enemies. The name of Rani Durgabati of Garh Mandla in Madhya Pradesh is of course too well known. The other figure is Rani Gaidinliu, the Naga leader who headed a revolt against the British. She also led the Zeliangrong Nagas for a homeland in the

contiguous areas of Manipur, Nagaland and Assam. She was named as a Rani by Jawaharlal Nehru who came to learn about her during the freedom movement. Gassah has stated that women rulers had appeared even among the Jaintias in Meghalaya. In recent times, the Bhotia tribal women of Kumaon came to the fore when they led a forest movement—the Chipko Andolan—against the timber contractors. The tribal women of Reni village in particular became famous as they hugged the pine trees to save them from the saws of the loggers (J.J. Roy Burman.2012; Asha Sougajjam 2017).

The tribal women’s role and status in economic affairs and property relations is also found as subservient indicating gender inequality. Their individual ownership also reduces the little power that women have in their tradition over their CPRs. Thus, gender relations become an area of concern. For instance, before the Rubber Board began to provide subsidies and loans only to individual owners and heads of families understood as men, the Nokma or chief heiress used to take decisions on land though men played an important role in them. With the State dealing with men alone in decisions on land transfer, the Nokma’s husband has become the main decision-maker especially in the distribution of individual pattas (Fernandes and Pereira 2005: 201-202).

In fact, the tribal leaders, especially the elite who consolidate such change triggered by external inputs like the formal law and education, by internalising the dominant ideology. In the past, men interpreted the customary law in their own favour. For example, during the Naga Nationalist Struggle, most Angami Naga men who led it went underground. Women took charge both of the family and of their society. They also gained access to schools that were built in their area in the 1970s. As a result, two thirds of the graduates among them were women. However,

men continued to demand adherence to their customary law according to which the husband had to be better educated than the wife. Since there were relatively few educated young men among them, a large number of women remained unmarried (Kekrieseno 2002: 182-184). The State of Nagaland also seems to take the man as the breadwinner though two thirds of their graduates are women. Even 75 percent of the persons there having a salaried job in the administration are men (Fernandes and Barbora 2002: 108-112).

Another example of modernising the tradition and consolidating social power is elections to the legislature. For over a decade after its formation, the state of Meghalaya did not have a single woman legislator though all three of its major tribes are matrilineal. At present it has 3 or 4 legislators in a total of 60 legislators. Besides one Rajya Sabha member Ms Rano Shaiza in the 1970s, the state of Nagaland also did not have a single member of Parliament or a single member of the State legislature. Some women wanted to contest the parliamentary elections in 2004 but they were dissuaded from doing so in the name of their customary law that confers all political power on men. Even the DACs have not had any women member as such. A few who contested the Karbi DAC but could not win (Fernandes, Pereira and Khatso 2005: 97-98).

Besides, religious conversion also adds to men's power but it remains ambiguous. Hinduism to which some sections of tribes like the Boro and others have been converted (Roy 1995) and Christianity that many tribal groups have embraced in recent decades are actually male dominated. There is, however, a difference between the supporting structures of two religions. Being a religious body with an organised structure, Christian churches have gone beyond religious conversion to serve for education of tribal people. However, access to schools depends on the situation of each tribe.

As stated above, Angami women gained access to them because in the 1970s when many schools entered their area, a large number of men had gone underground. Since Hinduism lacks such structures and investment on education has been low, relatively few schools were opened among them and women's access to education was limited. Despite religious change, Garo people's access to schools is less than that of the Angami. It is true particularly of women. Where there was access to education, for example among the Angami, women have gained greater awareness of their rights but men continue to interpret the customary law in their own favour. Thus, it is not religious change as such but their access they gained to education after it, that has made some changes possible. However, because of the divide between the religious and secular spheres, the tribal women have gained access to education without necessarily becoming equal in the Churches (Fernandes and Barbora 2002: 171-172).

Similarly a study by Bhasin V. (2007) reveals that women power in the North-Eastern region does not extend to societal or political spheres. The economic power of the women in the household is not translated into corresponding community authority. Although they are not ignored at household level but they are not given due credit and importance at official level. Thus, women's supremacy is restricted within the domain of family and it does not extend to social or political spheres. It is interesting to note that although by convention, every village Panchayat has a female member, but the lady never bothers to attend the meeting or to take any active interest in the proceedings of Panchayat. The state of Sikkim has a tradition of collective decision making by communities through the institution of Dzumsha. However traditional institutions do not witness a significant role for women while the Dzumsha is constituted of males only. In the

absence of a male member, a female can represent her family unit only. If a male head is absent from Dzumsha meeting, he is fined. However, if represented by female head, she is liable to pay half the amount for her absence. This shows that women have a secondary importance in public affairs and community decision-making. Generally, women are bypassed and marginalized either they lack the requisite skills, or because women's heavy and unending domestic responsibilities makes attending meetings and participating in decision making much more difficult. Thus, it always happens that men take over the more profitable activities. However, the tribal women take pleasure in their voting rights only and about 85 per cent of women in the study area exercised their voting right. Most of them follow the advice of their husbands and other male members or some of them are under pressure to accept the wishes of their husbands and other male members (Bhasin V. 2007).

In fact, little progress has been visualized in the participation of women in different activities of PRIs. A number of studies as discussed above reveal failure of PRIs in achieving the expected objectives. It is observed that many of the tribal women as PRI representatives have been failed to discharge responsibilities entrusted upon them. Only few tribal women have been capable to empowering themselves. Majority of tribal women are far away from their empowerment and decision-making process. Even several challenges are coming up on the way that have hampered the realization of its true potential. Thus, necessary steps should be taken in order to strengthen their active participation in PRIs so as to ensure that local self-governance is truly of the people, by the people, and for the people.

Major Challenges and Problems of Local Self-Government in India

In spite of more than three decades after 73rd Constitutional Amendment, the system of local

governance has been facing a number of problems. The major challenges and problems related to the Local Self-Government in India are as follows:

- **Excessive Bureaucratic Control:** Local bodies often operate under significant bureaucratic oversight, limiting their autonomy. In some States, the local bodies have been placed in a position of subordination to the government offices. This hampers their ability to make and implement decisions.
- **Political Interference and Inadequate Devolution of Functions:** The political landscape can hinder effective functioning due to interference from higher levels of government. Excessive interference by higher levels of government can undermine the autonomy of local self-governing bodies. Besides, most of the states in India have been reluctant to devolve functions to the local bodies. There are functional overlaps with other government agencies such as Block offices, Para-state agencies, etc. This creates confusion and conflicts.
- **Dominance of local groups:** Generally, it is observed that there is groupism in PRIs where dominant groups (numerically, financially and traditionally) often play local politics in their own favour and dominate over others which also affects the participation of weaker sections including women.
- **Mismanagement of resources by dominant local groups:** It is also generally observed that the dominant local groups favourably manage or mismanage local resources at their disposal. Even the virus of corruption is not fully absent in local bodies.
- **Financial Constraints and Inadequate Financial Resource:** Many local governments struggle with inadequate

funding and lack of financial independence. Limited powers of levying taxes and very few grants from the state mean that the local bodies have inadequate finances. This restricts their abilities to undertake development projects and provide essential services.

- **Tied Nature of Funds:** Over 90% of the funds that the local bodies handle are tied to some schemes. Insufficient untied funds demotivate them from meaningful planning processes.
- **Capacity Constraints:** Local bodies often face a shortage of trained personnel and resources, hindering their effective functioning. Also, most of the ULB members are either illiterate or semi-literate and know little about their roles and responsibilities. This further hampers their effective functioning.
- **Illiteracy and Ignorance of People:** A large segment of tribal people are still illiterate and even those who are just literate up to primary level, are not aware of many welfare schemes and programmes which are meant for them.
- **Acute poverty:** After seven decades of independence of India and in spite of a large number of government schemes and programmes for their welfare as well as intervention of voluntary organizations in tribal areas, a large segment of tribal people throughout country are reeling under acute poverty, malnutrition and hunger. A number of studies reveal this real fact which is also a major factor of low participation of tribal women (See: Nayak K.B. 2008, 2014, and 2020).

Recommendations of 15th Finance Commission for strengthening the local government

- **Comparison to 14th FC:** The 15th FC has included all levels of rural panchayats and

also the panchayats in scheduled areas in contrast to the 14th Finance Commission, which considered only village panchayats for grants and excluded scheduled area village panchayats.

- **Grants to local bodies:** The 15th Finance Commission has recommended the grant of Rs 4.36 lakh crore from the central divisive tax pool to local governments, both rural and urban, for 2021-26.
- **Setting up State Finance Commission:** No grants will be released to local bodies of a state after March 2024 if the state does not constitute State Finance Commission and act upon its recommendations by then.
- **Grant Criteria:** Grants to local bodies (other than health grants) will be distributed among states based on population and area, with 90% and 10% weightage, respectively.
- **Online auditing:** Besides, there should be online auditing of the local bodies so as to enhance their accountabilities.

Recent Amendments and Recommendations for Development

While the foundational structure for local self-governance was established by the 73rd and 74th Amendments, several recent developments have aimed to strengthen these institutions:

- **Empowerment Initiatives:** Various state governments have introduced measures to enhance the autonomy of local bodies, ensuring they have adequate financial resources and decision-making powers.
- **Digital Integration:** Efforts are being made to integrate technology into local governance through e-governance platforms that streamline administrative processes and improve transparency.
- **Capacity Building:** Training programs for elected representatives and staff are emphasized to enhance governance quality at local levels.

- **Recommendations from Committees:** Reports of special committees like that of L.M. Singhvi Committee advocated for stronger legal frameworks, better financial management systems, and clearer delineation of functions between state and local bodies.

Some Other Recommended Steps: - The following steps could be taken in order to strengthen the Local Self-Government in India:

- In order to increase their financial resources and make them financially independent, the local bodies should be given independent sources of finance. For example, the power to levy local taxes should be given to the tribal people.
- As recommended by the 15th Finance Commission (discussed below), there should be online auditing of the local bodies so as to enhance their accountabilities.
- The states should be incentivized in order to devolve more functions to the local bodies. There should be clear-cut demarcation of functions between PRIs and other government agencies.
- Besides, the concept of Competitive Federalism among states needs to be extended to the third tier of government (local bodies) as well. This will help improve their performance.
- All the members of the local bodies including women should be imparted special training to enhance their capabilities.
- Some new special welfare schemes and programmes should be implemented in tribal areas for the upliftment of tribal people in general and improvement in their socio-economic status as well as for the empowerment of tribal women in particular.

Conclusion: -

In fact, the local self-government bodies in India has played a crucial role in fostering democratic participation at grassroots levels. In this respect, the constitutional amendments have laid a strong foundation for their functioning. Even then, further efforts are needed to empower these institutions fully. By addressing challenges related to autonomy, finance, and political dynamics, India can strengthen its commitment to the decentralization of governance and can enhance the effectiveness of local self-government bodies. Over the last decades, there has been spread of a virus known as moral degradation in the sphere of politics throughout India. Everywhere, the powerful persons from the dominant sections of society often strive to use the power of the system and institutions of democracy in order to stay in power and maintain their statuesque. In fact, playing politics has become a profession for many leaders. Political intervention in almost every aspect of life of common people has become a current trend or fashion. As a result, the public or the common people are scared at dirty politics which not only affects political and economic affairs of country but also it hampers day-to-day life of common people. This has limited the public only to the right to vote. It is also observed that the voting pattern and voting behaviour of people during every election for Lok Sabha and Vidhan Sabha is not so much impressive and satisfactory. About 60 percentage of voting of common people for these higher levels election in India is an indicator of judging the level of development of democracy in India. Although, during election at lower level of PRIs, the participation of common people has increased over the decades, but participation of women in these bodies is not satisfactory. In the interior parts of rural India, women's active participation in the PRIs of local self-governance is not up to the mark as expected in comparison with their male

counterparts. Even the current pattern of voting behaviour in tribal areas shows that maximum of tribal women is very indifferent to politics and political affairs of the country. Therefore, besides new provisions welfare schemes, organizational efforts are needed to be made in order to empower tribal women politically, while linking education and employment with their training for leadership and skill development.

REFERENCES

- ✚ Ambedkar.S. N and Nagendra. S. (2005): "Women Empowerment and Panchayat Raj", ABD publishers, Jaipur.
- ✚ Asha Sougajam. *The Status of Tribal Women in Northeast India: Responding to India's Social Challenges*, International Journal for Social Studies, Volume-3, Issue- 11, October 2017. Available at - <http://edupediapublications.org/journal.ISN-2455-3220>.
- ✚ Basak, B., & Ghosh, K. 2018. *Role of Tribal Women in The Decision-Making Process: A Case Study in the Jalpaiguri District with Special Emphasis on Constitutional Amendment Acts*. Indian Journal of Law and Justice, 9(2), 134–145. See in <https://ir.nbu.ac.in/handle/123456789/301>
- ✚ Bhasin V. 2007. *Status of Tribal Women in India*, Department of Anthropology, University of Delhi, Stud. Home Comm. Sci., Kamla-Raj Enterprises 2007;1(1):1-16.
- ✚ Chitrasen Pasayat, (2006): "Development of Tribal Women Problems and Potential", Anmol Publications, New Delhi.
- ✚ Chitrasen Pasayat, (2006): "Development of Tribal Women Problems and Potential", Anmol Publications, New Delhi.
- ✚ Committee on Empowerment of Women(2009-10), 15th Lok Sabha, Third Report, on Empowerment of Women through Panchayat Raj Institutions(PRIs), Parliament of India Lok Sabha, Government of India, New Delhi
- ✚ Duflo, Esther (2012). "Women Empowerment and Economic Development". *Journal of Economic Literature*. 50 (4): 1051–1079.
- ✚ Fernandes, M. Pereira and V. Khatso. 2005. *Customary Law in North-East India-Impact on Women*, in: T. N. Subba, Joseph Puthenpuraackal and Shaji Joseph Puykunnel (eds). 2008. *Christianity and Change in Northeast India*. New Delhi: Concept Publishing Company, pp. 93-108.
- ✚ Geeta Singh (2007): "Empowerment of Women through Panchayati Raj Institution: A Study", Freedom Publications, New Delhi.
- ✚ Jayalakshmi (1997): "Empowerment of Women in PRI's - Experience of Andhra Pradesh", *Journal of Rural development*, Vol.16, No2
- ✚ Jeti Rajendar.2022. *Political Empowerment of Tribal Women in Telangana – An Overview*, International Journal of Creative Research and Thoughts (IJCRT), Volume-10 Issue -7, July 2022.
- ✚ John, M.S, (2000): "Empowerment of Women Panchayat Members: Learning from Kerala", *AJWS, Asian Journal of Women's Studies*, Vol.6, No.4,
- ✚ Joshi.R. P and Narwani (2005): "Panchayat Raj in India: Emerging trends in India", Rawat Publications, Jaipur
- ✚ Joshi.R. P and Narwani (2005): "Panchayat Raj in India: Emerging trends in India", Rawat Publications, Jaipur
- ✚ Kanango (1996): "Panchayati Raj and Emerging Women Leadership: An overview", *Social Action*, Vol. 46, January-March.
- ✚ Kaushik Susheela (1993): "Women and Panchayat Raj", Har Anand Publications, New Delhi.
- ✚ Kaushik, Susheela (1995): "Panchayat Raj in Action: Challenge to Women's Role", Friedrich Ebert stifleeng publishers, New Delhi.
- ✚ Khanna.B. S,(1994): "Panchayat Raj in India, Rural Local Self-Government", Deep and Deep publication, New Delhi.

- ✚ Khekhrieseno, Christina. (2002). "Changing Property Rights and Women's Control over Livelihood in Nagaland", in Walter Fernandes and Sanjay Barbora (ed.). *Op. cit.* pp. 180-189.
- ✚ Majhi, S. (2017). Empowerment of tribal women through Panchayati raj. *The Researchers' International Research Journal*, 3(2), 6-12.
- ✚ Manikyamba (1989): "Women in Panchayat Raj Structure", Gyan Publications, New Delhi
- ✚ Mehta, G.S.2002. *Participation of Women in the Panchayati Raj System*, Kanishka Publishers, Distributors, New Delhi, 2002, p. 7.
- ✚ Mohamad Awais, et al (2009): "Socio-economic Empowerment of Tribal Women: An Indian Perspective", *International Journal of Rural Studies*, Vol.16, No.1, October.
- ✚ Nagaraja. S and Pallavi. S. Kusugal. *Participatory Democracy and Tribal Women: A Case Study*, *Indian Journal of Research*, Volume: 2 | Issue: 10 | Oct 2013.
- ✚ Nathan, D. (2012). *Social exclusion and adverse inclusion*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- ✚ Nayak, K.B. 2008. *Rural Development and Under-development: An Interdisciplinary Study in Orissa*, New Delhi: Sarup & Sons Publishers.
- ✚ Nayak, K.B. 2014. *The Melghat Syndrome- An Integrated Approach to Tribal Development in Melghat Area of Maharashtra*, Volume-I & Volume-II, Vista International Publishing House: New Delhi.
- ✚ Nayak.K.B. 2020. *Tribal Development and Underdevelopment in India – Alternative Interdisciplinary Perspectives to Study*, APH Publishing Corporation, New Delhi.
- ✚ Palanthurai, G.. *The Genre of Women Leadership in Local Bodies: Experience from Tamil Nadu*, *Indian Journal of Public Administration*, Vol. XLII, 2001, PP. 38-50.
- ✚ Palmu Kaleon. 2018. *Women in Politics – A Study of Tribal Women's Participation in Local Governance*, *Indian J. Soc. & Pol.* 05(01):37-44:2018. UGC List No. 47956. ISSN: 2348-0084.
- ✚ Poonam Binjha. *Socio-economic status of tribal women of Jharkhand*, *International Journal of Applied Research* 2020; 6(11): 32-37.
- ✚ Prashant Kumar Baghel and Anindhya Tiwari. *Status of Tribal Women in India*, *Annals of R.S.C.B.* ISSN:1583-6258, Vol. 25, Issue 6, 2021, Pp.11790–11798. See in <http://annalsofrscb.ro>
- ✚ Ranjan Acharjee and Surajit Debnath. *Political Participation - Accelerating the Development of Tribal Women in Tripura*, *International Journal of Research in Engineering Application and Management (IJREAM)*, Vol-6, Issue-12, March 2021.
- ✚ Roy Burman. J.J. 2012. *Status of Tribal Women in India*, *Mainstream*, VOL- L, Issue No-12, March 10, 2012.
- ✚ Shah, Ghanshyam. 1991. *Social Backwardness and politics of Reservations*, in *Economic and Political Weekly*, Annual Number.
- ✚ Shivakumar S. Sangan, Suryakant S Sonnad. *Cultural and Educational Status of Tribal Women in India*, *Indian Streams Research Journal*, Volume-4, Issue -4, May-2014.
- ✚ Sivanna, N (1990): "Panchayat Raj Refoems and Rural Development", Chugh Publications, Alhabad.
- ✚ Srivasthav.V. Shah (1992) : "Political Orientation of Rural Housewives: A Problem", in R.B.Mishra and Chandrapal Singh(ed), *Indian Women, Challenges and Change*, New Dehi.
- ✚ Trivedi.B. R (2009): "Women and Panchayat Raj", Cyber Tech Publications, New Delhi.
- ✚ Umadevi.K.et, al (2006): "Tribal Rights in India", Serials Publications, New Delhi.
- ✚ Varte L. 2013. *The Problems of Tribal Women in India – Critically Revaluating and Re-defining Tribal Heritage for Gender Justice*.

-
- ✚ Vitso, A. (2003). *“Customary Law and Women: The Chakhesang Nagas”*, New Delhi: Regency.
 - ✚ Vitso, A., 2003, *Customary Law and Women: The Chakhesang Nagas*; New Delhi: Regency Publication.
 - ✚ Walter Fernandes and Sanjay Barbora (ed.).2002. *“Changing Women’s Status in India: Focus on the Northeast”*. Guwahati: North Eastern Social Research Centre, pp. 99-113.
 - ✚ Whitaker.s.2007. *World of Facts*, Penguin Books India, 11 Community Centre, Panchsheel Park, New Delhi.
 - ✚ Zehol, L. (1998). *“Women in Naga Society”*; New Delhi: Regency Publication.

QUANTIFICATION STUDY OF MUNICIPAL SOLID WASTE: A CASE STUDY OF SHIRUR ANANTPAL TOWN

Amul Late

*Department of Environmental Science,
Shivneri Mahavidyalaya, Shirur Anantpal Dist. Latur*

Abstract

The urban development directly and indirectly responsible for the increasing the quantity of solid waste in the urban area. Municipal solid waste was generated from different sources viz. residential areas, commercial complexes, restaurants, educational institutions. In order to design a plan for effective solid waste management the reliable data on waste generation quantity, play a key role in the waste management process.

The present paper is an attempt to study the quantity of municipal solid waste generated from Shirur Anantpal. The baseline data regarding the monthly waste generation of two-year period collected from Shirur Anantpal Nagarpanchayat by using the questionnaire method. The per days solid waste collection rate was calculated by considering the waste carrying capacity of the vehicles (WCCV) used for the transport of the waste from town to dumping ground and their total number of trips per day, the total amount of waste generated per day was calculated, on the basis of which the monthly waste generation quantity in tons were calculated.

The study was carried out from January 2021 to December 2022. The results reveals that, the total maximum and minimum values of municipal solid waste collected by Nagarpanchayat of Shirur Anantpal were 126.4 and 89.8 tons respectively during January 2021 to December 2021. The maximum and minimum quantity of municipal solid waste collected during January 2021 to December 2022 was 123.1 and 90.8 tons respectively from Shirur Anantpal.

Key words:

Municipal solid waste, quantification, Shirur Anantpal, disposal.

The rapidly expanding urbanization has a direct relation with the waste generation rate. The problem of management of municipal solid waste generated in urban centers are a concern for the Urban Local Bodies (ULB) and the city dwellers. Though only 31% of Indian population resides in urban areas, this population of 377 million (Census of India, 2011) generates a gigantic 1,43,449 metric tons per day of municipal solid waste, as per the Central Pollution Control Board (CPCB), 2014-15 and these figures increase every day with an increase in population (CPHEEO, 2016).

In India, the per capita waste generation in urban areas ranges from 0.2 to 0.6 kg, leading to a generation of 38 million ton of municipal solid waste (MSW) per year The Ministry of Urban Development (MoUD) in India estimates that, the rate of collection is about 75 % (ton of MSW collected by municipal corporation/ton of MSW generated by city) for urban areas. While, The Energy and Research Institute (TERI) estimates the rate of collection is about 72.5% (CPCB, 2000).

Population and human activities directly relate to the generation rate and composition of solid waste. The lack of waste services in both urban and rural areas will cause environmental and public health problems (Syafudin et al., 2023). The rapid industrial development may play an important role in the process of urban development. The urban development directly and indirectly responsible for the increasing the quantity of solid waste in the city area. The proper management of the solid waste may reduce the environmental problems, generally

Introduction

resulted due to improper disposal of waste. The health hazards associated with the disposal of solid waste may also reduce by employing the scientific management system for the solid waste.

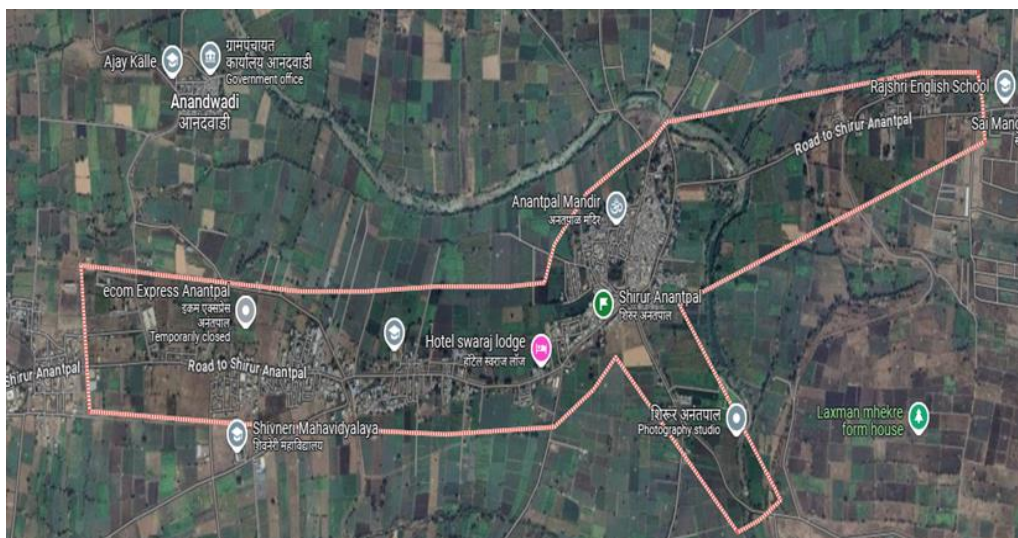
The quantity of MSW generated depends on a number of factors such as food habits, standard of living, degree of commercial activities and seasons. Data on quantity variation and generation are useful in planning for collection and disposal systems. (Yadav and Devi, 2009). The inadequate methods adopted for disposal of solid waste are responsible for the serious health concern. The poorly maintained landfill sites are prone to groundwater contamination because of leachate production. Open dumping of garbage facilitates the breeding for disease vectors such as flies, mosquitoes, cockroaches, rats, and other pests (CPCB 2000).

Study Area

During the present investigation Shirur Anantpal town from Latur district of Maharashtra state was selected as a study area to study the composition of municipal solid waste. Shirur Anantpal is a town and

headquarters of Shirur Anantpal Taluka in Latur district. It is situated at latitude 18°20'19" north and longitude 76°50'24" east. In 2016 the town got a status of Nagar Panchayat. A per 2011 census the population of town is 10417 with 1820 families. It consists 17 wards. Town comprised 2974 Households, 1003 shops and 3 functional halls. Nagarpanchayat is engaged in solid waste management of city.

The waste collected from houses is transported by using 14 non-motorized vehicles having capacity of 0.90 quintal and 2 motorized vehicles of having waste carrying capacity 700 quintal. The average daily waste collection is 3.65 tons/day from city area. The collected waste is transported to the dumping area situated at Pimpalwadi site. It is spread over an area of 2023.428 sq. meters. The windrow method is used for the disposal of degraded portion of waste. It is situated at latitude 18°20'31"N 76°50'31"E. The present investigation aims to assess the composition of waste generated from Shirur Anantpal town for selection of effective waste disposal method.

Satellite imageries of Shirur Anantpal Town 18°20'31"N 76°50'31"E

Materials and Methods

The present investigation was carried out during the study period January 2021 to December 2022 in Shirur Anantpal town. The per days solid waste collection rate was

calculated by considering the waste carrying capacity of the vehicles (WCCV) used for the transport of the waste from Shirur Anantpal town to Pimpalwadi (Pandharwadi) dumping ground and their total number of trips per day,

the total amount of waste generated per day was calculated, on the basis of which the monthly waste generation quantity in tons were calculated (CPHERI,1974).

$$MSW\ Collection / Day = WCCV \times No.\ of\ Trips / Day$$

From the total number of trips made by the transport vehicle per day, the total amount of waste collected (approximate quantity) per day was calculated. In addition, on the basis of daily calculation the average monthly waste collected quantity was calculated in tons.

Results & Discussion

The study was carried out from January 2021 to December 2022 and the results were summarized in Table No.1 and presented in **Fig. 1**. The total maximum and minimum values of municipal solid waste collected by Nagarpanchayat of Shirur Anantpal were 126.4 and 89.8 tons respectively during January 2021 to December 2021. The maximum and minimum value of average per day waste collection during January 2021 to December 2022 was 4.15 and 2.90 tons respectively.

The maximum and minimum quantity of municipal solid waste collected during January 2021 to December 2022 was 123.1 and 90.8 tons respectively from Shirur Anantpal. The maximum and minimum value of average per day waste collection during January 2021 to

December 2021 was 4.1 and 2.93 tons respectively.

The quantity of MSW generated depends on a number of factors such as food habits, standard of living, degree of commercial activities and seasons. Data on quantity variation and generation are useful in planning for collection and disposal systems (Pappu et al., 2007; Shekdar, 1999). In the preset seasonal study of solid waste collection, it was found that the higher quantity of waste generated in the month of August, September, October and November and that may be due to festivals.

The municipal authorities in most of the Indian towns do not weigh the refuse vehicles regularly, but estimates the quantities on the basis of number of trips made by the collection vehicle and waste carrying capacity of the vehicle.

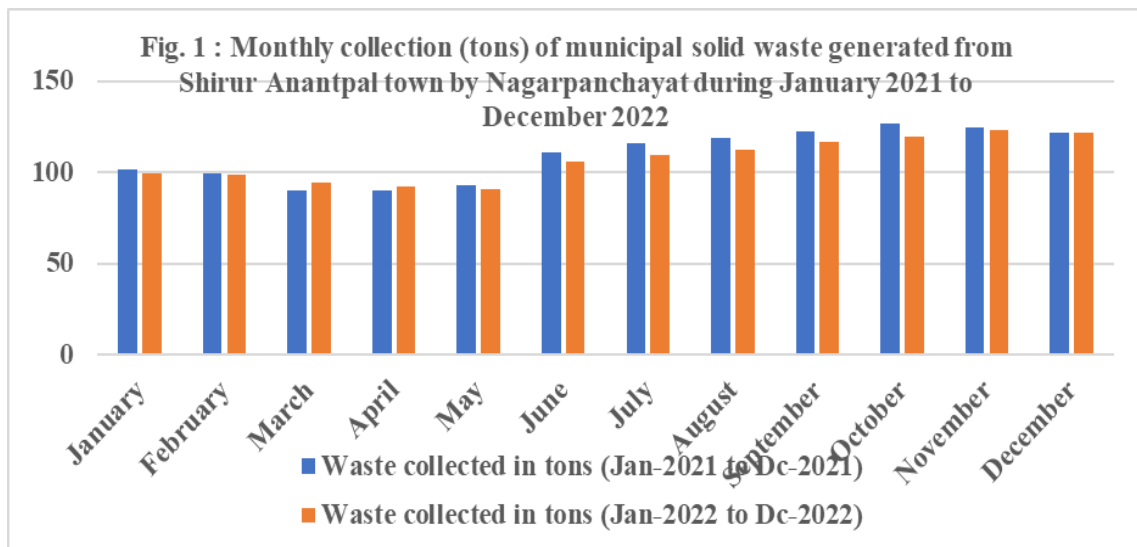
Conclusions

The study reveals that, the baseline data regarding the quantification of waste is mainly based on the number of trips of vehicle in a day and its carrying capacity. The generation varies from season to season. It may be due to the season wise festivals and various season-based activities. In order to design and plan an effective waste disposal for the town the Urban Local Bodies needs the reliable data on the waste quantification.

Table No. 1: Monthly collection of municipal solid waste generated from Shirur Anantpal town by Nagarpanchayat during January 2021 to December 2022

Sr. No.	Months	During Jan.-2021 to Dec.- 2021		During Jan. 2022 to Dec.-2022	
		Waste collected in tons	Average/ day waste collection in tons	Waste collected in tons	Average/day waste collection in tons
1	January	101.2	3.26	99.6	3.21
2	February	99.5	3.55	98.7	3.53
3	March	89.8	2.90	94.7	3.05
4	April	90.1	3.00	92.5	3.08
5	May	92.6	2.99	90.8	2.93
6	June	110.6	3.69	105.6	3.52
7	July	115.6	3.73	109.7	3.54
8	August	118.9	3.96	112.5	3.75
9	September	122.5	4.08	116.3	3.88

10	October	126.4	4.08	119.5	3.85
11	November	124.4	4.15	123.1	4.10
12	December	121.8	3.93	121.8	3.93
Average		109.45	3.61	107.06	3.53
Maximum		126.4	4.15	123.1	4.1
Minimum		89.8	2.90	90.8	2.93

References:

- ✚ Central Public Health and Environmental Engineering Organisation (CPHEEO): *Municipal Solid Waste Management Manual Part II: The manual 2016.*
- ✚ CPCB (Central Pollution Control Board) 2000 *Management of Municipal Solid Waste.* Delhi: Central Pollution Control Board.
- ✚ CPHERI (1974): *Solid wastes in India: Final Report;* Central Public Health Engineering Research Institute, Nagpur (MS), India.
- ✚ Pandey S.K.; P. Tyagi & Anil K. Gupta. (2007). *Municipal Solid Waste Management in Ghazipur City- A Case Study.* *Journal of Agri and Biological Science*, 2 (6), 41-43.
- ✚ Shekdar. (1999). *Municipal solid waste management – The Indian perspective.* *Journal of Indian Association for Environmental Management*, 26 (2), 100–108.
- ✚ Syafrudin S., J.M. Masjhoer, M. Maryono2023: *Characterization and quantification of solid waste in rural regions* *Global J. Environ. Sci. Manage.* 9(2): 337-352.
- ✚ Yadav Ishwar Chandra and N. Linthoingambi Devi (2009): *Studies on Municipal Solid Waste Management in Mysore City- A case study.* *net. sciencepub.* [www :// http, com. gmail @ science pub](http://www://http.com.gmail@sciencepub) *Report and Opinion; 1(3):15-21.*

STATUS OF WOMEN IN INDIA: AFTER INDEPENDENCE

Suryakant A. Giri*

Sushama V. Jadhav**

Warana Mahavidyalaya, Aitawade Khurd

INTRODUCTION

It is definitely after Independence that the Indian women gained considerable importance within their country in social and political spheres. At Independence the majority of women still remained ignorant but they did not allow the fire that burnt in their hearts to die. They took many progressive decisions such as organizing themselves to fight for a new set of goals. The goals were getting equality based on gender, job opportunities, reforming the existing laws which gave women only partial justice, and creating a society which did not oppress women intellectually, physically and emotionally. Even though the efforts made by women activists and concerned organization were slow in getting a real break-through, despite the conservative outlook of their counterparts, they succeeded in creating a focused consciousness among middle-class and upper middle-class women at large. Slowly it spread to the lower rungs of the existing political setup. From then they have been desperately trying to evolve a new self-concept or a new self-identity which is totally free from the traditionally imposed one. To assess the contemporary Indian women's position we have to analyse the women's movement after Independence up to the present. This will definitely include the different organizations and schools of thought which have evolved in India in the wake of Independence.

ISSUES RELATED TO WOMEN

Our Constitution gives equal rights to both men and women in every field. Today, women enjoy voting rights, right to inheritance and property. In fact, the Constitution lay down that the government should promote with special care

the interests of the weaker sections of the people. Several laws have been passed since independence to promote the interests of women. These laws relate to marriage, inheritance of property, divorce, dowry, etc. In 1976, the Equal Remuneration Act was passed to provide for equal remuneration to men and women for similar work. Recently, the government has started a scheme for the protection of girl child. The scheme is called 'Ladli', in which an amount is set aside at the time of the birth of a girl child which she gets when she completes eighteen years of age. This amount is then used for the education or the marriage of the child. Similarly, there is another scheme called 'Jaccha Baccha scheme'. Under this scheme, the state governments take care of the birth of the child and all expenditure related to medical assistance for the upbringing of the child. However, in spite of these provisions, we find a lot of discrimination against women.

1. Gender Discrimination Gender discrimination refers to the practice whereby one sex is given preferential treatment over the others. The practice of giving social importance to the biological differences between men and women is there everywhere. In some societies, these differences are very much pronounced while in others, they are given less importance. Even the Indian society is not an exception to this.

Different Faces of the Practice of "Gender Discrimination":

In comparison with some other social problems, "gender discrimination" does not "appear" to be a serious problem in India. It "appears" to be so because; it has not been

made a very big social issue so far. But in reality, it has weakened the strength of the female community of India. Though constitutionally men and women are equal, socially men are given priority and importance sometimes to the disadvantage of women. There are various areas wherein this discrimination is apparent.

- **Discrimination in Socialization:** In our socialization process female children are becoming victims of discrimination. In the Indian social context even today male children are preferred to female children. Hence, female children are subject to discriminatory treatment. Male preference and female negligence has almost become a working policy especially in the rural areas. Discrimination between male and female children is made in matters relating to food, dress, health, education, domestic work etc. The policy of male preference and female negligence has led to what is known as “female disadvantages”. In India, mothers show preferences for male children. Give them importance because – males are wanted during their old age to offer protection, males have greater scope than women and occupational avenues are also wider for males than for females. This male preference has led to the abuse of advanced technology. The sophisticated scanning and super monographic equipments are being misused to find out the sex of the child; that is to go for abortion if the child is found to be an unwanted female child.
- **Discrimination in the Distribution of Power and Work:** Most of the Indian families are patriarchal. Hence, the philosophy of equality of sex is not acceptable to them. Domestic works such as – cooking, looking after the children, washing clothes and vessels, keeping the house neat and clean, looking after the

domesticated animals, serving family members like a nurse on all days and especially when they fall sick, etc., are branded as “women’s work”. Very rarely men do these works. But when the question of exercising power comes, it is always the man who dominates. His decisions are final and his orders are ultimate. The female voice is always suppressed.

- **Women’s Health is ignored:** Women suffer from some distinctive health problems from which men are free. Women have to undergo the distinctive biological process of pregnancy, or child-bearing, delivering, nursing, feeding, child-caring or rearing etc. These are their maternal functions. But the insistence on the family planning has posed many health hazards. The use of contraceptives, Copper-T, sterilisation, abortion and hormonal drugs has an adverse effect on health. Those who make use of them suffer from problems such as bodily weakness, bloodlessness, high bleeding, fatness, problems in uterus, discomfort in breast, chronic back pain, etc. As Neera Desai and Vibhuti Patel have criticised, the advocates of family planning do not seem to bother much about these problems.
 - a. **Women neglecting their Own Health:** Studies have revealed that our women themselves are neglecting their own health. Normally Indian women consume less food [that is, on an average 100 calories a day] and spend more energy on work. Women toil for the good of the family and children even at the cost of neglecting their own health. Women very rarely complain about their ill-health because of their virtue of “self-denial”. The records in the health centres reveal that women are lagging behind men [that is, 1:3, meaning one woman

taking medical help for every 3 men] even in matters of availing of medical help.

- b. Women have their own reasons to neglect their health:

Not finding free time to go to health centres because of heavy work at home; nonavailability of proper medical facility to test the health or ill-health of the mother and the child especially in the primary health centres; inability to walk a long distance to reach a well-equipped health centre in the absence of proper transportation facility; non-availability of female doctors in the nearby health centres, etc., are some such excuses.

● **Decline in the Female Population:**

Normally, in the population of any country, male- female ratio remains more or less the same, that is, 50:50. In India as the census reports reveal female population has been steadily declining ever since 1901. It is for this reason Neera Desai and Vibhuti Patel raised the point whether the womenfolk in India represent a “declining sex”. According to 2001 Census, there is a deficit of 35 million women as compared to 3 million in 1901. For every 1000 men, we have only 933 women at present as against 972 women in 1901. The male preference has led to the abuse of technology. Thousands of “unwanted female” children are killed at the stage of foetus itself. It is said that in India, out of 12 million female children born every year, around 25% of them die before they attain the age of 15. Of the children who die every year, about 3 lakh 5 female children, that is, more than the number of male children, die for one or the other reason. Of the children which die every year in India, the 6th child dies due to gender discrimination.

● **Gender Discrimination in Occupations and Public Life:** Women workers are paid

less than the male workers for the same type of work. Much labour is extracted from women by giving them very minimum wages. In matters of giving treatment, promotion, increment, facilities, etc., discrimination is normally made. In public life also men are given priority. Excepting the glamorous film actresses and politicians, in all other fields, women are not given importance on par with men. Government officials also practise this discriminatory treatment in dealing with the people.

In India females are discriminated in various fields like health, education and jobs. The girls carry the liability of dowry on their head, and they have to leave their parents home after marriage. Besides, in order to safeguard their old age parents prefer to have male offspring. Many female babies are aborted, abandoned, deliberately neglected and underfed simply as they are girls. This is worst in the state of Rajasthan. But now there is a great change in this direction. In some states like Haryana where girl child ratio is very low, the government has taken out many schemes to promote education of girls. Reservation of jobs for women and even six months maternity leave is provided to them besides many others. The World Bank Document, “A New Agenda for Women’s Health and Nutrition” (Washington 1995) estimates that in developing countries, 450 million adult women have their development problems due to lack of protein input during their childhood. In many communities, women and girls get less food or poor-quality food compared to men and boys. When they are ill, they get less attention or receive some attention only when the disease becomes extremely serious. There is ample evidence at the global level of disparity in health status between men and women and their access to medical services.

In a majority of the countries, literacy rate for women is significantly lower than that for men. In 66 countries, the gap between the male and female literacy rates is estimated to be larger than 10 percentage points and in 40 countries; it is larger than 20 percentage points in the age group of 6-11, which corresponds to primary level education. According to 2011 census, there is a gap of 16.7 percent between the literacy rate of men and women i.e. men's literacy rate is 82.14 percent compared to women's literacy rate that stands at 65.46 percent. About 24.5 percent (85 million) of the girls in the world are estimated to be out of school compared to 16.4 percent (60 million) boys.

In most Indian families, a girl child is least welcome although in India women were respected from the early ages. Even though there are growing instances of girls excelling in education, tradition, custom, and social practices place greater value on sons than on daughters, who are often viewed as an economic burden. This attitude of the society also stands in the way of the girl child being able to achieve her full potential. A recent report on the girl child makes the following observations: "Girls are the world's most squandered gift. They are precious human beings with enormous potential, but across the world, they are generally the last to have their basic needs met and first to have their basic rights denied." The need of girls for food, clothing, shelter, healthcare, education, nurture, and time to play often goes unmet. Their rights to safety, freedom from harassment and exploitation, as also their rights to grow, develop and blossom, are denied. Prejudice against the girl child becomes clearer and sharper from the data in sex ratio in the age group 0-6 years. In the Census, 2011 this ratio has been recorded as 914, down from 927 in the Census, 2001. The child sex ratio has steadily declined from 976 in 1961 to 914 in 2011.

A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing Referred with SJIF Impact Factor Research Journal

2. **Dowry System** The practice of dowry is one of the worst social practices that have affected our culture. In independent India, one of the landmark legislations is the passing of the Dowry Prohibition Act in 1961 by the Government of India. Despite the fact that the practice of both giving as well as accepting dowry is banned by law and such acts are punishable offences, the system is so thoroughly imbedded in our culture that it continues unabated. Whether it is rural or urban India, the blatant violation of this law is rampant. Not only dowry deaths, even most of the acts of domestic violence against women including psychological as well as physical torture are related to matters of dowry. Some of the very basic human rights of women are violated almost every day. Sometimes it is heartening to see some girls stand firm to assert their rights against dowry. But there is an urgent need to strengthen such hands by taking some concrete as well as comprehensive social, economic, political and administrative measures in order to free Indian society of this disease.
3. **Problems and Issues of Women Education in India** The problem of women's education in India is one which attracts our attention immediately. In our country, due to conservative traditionalism, women's status has, through ages, been considered to be lower than that of men. During the later part of the Vedic period the Aryans had sealed the fate of women culturally and socially by denying them the right to study Vedas and thus half of the population was deprived of one of the most fundamental human rights. They were regarded as the bond slave to men for their economic dependence on them. Even today, in spite of the recognition of women's status equal to that of men, the majority of them suffer in primitive ignorance as ever

before. Illiteracy and ignorance is prevalent more in women folk than in men-folk and this evil is rampant especially in rural areas and backward communities.

The importance of women in matters of building the character of the citizens, economic reconstruction of the country and social reforms is being realized. Under the fast changing conditions in the country in the recent times increased attention is being paid to their education. Though different Commissions and Committees appointed at times, suggested for the solution of the problems of women's education and for its expansion, even then there are certain problems still persist in that field.

The main problems facing their education are:

- i. Development of immorality;
- ii. Suitable Curriculum for the education of girls;
- iii. Lack of social consciousness among women;
- iv. Scarcity of lady teachers;
- v. Lack of proper physical facilities; 8
- vi. Unwillingness of lady teachers to serve in rural areas;
- vii. Financial difficulties;
- viii. Problem of transport;
- ix. Problem of wastage and stagnation;
- x. Problem of co-education;
- xi. Lack of enthusiasm and interest of the officials in charge of education

The education of girls and women is an integral part of national development. Steps that are being taken to improve and expand their education will not recede to the background due to lack of finance. It must be remembered that there is still a big gap to be filled between the education of the boys and girls, further; mother is the pivot of family life in India. Our way of life depends on her. It is essential; therefore, that at least the programmes for girls and women that have already been included in the current pan are not disturbed. The lack of

coordination that existed between the home, the school and the life outside had to be remedied; and a close integration must be secured between the process of education and the social and economic life of the country. Everyone should be trained to make an adequate living and to fill effectively her appropriate place in life.

The facilities for education should be adjusted as accurately as possible to the actual needs and opportunities which arise. Any wastage of training should not be tolerated in a country so poor as India. The methods of education had to be so designed that the inherent appeal and the value of education would win for it the loyalty of the pupils and support of the parents. The awakening among Indian women has been really considerable during recent years. Despite all obstacles and many difficulties women education is advancing steadily. They are making their influence felt in international affairs. Inside the country there is a demand for equal rights. Indeed, it is quite obvious that women's education must catch up with men's education as rapidly as possible and that great gap between the two must be bridged.

Apart from being a wife and mother, women must play a positive role in the country's planning and progress and she must develop her own talent. She then to achieve her two rolls of wife and mother, and a worker to her country, and she can only do this with the mutual cooperation of educational set up of her country and herself Our girls have all the potential qualities, mental, physical, but these will have to be nourished and cherished until they grow into the full and glorious womanhood. Our late Prime Minister Pandit Nehru said, "the most reliable indicator of a country's character is the status and social position of women more than nothing else. He said, "I am quite convinced that in India today progress can be measured by the progress of women's of India". Dr. Radha krishanan quoting Manu believed "Where

women are honoured there the Gods are pleased, where they are not honoured all work becomes fruitless". Women as human beings have as much right as men have and the honour they expect in society depends on the degree of their education.

Before drawing conclusion it may be mentioned that the task of the school authorities in India is to prepare the girls for the triple role she will have to play in adult life. First, as the founder and fashioner of a happy home, secondly to be able to earn her livelihood independently an honourably if circumstances demand her to do so and thirdly to discharge her duties as a responsible and enlightened citizen. The Indian Education Commission 1964-66, rightly emphasized, "For full development of our human resources, the improvement of homes and for moulding the character of children during the most impressionable years of their infancy, the education of girls is of greater importance than that of boys". However, the change in the attitude of the public towards women's education would go a long way in improving the situation.

Social reformers and social thinkers believe that in a nation like India giving education to women in as large a number as possible can prove to be a panacea for many of the problems of women. Accordingly, much attention is paid to the education of women after independence. The female literacy level is also increasing steadily. It has increased from 18.7% in 1971 to 39.42% in 1991 and to 64% in 2001. In spite of this change in the trend towards literacy, some problem has cropped up. We find glaring differences between the level of education of men and women. For example,

- i. It is found that girls are being discouraged to go for higher education and also for professional and technical education.
- ii. There are regional imbalances also. In states like Kerala, Karnataka and Maharashtra, female education is

encouraged and given almost equal importance. Whereas in states like Bihar, Orissa, Madhya Pradesh etc. education of girls is neglected even today.

- iii. Increasing drop-out of female children from schools is another problem. Though female children are getting admitted to primary, middle and high schools in a substantial number, many of them drop out of the school in the middle without completing the course.
- iv. Admission to School: Even in the matter of admitting children to school at elementary level, female children are discriminated against male children. Awareness is not there among people regarding female education.

CONCLUSION

Women in independent India are comparatively in a more respectable position. Some of the problems which had been haunting the community of women for centuries are not found now. Problems such as child marriage, practice of 'sati', prohibition on widow remarriage, exploitation of widows, devadasi system, purdah system, etc. have almost disappeared. Development in the field of science and technology, universalization of education, socio-political movements, modernization and similar developments have changed the approach of people towards women to a certain extent. These developments boosted the morale and self-confidence of women. As a result, Indian women now feel that they too have their own individuality, personality, self-respect, talent, capacity and efficiency.

Many of those women who could grab the opportunities extended to them have proved that they are capable of discharging the responsibilities assigned to them on par with men. The nation which neglected almost 50% of its population for several centuries has now understood the necessity of giving equal rights

and opportunities to its womenfolk. The Constitution of India provides equal rights and opportunities to women. It does not make any discrimination on the grounds of sex. Indian women are also responding positively to this changed socio-political situation. This does not mean that our women are completely free from

problems. On the contrary, the changing situation is causing them new problems. They are now beset with new stresses and strains. Some of the major problems haunting the modern women was analysed here.

A STUDY OF MENTAL HEALTH AND MARITAL ADJUSTMENT AMONG GOVERNMENT EMPLOYEES

Dr. Tukaram S. More

*Associate Professor, Department of Psychology,
Kohinoor Arts, Commerce & Science College, Khultabad.
Dist. Chhatrapati Sambhajinagar. (MS) India - 431101*

Abstract

This research paper investigates the relationship between mental health and marital adjustment among government employees. The unique occupational stressors, such as job stability, bureaucratic challenges, and high workloads, create conditions that may affect the mental well-being of government employees. This, in turn, impacts their marital adjustment, including communication, conflict resolution, and emotional satisfaction. The study explores these dynamics and suggests interventions aimed at improving both the mental health and marital harmony of government employees.

Keywords:

mental health, marital adjustment, government employees, occupational stress, marital satisfaction

Introduction

Mental health is a critical component of overall well-being, influencing how individuals think, feel, and behave in daily life. It also plays a significant role in interpersonal relationships, particularly in marriage. Marital adjustment, the process by which couples adapt to one another to maintain a functional and satisfying relationship, is closely linked to mental health. Poor mental health, characterized by issues such as anxiety, depression, and chronic stress, can strain marital relationships, leading to communication breakdowns, emotional withdrawal, and increased conflict. In the context of government employees, the relationship between mental health and marital adjustment takes on unique dimensions. Government employees are often subject to

distinct occupational stressors that set them apart from their counterparts in other sectors. These stressors include job security concerns, rigid bureaucratic systems, political interference, the need to follow hierarchical protocols, and frequent job transfers or relocations. Many government positions, particularly those in high-stakes sectors like law enforcement, healthcare, and public administration, come with added pressure, such as public scrutiny, deadlines, and policy shifts. Such occupational demands can significantly affect the mental health of government employees, often leading to issues like burnout, anxiety, and depression. These mental health challenges, in turn, can spill over into their personal lives, affecting their ability to maintain balanced, harmonious marital relationships. Poor mental health can result in a decreased capacity to engage in effective communication, reduced emotional intimacy, and difficulties in resolving conflicts. Given the long working hours and constant pressures, the ability to maintain a healthy work-life balance becomes challenging, which can further exacerbate marital discord. Several studies have explored the impact of occupational stress on mental health in different professions, but there has been relatively less focus on the government sector. Similarly, while a wealth of research has examined the dynamics of marital adjustment, the intersection between mental health and marital satisfaction in government employees remains underexplored. Understanding how mental health influences marital adjustment among government

employees is essential because of the far-reaching implications. Not only does poor marital adjustment affect the personal happiness and emotional stability of employees, but it can also lead to lower job satisfaction and reduced productivity. On the other hand, strong marital support systems can serve as a buffer against workplace stress, improving both mental health and professional performance.

This study seeks to fill this gap by investigating the relationship between mental health and marital adjustment among government employees. By examining how the demands of government jobs impact mental well-being and how these mental health issues influence marital satisfaction, this research aims to provide valuable insights into the personal and professional lives of government employees.

The primary objectives of this research are to:

1. Explore the prevalence of mental health issues among government employees.
2. Examine how these mental health challenges affect marital adjustment.
3. Identify factors that may moderate or exacerbate the relationship between mental health and marital satisfaction.
4. Propose interventions and strategies to help government employees manage their mental health and improve their marital relationships.

This study is particularly relevant in the current socio-political climate, where government employees are under increasing pressure to meet public expectations, adapt to policy changes, and navigate the complexities of bureaucratic systems. Understanding the impact of these pressures on mental health and marital life is critical for developing supportive policies and programs that can benefit both employees and their families.

Literature Review

1. **Mental Health Among Government Employees:** Government employees often face high levels of job-related stress due to the nature of their work. Factors such as bureaucratic inefficiency, unclear job expectations, political pressure, and limited opportunities for upward mobility contribute to stress. Research by Verma et al. (2018) indicates that government employees report higher levels of workplace stress compared to their counterparts in the private sector. Chronic stress, if left unaddressed, often manifests as anxiety, depression, or burnout, significantly affecting an individual's mental health.
2. **Marital Adjustment and Its Determinants:** Marital adjustment is defined as the process by which married partners accommodate each other to maintain a functional relationship. According to Olson and Fowers (1993), marital satisfaction depends on effective communication, emotional intimacy, and conflict resolution skills. Stress and mental health issues can adversely impact these factors, leading to poor marital outcomes. The stress experienced at work may reduce emotional availability, increase irritability, and hinder constructive communication between spouses, thus affecting marital adjustment.
3. **The Interplay Between Mental Health and Marital Adjustment:** Numerous studies have shown that mental health issues such as depression, anxiety, and stress can impair marital functioning. For example, Whisman (2007) found that individuals with poor mental health are more likely to experience marital dissatisfaction. Furthermore, Rhoades et al. (2011) demonstrated that marital discord can exacerbate mental health issues, creating a negative feedback loop. In government employees, where job-related stress is often

chronic, the impact on marital adjustment may be more pronounced.

Methodology

This study uses a mixed-method approach to explore the relationship between mental health and marital adjustment among government employees. The combination of both quantitative and qualitative data collection methods provides a comprehensive understanding of the factors affecting mental health and marital satisfaction. The methodology includes the study sample, instruments used, data collection procedures, and analytical techniques employed to assess the findings.

1. **Research Design** The study adopts a cross-sectional design, where data were collected at a single point in time from government employees across various departments. This approach allows for the examination of correlations between mental health status and marital adjustment without requiring long-term follow-up. The mixed-method design was chosen to provide both statistical data (through surveys) and deeper insights (through interviews) into the personal experiences of the participants.

2. Sample Selection

Sample Size

The study included a sample of 200 married government employees, both male and female, who were recruited from different departments such as education, healthcare, law enforcement, public administration, and public works. The diversity in departments ensured that the sample reflected a broad range of job roles and responsibilities, providing insights into the general government workforce rather than a specific segment.

Sampling Technique

Stratified random sampling was used to ensure that the sample represented various subgroups within the population. The

employees were stratified based on the following factors:

- **Department:** Representation from multiple government sectors.
- **Gender:** Equal representation of male and female participants.
- **Years of Service:** Inclusion of employees with varying lengths of service, from 1 year to over 20 years.
- **Marital Duration:** Participants from different stages of marriage, ranging from newlyweds (1–5 years) to couples married for over 20 years.

Participation was voluntary, and all participants were informed of the study's purpose and their right to withdraw at any time.

Data Collection Methods

Quantitative Data: Surveys

Standardized instruments were used to quantitatively measure both mental health and marital adjustment. These surveys allowed for the analysis of correlations between mental health scores and marital satisfaction levels.

1. **Mental Health Assessment:** The General Health Questionnaire (GHQ-12) was employed to measure the mental health status of the participants. This self-report questionnaire evaluates the severity of mental distress and identifies potential psychiatric disorders. The GHQ-12 includes questions related to depression, anxiety, social dysfunction, and loss of confidence. The responses are scored on a 4-point Likert scale (0 = not at all, 3 = much more than usual), with higher scores indicating poorer mental health.
2. **Marital Adjustment Assessment:** The Dyadic Adjustment Scale (DAS) was used to measure marital satisfaction and adjustment. The DAS includes subscales for:
 - **Dyadic Satisfaction:** Measures overall satisfaction with the marriage.

- **Dyadic Cohesion:** Assesses the level of closeness and shared activities.
- **Dyadic Consensus:** Examines agreement on important issues such as finances and parenting.
- **Affectional Expression:** Measures emotional and physical expressions of affection between spouses.

Each item on the DAS is rated on a 5-point Likert scale, with higher scores indicating better marital adjustment.

Qualitative Data: Semi-Structured Interviews

In addition to the surveys, in-depth, semi-structured interviews were conducted with a subset of 30 participants. The interviews allowed participants to provide detailed, personal accounts of how their work environment, mental health challenges, and marital relationships intersected. The following themes were explored during the interviews:

- Experiences of work-related stress and its impact on personal life.
- Changes in communication patterns with their spouse due to mental health issues.
- Perceived support from their spouse in coping with work stress.
- Conflict resolution strategies and how mental health influenced these interactions.

Each interview lasted approximately 45–60 minutes and was conducted either in person or via video conferencing, depending on the participant's preference. The interviews were recorded (with participant consent) and later transcribed for analysis.

Data Analysis

Quantitative Analysis

The quantitative data collected from the surveys were analyzed using SPSS (Statistical Package for the Social Sciences). The following statistical techniques were employed:

1. **Descriptive Statistics:** Measures of central tendency (mean, median) and variability

(standard deviation) were calculated to summarize the mental health and marital adjustment scores of the participants.

2. **Correlation Analysis:** Pearson's correlation coefficient was used to assess the strength and direction of the relationship between mental health (GHQ-12 scores) and marital adjustment (DAS scores). A negative correlation was expected, where higher mental health distress would be associated with lower marital adjustment scores.
3. **Regression Analysis:** To further investigate the predictive relationship between mental health and marital adjustment, a multiple regression analysis was conducted. Mental health was used as the independent variable, and marital adjustment was the dependent variable. Control variables such as age, years of service, and length of marriage were included to account for potential confounding factors.
4. **Comparative Analysis:** The marital adjustment scores of participants from different departments (e.g., education vs. law enforcement) were compared using one-way ANOVA to determine if occupational roles influenced marital satisfaction differently.

Qualitative Analysis

The qualitative data from the interviews were analyzed using thematic analysis. The transcriptions were coded manually, and themes were identified that related to how work-related stress and mental health challenges influenced marital relationships. The coding process involved several steps:

1. **Familiarization with the data:** Reading and re-reading the transcripts to identify recurrent themes.
2. **Generating initial codes:** Assigning short labels to specific segments of text that

related to work stress, mental health, and marital adjustment.

3. **Searching for themes:** Grouping the codes into broader themes, such as emotional withdrawal, communication breakdown, and coping strategies.
4. **Reviewing themes:** Ensuring the themes accurately represented the data and identifying sub-themes where necessary.
5. **Defining and naming themes:** Creating a clear definition for each theme and sub-theme to present the qualitative findings coherently.

The qualitative data enriched the quantitative findings by offering in-depth insights into personal experiences, emotions, and coping strategies.

Ethical Considerations

Ethical approval was obtained from the Institutional Review Board (IRB) before conducting the study. Participants were assured of confidentiality, and all personal information was anonymized in the research report. Informed consent was obtained from all participants prior to data collection, and they were informed about their right to withdraw from the study at any point.

Limitations

While the study provides valuable insights into the relationship between mental health and marital adjustment among government employees, it has certain limitations:

- **Cross-sectional design:** The study does not capture long-term trends or changes in mental health and marital adjustment over time.
- **Self-report bias:** The reliance on self-reported data may introduce bias, as participants might underreport mental health issues or marital dissatisfaction due to social desirability.
- **Limited generalizability:** Although the sample was diverse in terms of

department and demographic factors, the findings may not be fully generalizable to all government employees or to other employment sectors.

Results

The results indicate a significant negative correlation between poor mental health and marital adjustment. Employees who reported high levels of stress, anxiety, or depression also reported lower levels of marital satisfaction. Several themes emerged from the qualitative interviews, such as:

- **Workplace Stress and Emotional Withdrawal:** Many participants indicated that work stress led to emotional exhaustion, which reduced their ability to engage in meaningful conversations with their spouse.
- **Communication Breakdown:** Poor mental health often led to communication difficulties, with many employees reporting that they became irritable or withdrawn, thus negatively affecting their marital relationship.
- **Conflict Resolution:** Couples where one or both partners were experiencing mental health issues found it more challenging to resolve conflicts, leading to increased tension and arguments.

Despite these challenges, some participants identified positive coping strategies such as open communication, seeking professional help, and support from family members as factors that helped mitigate the negative impact of poor mental health on their marriages.

Discussion

The findings of this study suggest that mental health plays a crucial role in marital adjustment among government employees. The high-stress work environment in the government sector seems to contribute significantly to mental health issues, which in turn affect marital

satisfaction. These findings are consistent with previous research that shows a strong link between occupational stress, mental health, and marital functioning.

However, this study also highlights the importance of support systems and coping mechanisms. Government employees who actively engaged in stress management techniques, sought counseling, or maintained open communication with their spouses reported better marital adjustment despite facing mental health challenges.

Recommendations

Based on the findings, the following recommendations are made:

1. **Workplace Interventions:** Government institutions should implement mental health support programs such as counseling services, stress management workshops, and flexible work arrangements to help employees manage work-related stress.
2. **Marital Counseling:** Providing access to marital counseling services, especially for employees dealing with significant job stress, can help improve marital adjustment.
3. **Employee Assistance Programs (EAPs):** Establishing comprehensive EAPs that focus on mental health and relationship management can benefit government employees and their families.
4. **Training for Supervisors:** Supervisors should be trained to recognize signs of stress and mental health issues in their subordinates and provide necessary support or referrals.

Conclusion

This study highlights the strong relationship between mental health and marital adjustment among government employees. The unique occupational stressors faced by this group significantly affect both their mental well-being and their marital satisfaction. Addressing mental health issues through workplace interventions and providing marital counseling

support can help improve outcomes for both government employees and their spouses.

References

- ✚ Olson, D. H., & Fowers, B. J. (1993). *Five scales of marital satisfaction*. *Journal of Marriage and Family Counseling*, 20(3), 214-231.
- ✚ Rhoades, G. K., Stanley, S. M., & Markman, H. J. (2011). *The impact of work stress on marital satisfaction: A longitudinal study*. *Journal of Family Psychology*, 25(2), 240-250.
- ✚ Verma, R., Jain, A., & Kumar, S. (2018). *Occupational stress and mental health among government employees*. *Indian Journal of Public Administration*, 64(4), 421-435.
- ✚ Whisman, M. A. (2007). *Marital distress and DSM-IV psychiatric disorders in a population-based national survey*. *Journal of Abnormal Psychology*, 116(3), 638-643.
- ✚ Diener, E., & Seligman, M. E. P. (2004). *Beyond money: Toward an economy of well-being*. *Psychological Science in the Public Interest*, 5(1), 1-31.
- ✚ Karasek, R., & Theorell, T. (1990). *Healthy work: Stress, productivity, and the reconstruction of working life*. *Basic Books*.
- ✚ Verma, R., Jain, A., & Kumar, S. (2018). *Occupational stress and mental health among government employees*. *Indian Journal of Public Administration*, 64(4), 421-435.
- ✚ Olson, D. H., & Fowers, B. J. (1993). *Five scales of marital satisfaction*. *Journal of Marriage and Family Counseling*, 20(3), 214-231.
- ✚ Whisman, M. A. (2007). *Marital distress and DSM-IV psychiatric disorders in a population-based national survey*. *Journal of Abnormal Psychology*, 116(3), 638-643.
- ✚ Rhoades, G. K., Stanley, S. M., & Markman, H. J. (2011). *The impact of work stress on marital satisfaction: A longitudinal study*. *Journal of Family Psychology*, 25(2), 240-250.

✚ Repetti, R. L., & Wood, J. (1997). *Effects of daily stress at work on couples' interactions in naturalistic settings. Journal of Personality and Social Psychology, 52(1), 100-108.*

✚ Clark, M. S., & Grote, N. K. (2003). *Close relationships. In T. Millon & M. J. Lerner (Eds.), Handbook of psychology: Personality and social psychology (Vol. 5, pp. 447-461). John Wiley & Sons.*

PSYCHOLOGICAL FACTORS INFLUENCING MARITAL ADJUSTMENT: A COMPREHENSIVE STUDY

Dr. Munjaji K. Rakhonde

*Department of Psychology,
Kohinoor Arts, Commerce & Science College, Khultabad.
Dist. Chhatrapati Sambhajinagar. (MS) India - 431101*

Abstract

Marital adjustment plays a crucial role in the overall well-being of individuals and families, with psychological factors being significant determinants. This paper explores the key psychological factors that influence marital adjustment, including personality traits, communication patterns, emotional intelligence, conflict resolution strategies, attachment styles, and mental health. By examining existing literature and relevant studies, the paper aims to provide a comprehensive understanding of how these psychological dimensions affect the dynamics of marriage. Additionally, practical implications for improving marital adjustment through counseling and therapy are discussed.

Keywords

Marital adjustment, psychological factors, personality traits, communication, emotional intelligence, attachment styles, conflict resolution, mental health

Introduction

Marital adjustment refers to the degree to which partners in a marriage are able to adapt to each other and create a harmonious, satisfying relationship. It encompasses the ability to resolve conflicts, meet each other's emotional and psychological needs, and maintain a balanced relationship despite challenges. Marital adjustment is essential for the overall well-being of both individuals and the relationship. Well-adjusted couples often report higher levels of happiness, life satisfaction, and emotional health, while poor marital adjustment is frequently associated with psychological distress, increased conflict, and even divorce (Spanier, 1976).

In recent decades, the field of psychology has increasingly recognized the complex interplay of various factors that contribute to successful marital adjustment. Psychological factors, in particular, have emerged as critical determinants in how couples adjust to one another. These factors influence how individuals perceive, respond to, and resolve challenges within their marriage. Although social and environmental factors such as socioeconomic status, family dynamics, and cultural expectations certainly influence marital satisfaction, the underlying psychological elements play a pivotal role in shaping marital experiences (Karney & Bradbury, 1995).

A number of psychological dimensions contribute to the way couples navigate their relationships. Personality traits—such as agreeableness, conscientiousness, and neuroticism—affect how individuals interact, cope with stress, and support one another emotionally. Similarly, the quality of communication between partners, which includes both verbal and non-verbal expressions, significantly impacts relationship satisfaction. Effective communication helps couples resolve conflicts, understand each other's perspectives, and reinforce emotional bonds (Markman, Stanley, & Blumberg, 2010). Another critical psychological factor in marital adjustment is emotional intelligence (EI), which refers to the ability to understand, manage, and express emotions effectively. Couples with high emotional intelligence are often better at managing conflict, providing

emotional support, and maintaining a strong emotional connection with their partner (Brackett, Rivers, & Salovey, 2011). Likewise, the way couples resolve conflicts—whether they use constructive or destructive strategies—greatly influences their overall marital adjustment. Conflict resolution strategies shape how couples manage disagreements, negotiate compromises, and repair the relationship after disputes.

Attachment styles, developed in early childhood, also affect adult relationships. Attachment theory suggests that individuals form expectations of relationships based on their early experiences with caregivers, which influence how they approach intimacy, trust, and dependency in marriage (Mikulincer & Shaver, 2016). Secure attachment styles promote emotional stability and trust, while anxious and avoidant attachment styles can create tension and insecurity within a relationship. Finally, mental health plays a significant role in marital adjustment. Psychological disorders, such as depression, anxiety, and chronic stress, can reduce emotional availability, increase irritability, and lead to emotional withdrawal, all of which negatively impact the quality of the marital relationship. Partners experiencing mental health challenges may struggle to engage in positive interactions, further straining the marriage (Whisman, 2007).

Understanding the psychological factors that influence marital adjustment is critical for researchers, therapists, and couples seeking to improve their relationships. The aim of this study is to explore how various psychological elements—including personality traits, communication patterns, emotional intelligence, conflict resolution strategies, attachment styles, and mental health—affect marital adjustment. By examining these factors, the paper seeks to provide a comprehensive understanding of how psychological processes

impact the dynamics of marriage, and to offer insights into strategies that can promote greater marital satisfaction and adjustment. The importance of addressing these factors extends beyond individual relationships. Marital satisfaction is closely linked to broader societal outcomes, including family stability, mental health, and overall life satisfaction. Poor marital adjustment can lead to increased rates of divorce, which in turn affects children, family systems, and communities. By exploring the psychological underpinnings of marital adjustment, this study aims to contribute to the development of therapeutic interventions and counseling strategies that can support couples in fostering healthier, more fulfilling relationships.

This paper will review the existing literature on each of the psychological factors mentioned and explore their implications for marital adjustment. The goal is to provide a comprehensive, evidence-based analysis of the role psychology plays in shaping marital outcomes, thereby offering valuable insights for both academic research and practical applications in the field of marriage counseling.

Objectives of the Study

1. To identify key psychological factors that influence marital adjustment.
2. To explore how personality traits affect marital satisfaction and conflict resolution.
3. To examine the role of communication and emotional intelligence in maintaining a healthy marital relationship.
4. To analyze the impact of attachment styles on relationship stability and emotional connection.
5. To investigate how mental health issues affect marital dynamics and adjustment.

This study aims to answer these questions by reviewing current research on the psychological aspects of marital adjustment and exploring potential interventions to improve the quality of marital relationships.

Psychological Factors Influencing Marital Adjustment

1. Personality Traits and Marital Adjustment-

Personality traits are enduring patterns of thinking, feeling, and behaving that individuals bring into their relationships. The Five-Factor Model (FFM) of personality, also known as the Big Five, includes traits like openness, conscientiousness, extraversion, agreeableness, and neuroticism, all of which can influence marital dynamics.

- **Agreeableness:** Individuals high in agreeableness are more likely to exhibit empathy, cooperation, and emotional support, which fosters positive marital adjustment.
- **Neuroticism:** Higher levels of neuroticism, characterized by emotional instability and anxiety, are associated with greater marital dissatisfaction and conflict.
- **Conscientiousness:** Conscientious individuals tend to be responsible, organized, and reliable, leading to better communication and problem-solving in marriage.

Research suggests that personality compatibility, where both partners exhibit complementary or compatible traits, enhances marital satisfaction and adjustment.

2. Communication Patterns-

Effective communication is a cornerstone of marital adjustment. Couples who communicate openly, honestly, and constructively are better able to navigate conflicts and understand each other's needs.

- **Positive Communication:** Partners who use positive reinforcement, active listening, and empathetic responses create an environment of trust and emotional safety.

- **Negative Communication:** Conversely, negative communication patterns, such as criticism, defensiveness, and stonewalling, can lead to emotional distance and chronic conflict, undermining marital adjustment.

Research has consistently shown that communication quality is one of the strongest predictors of marital satisfaction. Couples who engage in clear, respectful, and supportive conversations experience fewer misunderstandings and conflicts, leading to greater marital harmony.

3. Emotional Intelligence-

Emotional intelligence (EI) refers to the ability to perceive, understand, and manage one's own emotions as well as the emotions of others. High emotional intelligence in marriage enables partners to regulate their emotions during conflicts, empathize with their spouse, and respond to emotional needs appropriately.

- **Emotional Awareness:** Partners who are aware of their emotions and those of their spouse are better able to provide emotional support and comfort, leading to better marital adjustment.
- **Emotion Regulation:** Effective emotion regulation helps couples avoid escalation during arguments, reducing the likelihood of harmful conflicts.

Studies have shown that couples with higher emotional intelligence report higher levels of marital satisfaction and are better equipped to resolve conflicts and manage stress together.

4. Conflict Resolution Strategies-

Conflict is inevitable in any marriage, but how couples manage conflict is crucial to marital adjustment. Constructive conflict resolution strategies involve open communication, compromise, and problem-solving, while destructive

strategies, such as avoidance, aggression, or withdrawal, harm marital satisfaction.

- **Constructive Strategies:** These include active listening, negotiation, and finding mutually beneficial solutions. Couples who use these strategies are more likely to experience positive outcomes and deeper understanding.
- **Destructive Strategies:** Criticism, contempt, defensiveness, and stonewalling, often referred to as the "Four Horsemen" of relationship conflict by John Gottman, are linked to marital dissatisfaction and the potential for divorce.

Research indicates that couples who adopt constructive approaches to resolving conflicts tend to have stronger, more resilient marriages.

5. **Attachment Styles-** Attachment theory, developed by John Bowlby, suggests that early childhood experiences with caregivers shape individuals' attachment styles, which in turn affect their adult relationships. The three main attachment styles—secure, anxious, and avoidant—play a key role in marital adjustment.

- **Secure Attachment:** Individuals with a secure attachment style tend to trust their partners, seek closeness, and maintain healthy emotional boundaries, contributing to stable and satisfying marriages.
- **Anxious Attachment:** Those with an anxious attachment style may experience insecurity, fear of abandonment, and emotional dependence, which can lead to conflict and marital dissatisfaction.
- **Avoidant Attachment:** Avoidant individuals may struggle with intimacy and emotional closeness, which can

result in emotional distance and reduced marital satisfaction.

Studies have shown that couples where both partners exhibit secure attachment styles tend to have higher levels of marital adjustment and satisfaction.

6. **Mental Health and Marital Adjustment-**

Mental health is a significant determinant of marital adjustment. Psychological disorders such as depression, anxiety, and stress can negatively affect a marriage by diminishing emotional availability, increasing irritability, and leading to withdrawal from the relationship.

- **Depression:** Individuals experiencing depression may have difficulty engaging in positive interactions with their spouse, leading to emotional disconnection.
- **Anxiety:** High levels of anxiety can create tension and overreactions in response to minor issues, straining the relationship.
- **Stress:** Chronic stress can reduce a couple's ability to support each other, leading to frustration and conflict.

Research highlights the importance of mental health interventions, such as therapy and counseling, in improving marital adjustment by addressing individual mental health issues that affect relationship dynamics.

Practical Implications

The findings from this study suggest that psychological factors play a vital role in marital adjustment and that interventions targeting these factors can improve relationship satisfaction. Marriage counseling, cognitive-behavioral therapy (CBT), and emotional intelligence training can equip couples with the tools they need to enhance communication, manage emotions, resolve conflicts, and foster secure attachment.

Conclusion

Marital adjustment is a multifaceted process influenced by a range of psychological factors. Personality traits, communication patterns, emotional intelligence, conflict resolution strategies, attachment styles, and mental health all contribute to how couples navigate their relationships. By understanding and addressing these psychological dimensions, couples can improve their marital satisfaction, reduce conflict, and build stronger, more resilient relationships. Future research should continue to explore the interactions between these factors and develop effective interventions to support marital adjustment.

References

- ✚ Bowlby, J. (1988). *A Secure Base: Parent-Child Attachment and Healthy Human Development*. Basic Books.
- ✚ Gottman, J. M., & Silver, N. (1999). *The Seven Principles for Making Marriage Work*. Crown Publishing Group.
- ✚ John, O. P., & Srivastava, S. (1999). *The Big Five trait taxonomy: History, measurement, and theoretical perspectives*. *Handbook of Personality: Theory and Research*, 2, 102-138.
- ✚ Mayer, J. D., & Salovey, P. (1997). *What is emotional intelligence? In Emotional development and emotional intelligence: Educational implications (pp. 3-31)*.
- ✚ Fincham, F. D., & Beach, S. R. H. (1999). *Conflict in marriage: Implications for working with couples*. *Annual Review of Psychology*, 50(1), 47-77.
- ✚ Karney, B. R., & Bradbury, T. N. (1995). *The longitudinal course of marital quality and stability: A review of theory, method, and research*. *Psychological Bulletin*, 118(1), 3-34.
- ✚ Christensen, A., & Heavey, C. L. (1990). *Gender and conflict structure in marital interaction: A replication and extension*. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 58(5), 622-632
- ✚ Brackett, M. A., Rivers, S. E., & Salovey, P. (2011). *Emotional intelligence: Implications for personal, social, academic, and workplace success*. *Social and Personality Psychology Compass*, 5(1), 88-103.
- ✚ Whisman, M. A. (2007). *Marital distress and DSM-IV psychiatric disorders in a population-based national survey*. *Journal of Abnormal Psychology*, 116(3), 638-643.
- ✚ Gottman, J. M., & Levenson, R. W. (2000). *The timing of divorce: Predicting when a couple will divorce over a 14-year period*. *Journal of Marriage and Family*, 62(3), 737-745.

THE ENDURING RESONANCE OF HUMAN EXPERIENCE: A Poetic Exploration of Selected Poems by DR. SANJAY PALWEKAR

Dr. Archana Shelke

Assistant Professor

Dr. Panjabrao Deshmukh Arts & Commerce (Eve) College, Nagpur

Abstract

The profound issues and complex artistic elements found in a collection of poems by Dr. Sanjay Palwekar have thoroughly examined in this research study. Through a careful examination, we explore the poet's exquisite use of language and his nuanced examination of human experience in a variety of contexts, from philosophical questions to poignant critiques of social injustices to introspective reflections on the self and the transient nature of existence. This study attempts to shed light on the timeless resonance of Dr. Palwekar's poetry in comprehending the human condition by closely examining his poetical devices, recognizing the underlying philosophical and sociological currents, and evaluating the work's continued relevance in modern discourse.

Introduction

Through his evocative poetry, poet Dr. Sanjay Palwekar, who possesses both profound insight and unquestionable artistic prowess, takes readers on an introspective journey. His poetry provides a complex examination of the human condition, a tapestry interwoven with themes of reflection, social criticism, and philosophical investigation. Dr. Palwekar's poetry speaks to a deep awareness of the human condition, from personal introspection on the self and the transient character of life to moving criticisms of social injustices and the moving examination of the relationship between humans and environment. In order to decipher the many layers of meaning, pinpoint the underlying philosophical and sociological currents, and ultimately determine the work's lasting value in modern discourse, this research paper will

undertake a thorough examination of a few of his poems.

Dr. Palwekar's poetic brilliance stems from both his exquisite mastery of language and his capacity to convey deep realities. Vibrant imagery, moving metaphors, complex symbolism, and intriguing sound methods are just a few of the many literary devices he uses to give the reader a multisensory experience. These literary devices enhance the emotional impact of his poems and entice readers to explore the deeper levels of meaning by blending them with his astute observations and insightful insights.

The purpose of this research paper is to perform a comprehensive and in-depth examination of the chosen poems, examine the poet's careful use of literary methods, such as metaphor, imagery, symbolism, and sound devices, and consider how these strategies add to the overall effect created.

Unravel the intricate tapestry of themes: Explore the multifaceted themes explored within the poems, including the impermanence of existence, the interconnectedness of humanity and nature, the pursuit of meaning and purpose, social injustices, and the enduring power of human connection.

Examine the philosophical and sociological underpinnings: Analyze the poems in light of relevant philosophical and sociological theories, exploring their connections to key thinkers such as Marx, Nietzsche, Sartre, and environmental philosophers.

Assess the enduring significance of Dr Palwekar's poetry, evaluate the enduring value of his poetry in understanding the

contemporary human condition, its relevance to contemporary social and environmental issues, and its potential to inspire and challenge readers.

Through this in-depth exploration, this research paper seeks to illuminate the enduring resonance of Dr Sanjay Palwekar's poetry, demonstrating its capacity to transcend the boundaries of time and continue to offer profound insights into the human condition and its place within the larger cosmos.

Analysis of Selected Poems

1. Poem 21: "Things come and go..."

By recognizing the ephemeral nature of material belongings, this moving introductory poem begins an investigation of human existence. The poet skilfully argues that although material possessions may change over time, the effects of our deeds never go away. This straightforward yet insightful comment is a potent reminder of the transient nature of material possessions as well as the long-lasting significance of our decisions and their effects on the world.

The poem explores the intricacies of the human psyche in detail. It wisely notes the ubiquitous power of fear and the unrelenting quest for transient pleasures, emphasizing how these inclinations frequently take people off the road of true joy and authenticity. The poet skilfully communicates these important facts through the use of metaphors. The claim that "Illusion reigns supreme" and "reason remains at bay" effectively conveys how prevalent illusion is and how reason suppressed in the human experience, underscoring the degree to which social pressures, anxieties, and desires may warp vision.

The poem also skilfully highlights the intricacies and paradoxes of the human experience with juxtaposition. The sharp contrast between suffering, snare, and frustration "and" pleasure, desire and sensation powerfully demonstrates how pursuing

transient pleasures can frequently result in unanticipated and unwanted outcomes. Additionally, the poem conjures forth-strong images, presenting a moving portrait of deterioration and transience. Phrases such as "Decay the eyes lustrous and shining" and "Decay the flowers blossomed in the morning" are potent reminders of the transient nature of beauty and the certainty of death.

This poem resonates with several key philosophical and sociological concepts. The emphasis on the impermanence of material possessions echoes the Buddhist concept of impermanence (Anicca), which highlights the transient nature of all phenomena. Furthermore, the exploration of the human condition, characterized by the pursuit of fleeting pleasures and the subsequent experience of suffering, aligns with the concept of hedonism and its inherent limitations. From a sociological perspective, the poem can be interpreted as a critique of consumerism and the relentless pursuit of material possessions, which often leads to dissatisfaction and a sense of emptiness.

2. Poem 22: "We boast of taming everything..."

This powerful poem offers a scathing critique of human arrogance and the illusion of control. With biting irony, the poet observes the inherent contradiction between humanity's claim to have "tamed everything" through the accumulation of power, wealth, and intellectual pursuits, and the simultaneous experience of feeling "helpless, holed up in private property." Irony permeates the entire poem, emphasizing the paradoxes that are a part of the human experience. The poignant reality of "coming a long way for nothing" contrasted with "brandishing power, pelf, and intellectual poverty" highlights the pointlessness of many human pursuits and the destructive nature of unbridled ambition.

Beyond its strict definition, the idea of "private property" is a potent metaphor for loneliness,

estrangement, and the constraints of individualistic endeavors. It stands for the human propensity to erect psychological and physical barriers that eventually cut off our relationships with other people and the wider world. The poem implies that this seclusion eventually results in a sense of powerlessness and confined by the boundaries of our own self-imposed restrictions.

This poem resonates deeply with critical social theories, particularly those of Marx and Weber. Marx's critique of capitalism highlights the alienating effects of industrialization and the commodification of human life, while Weber's analysis of bureaucracy emphasizes the dehumanizing effects of rationalization and the increasing dominance of instrumental reason. Furthermore, the poem touches upon existentialist themes, emphasizing the absurdity of human existence and the individual's responsibility for finding meaning in a meaningless world.

3. Poem 23: "Up above all souls..."

This poem delves into the realm of spirituality, exploring themes of creation, divine purpose, and the interconnectedness of all beings. It posits the existence of a supreme creator, a force that "maketh great, small and huge" and orchestrates the symphony of existence.

Personification is used in the poem to give the divine human characteristics, as in "The supreme creates all things good." The creative force becomes more intimate and intentional because of its personification, which also makes it more accessible to the human condition.

The poem also skilfully highlights the fundamental duality of existence and the interdependence of seemingly conflicting forces with juxtaposition. The potent claim that "Light and darkness are none but one" emphasizes how crucial it is to accept both happiness and sorrow as essential components of the human condition. The poem implies that

these seemingly incompatible forces are interrelated rather than mutually exclusive, forming a dynamic equilibrium that influences human existence.

This poem aligns with various religious and spiritual traditions that emphasize the existence of a higher power and the interconnectedness of all beings. It resonates with concepts such as the divine plan, the concept of karma, and the interconnectedness of all living beings. From a sociological perspective, the poem can be interpreted as a call for greater compassion and a deeper understanding of the interconnectedness of all humanity.

4. Poem 24: "O dear comrade thy memories sweet..."

This poignant ode to friendship celebrates the enduring power of human connection and the profound solace it offers in times of distress. It highlights the unwavering support and companionship offered by a true friend, emphasizing the profound impact of meaningful relationships on the human experience.

The poem suggests a strong and enduring bond that transcends time and situation by skilfully using the metaphor "Thou follow me like a shadow every bit" to powerfully depict the unshakable support and continual presence of a real friend. The speaker's repeated use of "O dear comrade" highlights the significance of their friendship in their life and the depth of their love and thanks for their friend.

Philosophical and sociological ideas like community, belonging, and social support is reflected in this poem. It emphasizes how important social ties are in creating a feeling of meaning and purpose as well as the significant influence that human interaction has on personal wellbeing.

5. Poem 25: "Wings of imagination takes me around..."

This poem celebrates the liberating power of imagination and its capacity to transcend the

limitations of the physical world. It contrasts the awe-inspiring beauty and harmony of nature with the destructive tendencies of humanity, offering a poignant critique of our impact on the environment.

The poem is replete with vivid imagery, creating a sensory experience for the reader. Phrases like "vast, pristine, pure Nature unbound" and "delightful are the sights, scenes, and landscapes" evoke a sense of awe and wonder, transporting the reader to the heart of the natural world. The poet masterfully utilizes sensory details to paint a picture of a pristine and unspoiled environment, inviting the reader to experience the beauty and serenity of the natural world through their own imagination.

The poem skilfully contrasts humanity's destructive inclinations with the harmonizing beauty of nature. The sharp contrast between the "diseased minds" that "decay the world" and the "pristine, pure Nature" is a powerful critique of human behavior and its negative effects on the environment. By asking readers to examine their own relationship with nature and the effects of their activities, this juxtaposition acts as a wake-up call.

This poem resonates deeply with environmental philosophy, emphasizing the intrinsic value of nature and the interconnectedness of all living beings. It aligns with the ecological perspective, which advocates for a harmonious relationship between humans and the natural world, emphasizing the need for sustainable practices and a deep respect for the environment. From a sociological perspective, the poem highlights the social and environmental consequences of human actions, such as pollution, deforestation, and climate change, and calls for a collective effort to mitigate these impacts.

6. Poem 26: "Blessed to be drenched in thy bounty..."

This poem expresses profound gratitude for the abundance of nature and its life-sustaining

properties. It celebrates the cyclical nature of life and the intricate web of interconnectedness that sustains all living beings.

The lyric utilizes exemplification to saturate nature with human-like qualities, depicting it as a generous supplier, "showering" gifts upon all creatures. This exemplification includes a layer of closeness and love to the human relationship with the normal world, emphasizing the significant appreciation and regard that we owe to the Soil and its bountiful endowments.

Distinctive symbolism of "winding waterways," "variegated blooms," and "rich green knolls" makes a tangible involvement, transporting the per user into the heart of nature and bringing out a sense of wonder and ponder. These distinctive depictions not as it were request to the reader's creative energy but moreover highlight the complex excellence and differing qualities of the characteristic world.

This poem resonates with the philosophical concept of pantheism, which views nature as divine and sees the divine as immanent in all things. It aligns with the ecological perspective, emphasizing the interconnectedness of all living beings and the importance of living in harmony with nature. From a sociological perspective, the poem highlights the importance of environmental stewardship and the need for sustainable practices to ensure the long-term well-being of both humanity and the planet.

Conclusion

Dr. Sanjay Palwekar's poetry, a tapestry woven with threads of introspection, social commentary, and philosophical inquiry, offers a profound exploration of the human experience. His poems transcend the boundaries of mere literary expression, serving as poignant reflections on the human condition, insightful critiques of societal ills, and profound explorations of our interconnectedness with the natural world.

Palwekar's unbelievable utilize of scholarly gadgets, combined with his sharp perceptions and significant experiences, makes his verse both learned people fortifying and sincerely resounding. By looking at the philosophical and sociological underpinnings of his work, we pick up a more profound understanding of the challenges and openings confronting humankind within the modern world. His lyrics serve as a capable update of the significance of reflection, sympathy, and a agreeable relationship with nature. They challenge us to address our suspicions, stand up to societal shameful acts, and endeavor for a more fair, impartial, and economical future for all creatures.

Further Research

This analysis provides a starting point for further exploration of the rich and multifaceted world of Dr. Sanjay Palwekar's poetry. Future research could delve deeper into the historical and cultural contexts that shaped his poetic vision, analyze his influence on contemporary Indian literature, and explore the potential for adapting his themes and insights to address contemporary social and environmental challenges.

References

- ✚ Palwekar, Sanjay. *The Best Land*. Authorspress. New Delhi 2024.

संत दरिया साहिब की भक्ति साधना एवं मानवतावादी दृष्टिकोण का अध्ययन वर्तमान परिदृश्य में

डॉ. सुनील कुमार जलथुरिया

हिन्दी विभाग

अपेक्स स्कूल ऑफ मानविकी एवं कला

अपेक्स विश्वविद्यालय, जयपुर।

सारांश—

राजस्थान संत-महात्माओं की भूमि रहा है। समय-समय पर ऐसे महान मनीषियों ने इस भूमि पर जन्म लिया है, जिन्होंने अपनी भक्ति के प्रताप से समाज को अपनी ओर आकर्षित करते हुए एक अनुपम मार्ग प्रशस्त किया है। ऐसी ही एक महान विभूति ने मारवाड़ क्षेत्र में जन्म लिया जिन्होंने न केवल राजस्थान को अपितु संपूर्ण भारतवर्ष को भक्ति साधना का मार्ग दिखाया। आपने अन्य संत महात्माओं की भाँति सत्य पर जोर दिया। आपने अपनी वाणियों में आत्मा को परमात्मा का अंश बताते हुए उससे मिलने का मार्ग प्रशस्त किया। जीव संसार में आकर मोह-माया के बंधनों में जकड़कर परमात्मा को भूल जाता है। आपने गुरु की शरण में जाकर जीव को मोक्ष प्राप्ति का मार्ग दिखाया। आपकी वाणियों में हिन्दू-मुसलमान, जैन-वैष्णव, द्विज-शुद्र, सगुण-निर्गुण एवं भक्ति-योग के द्वन्द्व को समाप्त करते हुए मानवीय धर्म की स्थापना की है। मानवीय मूल्यों से सम्पन्न इस धर्म को हम 'रामस्नेही सम्प्रदाय' के नाम से जानते हैं। इस लेख में संत दरिया साहिब के व्यक्तित्व एवं उनकी रचनाओं से जुड़े तथ्यों सतगुरु-महिमा, नाम-महिमा, वैराग्य, भ्रम, नाद आदि के बारे में सारगर्भित अध्ययन किया गया है।

शब्द-कुँजी :

बैरागी, अध्यात्म, गगन-मण्डल, नाम-भक्ति, सत्पुरुष।

परिचय—

दरिया साहिब का जीवन एवं साहित्य—

दरिया साहिब के जीवन के सन्दर्भ में इनके जन्म से सौ वर्ष पहले ही संत दादूदयाल¹ ने भविष्य वाणी की थी। यह बालक इस संसार में ढेर सारे जीवों का उद्धार करने के लिए आयेगा—

देह पड़तां दादू कहै, सौ बरसाने इस संत।

रैन नगर में परगट, तारै जीव अनंत।।

दरिया साहिब, राजस्थान के एक प्रमुख संत और भक्ति कवि थे, जिनका जन्म 1676 ईस्वी, जन्माष्टमी के दिन जोधपुर के जैतारण में हुआ था। आपके पिता का नाम मानसा और माता का नाम गीगाबाई था। आप जाति से पठान धुनिया मुसलमान थे। अपनी जाति के सन्दर्भ में अपनी वाणी में लिखते हैं—

जो दुनिया तो भी में राम तुम्हारा।

अधम कमीन जाति मतिहानी, तुम तो हो सरताज
हमारा।।

सात वर्ष की अवस्था में सिर से पिता का साया उठ जाने के कारण आप जैतारण से रैन आकर नाना कासिम के पास रहने लगे। कुछ समय बाद स्वरूपानन्द आपको काशी ले गये। वहाँ पर आपने फारसी और संस्कृत भाषा का ज्ञान प्राप्त किया और कुरान के साथ-साथ ज्योतिष, भगवत् गीता, उपनिषद् आदि का भी अध्ययन किया। आपके गुरु का नाम प्रेमदयाल था। गुरु की शरण में जाने से आपके सांसारिक जंजाल मिट गये—

सतगुरु दाता मुक्ति का दरिया प्रेमदयाल।

किरपा कर चरनों लिया, मेटा सकल जंजाल।।

आपने खेजडा² नामक स्थान पर साधना आरम्भ की। रामभक्ति का प्रचार करते हुए 1758 ईस्वी को रैन में ही आपका देहान्त हो गया, जहाँ आपका वर्तमान समय में लाखा सागर की पाल पर समाधि स्थल बना हुआ है। आपने गुरु को सर्वोपरि माना है। गुरु की भक्ति से ही उस परमधाम को प्राप्त किया जा सकता है। राम नाम के अक्षरों में आपने धार्मिक समन्वय प्रस्तुत किया है। 'रा' में आप राम को देखते हैं, तथा 'म' में मोहम्मद को देखते हैं। आपने स्त्री जाति का सम्मान करते हुए जगत-जननी बताया है।

दरिया साहिब का साहित्य सरलता और सत्य की ऊँचाइयों को छूने में समर्थ है। उनकी कविताओं में आत्म-जागरूकता और आत्म-साक्षात्कार के सिद्धांतों का सुंदर संगम है। उनके शब्दों में गहरे भावनात्मकता और आत्म-समर्पण का अद्वितीयता है जो उन्हें भक्ति कवियों की श्रेणी में अनुस्मृति दिलाती है।

संत दरिया साहिब की भक्ति साधना—

संत दरिया साहिब ने अपने दोहों एवं पदों में अध्यात्म के मार्ग में जो अनुभव प्राप्त किये, उनका संक्षिप्त अध्ययन इन बिन्दुओं में देख सकते हैं।

सतगुरु का अंग—

संत दरिया साहिब ने भक्ति के इस अंग में सतगुरु की महिमा का गुणगान किया है। उन्हें संसार सागर से पार लगाने वाले जहाज के रूप में संबोधित किया है। सतगुरु

ने अपनी शरण में लेकर मुझे अनाथ से सनाथ बना दिया।
अपनी वाणी में लिखते हैं—

दरिया सतगुरु भेंटिया, जा दिन जनम सनाथ।

श्रवणों सब्द सुनाय के, मस्तक दीना हाथ॥

सतगुरु की शरण में जाने के पश्चात् जीव सांसारिक
खींचतान से बाहर निकलकर परमात्मा की भक्ति में लीन
हो जाता है—

दरिया सतगुरु सब्द सौं, मिट गयी खेंचा तान।

भरम अंधेरा मिट गया, परसा पद निरबान॥

सतगुरु की शरण में जाने से पहले भव—सिन्धु में भटका
हुआ था। मुझे उन्होंने भव—सिन्धु से तिरने का मार्ग प्रशस्त
किया—

डूबत रहा भव सिंध में, लोभ मोह की धार।

दरिया गुरु तैरूं मिला, कर दिया पहले पार॥

सतगुरु के उपदेश से मेरी जन्म—जन्मान्तरों की मूर्छा टूट
गयी। सतगुरु द्वारा बताये गये शब्द ने मुझे अलौकिक
धाम पहुँचा दिया—

सोता था बहु जन्म का, सतगुरु दिया जगाय।

जन दरिया गुरु सब्द सौं, सब दुख गये बिलाय॥

सुमिरन का अंग—

दरिया साहिब की मान्यता³ है कि सभी धर्मों का मूल
राम—नाम का स्मरण करना है। इसके अभाव में जीव
चौरासी लाख यानियों में भटकता रहता है। वह संसार से
पार होने के लिए वक्त के पूर्ण सतगुरु के सानिध्य में
जाकर उनके द्वारा बताये गये राम—नाम के उपदेश एवं
युक्ति के माध्यम से संसार से पार हो सकता है। अपनी
वाणी में लिखते हैं—

राम भजै गुरु सब्द ले, तौ पलटै मन देह।

दरिया छाना क्यों रहै, भू पर बूटा मेंह॥

राम—नाम के स्मरण के द्वारा जीव संसार के भ्रमों, संशयों
एवं मोहमाया के बन्धनों से पार निकलकर शिव—नेत्र
अर्थात्, दिव्य दर्शन प्राप्त कर सकता है। इस बात को
इन्होंने अपनी वाणी में स्थान देते हुए लिखा है—

दरिया सुमिरै राम को, करम भरम सब खोय।

पूरा गुरु सिर पर तपै, विघन न लागै कोय॥

दरिया साहिब ने राम—नाम के सुमिरन को ही सच्ची आशा
बताया है। जो प्रभु के नाम का सुमिरन करता है, संसार
में वही सच्चा विजेता है। अपनी वाणी में लिखते हैं—

दरिया सुमिरै राम को, दूजी आस निवार।

एक आस लागा रहे, तो कधी न आवै हार॥

संत दरिया जी ने संपूर्ण संसार को राममय माना है।
इनकी दृष्टि में हिन्दु—मुस्लिम सब राममय है जो राम का
सुमिरन⁴ नहीं करता वह अंधकार में अपना जीवन—यापन

कर रहा है। राम की महिमा का गुणगान करते अपनी
वाणी में लिखते हैं—

सब जग अंधा राम बिन, सूझै न काज अकाज।

राव रंक अंधा सबै, अंधों ही का राज॥

बिरह का अंग—

दरिया साहिब ने राम स्नेही जीवों की स्थिति बयां करते
हुए लिखते हैं कि वो प्रभु के वियोग में रात—दिन तड़पते
रहते हैं। अपनी नींद, सुध—बुध सब खो दी है। इस बात
को पुष्ट करते हुए लिखते हैं—

बिरह बियापी देह में, किया निरंतर वास।

तालाबेली जीवमें, सिसके सौंस उसौंस॥

परमात्मा के वियोग में जीव का शरीर सूख गया है, पीला
पड़ गया है। हमेशा प्रभु की याद में बैचेन रहते हुए अपनी
वाणी में लिखते हैं—

दरिया बिरही साध का, तन पीला मन सूख।

रैन न आवे नीदड़ी, दिवस न लागे भूख॥

वियोग में जीवात्मा के शरीर का हाड—मॉस एवं लहू घट
गया है। जीवात्मा मरणासन्न स्थिति में पहुँच गयी है।
परमात्मा से पुकार कर रही है—

बिरहन का घर बिरह में, ता घट लोहु न मॉस।

अपने साहब कारने, सिसके सौंसों सौंस॥

सूर का अंग—

इस अंग में दरिया साहिब ने शूरवीर⁵ की पहचान बताते
हुए लिखते हैं कि जो संसार की मोह—माया, आशा—तृष्णा
एवं मन को जीतकर परमात्मा की ओर उसे लगा देता
है। अपनी वाणी में लिखते हैं—

पंडित ज्ञानी बहुत मिले, वेद ज्ञान परबीन।

दरिया ऐसा ना मिला, राम नाम लवलीन॥

सतगुरु का उपदेश शिष्य के हृदय में इस प्रकार बैठ
गया है कि शिष्य प्रभु—नाम के वियोग में दिवानों की भौंति
भटकता रहता है। इस बात को समझाते हुए दरिया साहिब
ने सतगुरु के उपदेश को बाण के माध्यम से अपनी वाणी
में स्थान दिया है—

दरिया बान गुरुदेव का, भेदहि भरम बिकार।

बाहर घाव दीखै नहीं, भीतर भया सिमार॥

संत दरिया साहिब ने सच्चा सूरमा उसे कहा है, जो शब्द
की चोट को सहन कर लेता है और अपने सारे संशय
मिटाकर ईश्वर की भक्ति में लीन हो जाता है। अपनी
वाणी में समझाते हैं—

दरिया साचा सूरमा, सहै सब्द की चोट।

लागत ही भाजै भरम, निकस जाय सब खोट॥

नाद परचे का अंग—

इस अंग में दरिया साहिब ने अनहद नाद को सुनने की
बात कही है, जिसे विरले जन ही सुन पाते हैं। इस नाद

को सुनने के बाद मनुष्य का ख्याल संसार से निकलकर उस परमात्मा में जुड़ जाता है। अपनी वाणी में लिखते हैं—

*दरिया सुमिरै राम को, आठ पहर आराध।
रसना में रस उपजै, मिसरी के से स्वाद।।*

नाद को सुनने के बाद जीव अपने अंतर्मन में उस अगम-अगोचर सत्ता के दर्शन कर लेता है। जिसका कोई रूप-रंग नहीं है। इस बात को अपनी वाणी में समझाते हुए लिखते हैं—

*नाभि कँवल के भीतरे, भँवर करत गुँजार।
रूप न रेख न बरन है, ऐसा अगम विचार।।*

दरिया साहिब ने परमात्मा के निज-घर की छटा का वर्णन एक दोहे में इस प्रकार किया है—

*नौबत बाजै गगन में, बिन बादल घन गाज।
महल बिराजै परम गुरु, दरिया के महाराज।।*

ब्रह्म परचे का अंग—

दरिया साहिब ने ब्रह्म को परिभाषित करते हुए लिखा है कि जब जीव संसार की मोह-माया से निकलकर गुरु द्वारा बताये गये उपदेश एवं युक्ति के माध्यम से राम-नाम का सुमिरन करता है तो उसे सत्पुरुष की प्राप्ति हो जाती है। अर्थात् बूँद समुद्र से मिलकर समुद्र बन जाती है। अपनी वाणी में लिखते हैं—

*मन बुध चित हंकार यह, रहै अपनी हद माहिं।
आगे पूरन ब्रह्म है, सो इनकी गम नाहिं।।*

जब जीव ब्रह्म को प्राप्त कर लेता है तब वह सुख-दुःख, जन्म-मरण एवं कर्मबन्धन से छुटकारा प्राप्त कर लेता है। दरिया साहिब लिखते हैं—

*पाप पुन्न सुख दुख नहीं, जहँ कोई कर्म न काल।
जन दरिया जहँ पड़त है, हीरों की टकसाल।।*

दरिया साहिब अपना आध्यात्मिक परिचय देते हुए अपनी वाणी में लिखते हैं—

*जात हमारी ब्रह्म है, मात पिता है राम।
गिरह हमारा सुन्न में, अनहद में बिसराम।।*

हंस उदास का अंग—

इस अंग में दरिया साहिब ने ऐसे जीवों की स्थिति का वर्णन किया है जिनकी कथनी एवं करनी में अंतर होता है। बाहर से उनका चरित्र उज्ज्वल दिखाई देता है किन्तु उनकी करनी विपरीत होती है। सच्चा हंस वही बन सकता है जिसका तन और मन एक हो। इसको समझाते हुए दरिया साहिब अपनी वाणी में लिखते हैं—

*बाहर से उज्ज्वल दसा, भीतर मैला अंग।
ता सेती कौवा भला, तन मन एकहि रंग।।*

जो व्यक्ति श्वॉस-श्वॉस में राम-नाम का सुमिरन करता है वह हंस बनकर परमधाम मानसरोवर में अपना स्थान बना लेता है। एक जगह दरिया साहिब ने लिखा है—

मानसरोवर बासिया, छीलर रहै उदास।

जन दरिया भज राम को, जब लग पिंजर सॉस।।

सुपने का अंग—

दरिया साहिब ने संपूर्ण संसार को सपने की भाँति बताया है। सारा संसार मोह-माया के जाल में फँसकर गहरी नींद में सोया हुआ है—

*दरिया सोता सकल जग, जागत नाही कोय।
जागे में फिर जागना, जागा कहिए सोय।।*

सतगुरु ने राम-नाम का उपदेश देकर मुझ पर अत्यधिक कृपा करदी, जिसके कारण मैं चेतन अवस्था में पहुँच गया हूँ—

*दरिया सतगुरु कृपा कर, सब्द लगाया एक।
जागत ही चेतन भया, नेतर खुला अनेक।।*

साध का अंग—

दरिया साहिब ने इस अंग में सच्ची साधना के लक्षणों की चर्चा की है। जब जीव संसार के बन्धनों को त्याग कर निश्चल भाव से परमात्मा की शरण में चला जाता है, उसे ही सच्ची साधना कहा है। अपने अनुभव बताते हुए अपनी वाणी में लिखते हैं—

*दरिया लच्छन साध का, क्या गिरही क्या भेख।
निःकपटी निरसंक रहि, बाहर भीतर एक।।*

सतगुरु ही साधना का मार्ग प्रशस्त करने वाला है। उसके द्वारा दिये गये राम-नाम रूपी प्याले को कोई बिरला जन ही ग्रहण कर सकता है। अपनी वाणी में लिखते हैं—

*राजा बॉटै परगना, जो गढ़ को पति होय।
सतगुरु बॉटै राम रस, पीवै बिरला कोय।।*

चिंतामनि का अंग—

इस अंग में राम-नाम में रमे हुए लोगों की मनःस्थिति का वर्णन करते हुए लिखते हैं—

*चिंतामनि चौकस चढ़ी, सही संक के हाथ।
ना काहू के सँग मिलै, ना काहू से बात।।*

अपारख का अंग—

इस अंग में उन जीवों की स्थिति का वर्णन किया है, जो मनुष्य जन्म के लाभ को नहीं समझ पाते हैं और मनुष्य8 जामे को व्यर्थ में ही गँवा देते हैं। अपनी वाणी में समझाते हुए दरिया साहिब लिखते हैं—

*हीरा हलाहल कोड़ का, जा का कौड़ी मोल।
जन दरिया कीमत बिना, बरतै डॉवॉडोल।।*

उपदेश का अंग—

इस अंग में दरिया साहिब ने जीवों को समझाते हुए अपने जीवन में जो अनुभव किया है, उसका वर्णन किया है।

जो परमात्मा के नाम पर व्यर्थ की बात करते हैं, उनके बारे में लिखते हैं—

जन दरिया उपदेश दे, जा के भीतर चाय।
नातर गैला जगत से, बक बक मरै बलाय।।

दरिया साहिब ने परमात्मा के नाम पर कर्मकाण्ड करने वाले एवं वस्तुस्थिति नहीं समझने वाले लोगों को समझाते हुए लिखते हैं—

दरिया गैला जगत को, क्या कीजै समझाय।
रोग नीसरै देह में, पत्थर पूजन जाय।।

देखा-देखी करने वाले जीवों को समझाते हुए दरिया साहिब अपनी वाणी में कहते हैं—

भेड़ गति संसार की, हारे गिने न हार।
देखा देखी परबत चढ़ै, देखा देखी खाड़।।

पारस का अंग—

दरिया साहिब ने इस अंग में पारस पत्थर के माध्यम से सच्चे पारस की पहचान बताते हुए अपनी वाणियों में समझाते हैं—

अंग अंग पलटै नहीं, तो है झूठा संग।
पारस जाकर लाइये, जाकै अंग में गात।।

भेष का अंग—

इस अंग में दरिया साहिब ने परमात्मा को प्राप्त करने के नाम पर आडम्बर एवं विभिन्न प्रकार के स्वांग रचने वालों पर करारा व्यंग्य किया है। ऐसे लोग बाहर से राम के नाम का सुमिरन करते हैं एवं मन में छल-कपट रखते हैं। ऐसे जीवों की स्थिति का वर्णन करते हुए लिखते हैं—

दरिया काँटी देख सब, भीतर घात न प्रेम।
कली लगावै कपट की, नाम धरावै हेम।।

दरिया बिल्ली गुरु किया, उज्ज्वल बगु को देख।

जैसे को तैसा मिला, ऐसा जक्त और भेष।।

बाह्य आडम्बर करने वालों पर दरिया साहिब लिखते हैं—

कंठी माला काठ की, तिलक गार का होय।
जन दरिया निज नाम बिन, पार न पहुँचै कोय।।

मिश्रित साखी—

दरिया साहिब की वाणियों के संकलन⁹ में कुछ मिश्रित भाव भी देखने को मिलते हैं। जिनमें विभिन्न प्रकार के भाव देखने को मिलते हैं—

आत्मदर्शन—

जब जीव को परम् तत्त्व के दर्शन हो जाते हैं, उस वक्त का वर्णन करते हुए लिखते हैं—

दरिया सब जग आँधरा, सूझै सो बेकाम।
भीतर का नेतर खुला, तबहीं दरसै राम।।

सत्संग की महिमा—

संत दरिया साहिब ने इस नश्वर संसार में जीव को पार लगाने का एकमात्र साधन राम-नाम का सुमिरन एवं सत्संग को बताया है। अपनी वाणी में समझाते हैं—

दरिया सब जग आँधरा, सूझै नहीं लगाय।
आँध है सत्संग का, सतगुरु बोवनहार।।

दिव्यदर्शन—

दरिया साहिब ने अपनी वाणी में सत्पुरुष के दिव्यदर्शन एवं उसके दरबार का चित्रण करते हुए लिखा है—

दरिया सूरज ऊगिया, सब भ्रम गया बिलाय।
ऊर में गंगा परगटी, सरवर काहे जाय।।

जड़ मनुष्य—

दरिया साहिब ने ऐसे जीवों को जड़ कहा है, जो परमात्मा की शरण में आने के पश्चात् भी उसकी संगति से विमुख हो जाते हैं—

पाय बिसारै राम को, बैठा सब ही खोय।
दरिया पड़ै अकास चढ़, राखनहार न कोय।।

राममय संसार—

दरिया साहिब ने संपूर्ण संसार को राममय बताते हुए अपनी वाणी में लिखते हैं—

दरिया तीनों लोक में, दूढ़ा सबही धाम।

तीर्थ बर्त विधि करत बहु, बिना राम किन काम।।

सच्चे साधक की पहचान—

दरिया साहिब ने अपनी वाणी में सच्चे साधक की पहचान बतायी है। वह उसे ही सच्चा साधक मानते हैं जो मन, क्रम वचन से प्रभु का ध्यान करते हैं—

रहनी करनी साध की, एक राम का ध्यान।
बाहर मिलता सो मिलै, भीतर आतम ज्ञान।।

संगत की महिमा—

हमें परमात्मा के नाम की बंदगी करने वाले जीवों की संगत करने की सलाह देते हुए अपनी वाणी में लिखते हैं—

दरिया संगत साध की, कल विष नासै धोय।
कपटी की संगत किये, आपहु कपटी होय।।

निर्गुण-सगुण में सामंजस्य—

जन दरिया साहिब अपनी वाणियों में परमात्मा के सगुण-निर्गुण रूप पर विवाद करने वाले लोगों को जवाब देते हुए लिखते हैं—

दरिया निरगुन राम हैं, सरगुन सतगुरु देव।
यह सुमिरावै राम को, वो है अलष अभेव।।

नारी की महिमा—

दरिया साहिब ने स्त्री की महिमा का बखान करते हुए उसे जगत्-जननी रूप में स्वीकार करते हुए अपनी वाणी में लिखते हैं—

नारी जननी जगत की, पाल पोस दे पोष।

मूरख राम बिसार कर, ताहि लगावै दोष॥

राम-रहीम की एकता-

संत दरिया साहिब ने अपनी वाणिया¹⁰ में हिन्दु-मुस्लिम एकता पर बल दिया। आप 'र' में राम एवं 'म' में मोहम्मद को स्वीकार करते हैं। अपनी वाणी में लिखते हैं-

रर् रा तौ रब आप हैं, ममा मोहम्मद जान।
दोय हरफ में माइना, सबही बेद पुरान॥

निष्कर्ष-

उक्त विवेचन के माध्यम से हम कह सकते हैं कि संत दरिया साहिब ने अपनी रचनाओं में अपने जीवन में प्राप्त अनुभवों के माध्यम से जीवों को संसार-सिन्धु से पार लगाने वाले साधन के रूप में राम-नाम को स्वीकार किया है। इसके माध्यम से जीव जनम-मरण के बन्धनों से छुटकारा प्राप्त कर सकता है। आपकी वाणियों के विभिन्न अंगों (सतगुरु, समिरन, विरह, सूर, नाद परचै, ब्रह्म, हँस, सुपने, साध, चिन्तामनि, अपारख, उपदेश, पारस, भेष) के माध्यम से जीव को अपनी रहनी-करनी का मार्ग प्रशस्त किया है। दरिया साहिब की वाणियाँ आज भी सम्पूर्ण मानव जाति के लिए भक्ति का मार्ग प्रशस्त करती है। संतों का मार्ग किसी जाति, समुदाय, धर्म एवं समाज विशेष के लिए नहीं होता है, अपितु संपूर्ण मानव जाति के लिए होता है। आज भी इनकी वाणियाँ प्रासंगिक हैं।

सन्दर्भ सूची

- ✚ दरिया साहिब वाणी और जीवन चरित्र। पृ.-11, रचनाकार-संत दरिया साहिब मारवाड़ वाले। प्रकाशन : बेलवीडियर प्रिंटिंग वर्क्स, इलाहाबाद संस्करण : 1922
- ✚ दरिया साहिब वाणी और जीवन चरित्र। पृ.-18, रचनाकार-संत दरिया साहिब मारवाड़ वाले। प्रकाशन : बेलवीडियर प्रिंटिंग वर्क्स, इलाहाबाद संस्करण : 1922
- ✚ दरिया साहिब वाणी और जीवन चरित्र। पृ.-21, रचनाकार-संत दरिया साहिब मारवाड़ वाले।

प्रकाशन : बेलवीडियर प्रिंटिंग वर्क्स, इलाहाबाद संस्करण : 1922

- ✚ दरिया साहिब वाणी और जीवन चरित्र। पृ.-22, रचनाकार-संत दरिया साहिब मारवाड़ वाले। प्रकाशन रू बेलवीडियर प्रिंटिंग वर्क्स, इलाहाबाद संस्करण : 1922
- ✚ दरिया साहिब वाणी और जीवन चरित्र। पृ.-27, रचनाकार-संत दरिया साहिब मारवाड़ वाले। प्रकाशन : बेलवीडियर प्रिंटिंग वर्क्स, इलाहाबाद संस्करण : 1922
- ✚ दरिया साहिब वाणी और जीवन चरित्र। पृ.-29, रचनाकार-संत दरिया साहिब मारवाड़ वाले। प्रकाशन : बेलवीडियर प्रिंटिंग वर्क्स, इलाहाबाद संस्करण : 1922
- ✚ दरिया साहिब वाणी और जीवन चरित्र। पृ.-31, रचनाकार-संत दरिया साहिब मारवाड़ वाले। प्रकाशन : बेलवीडियर प्रिंटिंग वर्क्स, इलाहाबाद संस्करण : 1922
- ✚ दरिया साहिब वाणी और जीवन चरित्र। पृ.-32, रचनाकार-संत दरिया साहिब मारवाड़ वाले। प्रकाशन : बेलवीडियर प्रिंटिंग वर्क्स, इलाहाबाद संस्करण : 1922
- ✚ दरिया साहिब वाणी और जीवन चरित्र। पृ.-34, रचनाकार-संत दरिया साहिब मारवाड़ वाले। प्रकाशन : बेलवीडियर प्रिंटिंग वर्क्स, इलाहाबाद संस्करण : 1922
- ✚ दरिया साहिब वाणी और जीवन चरित्र। पृ.-36, रचनाकार-संत दरिया साहिब मारवाड़ वाले। प्रकाशन : बेलवीडियर प्रिंटिंग वर्क्स, इलाहाबाद संस्करण : 1922

राजस्थानी भक्ति-साहित्य में सहजोबाई का वर्तमान सन्दर्भ में विवेचनात्मक अध्ययन

डॉ.सुनील कुमार जलथुरिया

हिन्दी विभाग

अपेक्स स्कूल ऑफ मानविकी एवं कला

अपेक्स विश्वविद्यालय जयपुर।

सारांश

आदिकाल से ही राजस्थानी समाज धार्मिक भावनाओं से ओतप्रोत रहा है। राजस्थान में विभिन्न धर्मावलम्बियों ने समय-समय पर अपनी भक्ति परम्परा की छटा बिखेरी है। यहाँ निर्गुण एवं सगुण दोनों भक्तिधारा को मानने वालों ने साहित्य सृजन किया है। सगुण भक्ति धारा के शैव एवं शाक्त संप्रदाय के लोग प्राचीन काल से ही पल्लवित रहे हैं। संपूर्ण भारत में रामानुज जी, वल्लभाचार्य एवं निंबार्काचार्य आदि संतों ने भक्ति की सरिता बहाई राजस्थान भी इस सरिता से अछूता नहीं रहा और यहाँ विभिन्न प्रकार के संप्रदाय देखने को मिलते हैं। जिनमें पुष्टिमार्ग, निम्बार्क एवं गौड़ीय संप्रदाय प्रमुख हैं। इसके साथ ही भक्ति की एक अन्यत्र धारा भी प्रवाहित हुई, जिसे निर्गुण भक्ति धारा के नाम से भी जाना जाता है। इस धारा के उपदेश सीधे एवं सरल थे। इस धारा ने समाज में व्याप्त भेदभाव, ऊँच-नीच, छुआछूत आदि को समाप्त कर लोगों को ईश्वर भक्ति की ओर जोड़ा। इस भक्ति धारा की प्रतिनिधि कवि कबीरदास जी माने जाते हैं। कबीरदास ने अपने उपदेशों में ईश्वर भजन, कीर्तन, नाम-स्मरण एवं गुरु-महिमा पर बल दिया। इस भक्ति धारा का प्रभाव राजस्थान में भी रहा। राजस्थान में इस भक्ति धारा के प्रमुख अनुयायियों में दादूदयाल जी, संत रामचरणजी, गुरु चरणदास जी एवं उनकी शिष्याओं में सहजोबाई और दयाबाई भी प्रमुख रही हैं। इस लेख में संत सहजोबाई की भक्ति-भावना का प्रस्तुतीकरण किया गया है।

शब्द-कुंजी:

निर्गुण, शैव, नाम-स्मरण, गौड़ीय संप्रदाय।

परिचय-

राजस्थान में भक्त कवयित्रियों में मीराबाई के बाद सहजोबाई का नाम आदर के साथ लिया जाता है। आपके पूर्वज राजस्थान के निवासी थे, किंतु बाद में दिल्ली आकर बसे थे। इनके जीवन के बारे में अन्य संतों की भाँति अधिक जानकारी प्राप्त नहीं होती है। सहजोबाई की गद्दी के वर्तमान महंत घनश्यामदास¹ जी ने सन् 2001 में सहजोबाई के प्रमुख ग्रंथ, सहज- प्रकाश का प्रकाशन किया था। इन्होंने इस ग्रंथ में इनका जन्म 02 अगस्त, 1725 ईस्वी माना है। आपका जन्म दिल्ली के परीक्षितपुर में हुआ था। डॉ. श्यामसुन्दर शुक्ल ने भी इस तिथि को

प्रमाणिक माना है। कुछ विद्वान सहजोबाई का जन्म-स्थान अलवर के समीप डेहरा ग्राम को भी मानते हैं। बेशक हम कह सकते हैं कि सहजोबाई के पूर्वज डेहरा ग्राम में रहे होंगे किंतु बाद में वे दिल्ली के परीक्षितपुर चले गए। सहजोबाई के माता-पिता दूसरे कुल के थे। आपके पिता का नाम हरिप्रसाद एवं माता का नाम अनुपी देवी था। आप वाणी में पिताजी का नाम लिखते हुए कहती हैं- हरि प्रसाद की सुता, नाम है सहजोबाई। इनके गुरु का नाम संत चरणदास था, जो रिश्ते में इनके मामाजी के पुत्र थे। इनकी शिक्षा-दीक्षा घर में ही हुई थी।

विवाह-

पहले के समय में लड़कियों का बाल-विवाह कर दिया जाता था। इनका भी 11 वर्ष की उम्र में विवाह निश्चित कर दिया गया, किन्तु इनकी विवाह करने में कोई रुचि नहीं थी। विवाह की रस्म के दौरान आशीर्वाद देने के लिए गुरु चरणदास जी को बुलाया गया जो कि उनके मामाजी के पुत्र थे। सहजोबाई की मनःस्थिति देखकर चरणदास जी ने संबोधित करते हुए लिखा-

सहजोबाई तनिक सुहाग पर, कहा गुदाये सीस।

चलना है, रहना नहीं, चलना बिस्वा बीस।।

अर्थात् चरणदास जी ने सहजोबाई को संबोधित करते हुए लिखा कि संसार में हमेशा रहना ही नहीं है और यहाँ से एक दिन सबको जाना है, तो चंद दिनों² के सुहाग के लिए सिर के बाल संवारकर श्रृंगार करने से कोई लाभ नहीं है। सहजोबाई के हृदय पर इन शब्दों का जबरदस्त प्रभाव पड़ता है। इन वचनों को सुनकर सहजोबाई ने दुल्हन का वेश उतार दिया। संसार में यह कथन प्रचलित है कि संतों की भविष्यवाणी, ईश्वर की इच्छा एवं होनी को कोई टाल नहीं सकता है। यह बात सुनकर सारे घर वाले मुश्किल में पड़ जाते हैं। क्योंकि तत्कालीन समाज में यह पहली घटना रही होगी, जब किसी लड़की ने शादी से इनकार किया होगा।

किंतु उस परमात्मा के आगे किसी की नहीं चलती है। जब बारात सहजोबाई के द्वार पर आ रही थी। उस समय बारातियों द्वारा की गई आतिशबाजी के कारण घोड़ी

बिदक जाती है और दूल्हा नीचे गिरते ही दम तोड़ देता है। इस घटना से सहजोबाई के परिवार वालों पर चरणदास जी का गहरा प्रभाव पड़ जाता है और सभी उनके अनुयायी बन जाते हैं। इसी घटना से सहजोबाई की भक्ति का सफर प्रारम्भ होता है।

प्रमुख रचनाएँ—

सहजोबाई ने सहज प्रकाश, सात बार निर्णय एवं सोलह तिथि निर्णय नामक ग्रंथों की रचना की।

सहजोबाई की भक्ति-भावना:—

सहजोबाई की भक्ति-भावना में मीराबाई की तरह ही सत्य, शील, दया, गुरु-भक्ति, साधुओं की सेवा, प्रेम, लगन, वैराग्य आदि रूप दिखाई देते हैं। सहजोबाई की भक्ति में प्रेम एवं माधुर्य का ऐसा आकर्षण था कि लोग अपने दुख-दर्द को भूलकर प्रभु का प्रत्यक्ष दीदार करते हुए दिखाई देने लगते हैं।

गुरु-भक्ति

सहजोबाई ने गुरु को सर्वोपरि माना है। सहजो की गुरु भक्ति के संदर्भ में एक जनश्रुति प्राप्त होती है जिसमें उनकी गुरु-भक्ति प्रकट होती है। एक बार ईश्वर सहजोबाई की गुरु-भक्ति से प्रसन्न होकर उनके द्वार पर आते हैं किंतु सहजोबाई के मन में उनके प्रति कोई विशेष उत्साह नहीं था।

ईश्वर ने पूछा— सहजा मैं खुल चलकर तुम्हारे द्वार पर आया हूँ और क्या तुम खुश नहीं हो। सहजोबाई हाथ जोड़कर बोलती है कि हे प्रभु! टापने मुझ गरीब पर बहुत बड़ी कृपा की है लेकिन मैं अभी आपके दर्शन नहीं करना चाहती।

ईश्वर— तुम्हारे पास ऐसा क्या है, जिसके कारण तुम मेरा दीदार नहीं करना चाहती हो।

सहजोबाई— हे प्रभु! मेरे गुरुजी पूर्ण समर्थ हैं और मैंने उनमें ही आपको प्राप्त कर लिया है।

सहजोबाई का ऐसा प्रेम भाव देखकर ईश्वर बोलते हैं, सहजो क्या तुम मुझे अपनी कुटिया में आने को नहीं कहोगी।

सहजो बाई की आँखे अपने गुरु के दीदार के लिए आँसुओं से भरी हुई थी। बोली, हे प्रभु! मेरी कुटिया में एक ही आसन है और उस पर मेरे गुरुजी विराजते हैं। क्या आप धरती पर बैठकर मेरा आतिथ्य स्वीकार करेंगे। ईश्वर ने कहा— तुम मुझे जहाँ बैठने के लिए कहोगी, वहाँ बैठूँगा। भगवान नीचे ही बैठकर आसन ग्रहण करते हैं। सहजो से बोले— मैं जहाँ भी जाता हूँ, वहाँ कुछ ना कुछ दे कर आता हूँ। तुम भी कुछ माँगना चाहती हो तो माँग सकती हो।

सहजो ने कहा मेरे जीवन में कोई कामना नहीं है। मुझे कुछ नहीं चाहिए।

ईश्वर बोले— फिर भी कुछ माँग लो।

सहजो बोली— आपसे क्या माँगू, आप तो खुद ही एक दान हो। जिसे मेरे सतगुरु अपने भक्तों को जब चाहे दान में देता है।

ईश्वर मुस्कुराते हुए कहते हैं, सहजो! आज मुझे कुछ सेवा ही दे दो।

सहजो बोलती है— हे प्रभु! एक सेवा है। मेरे सतगुरु आने वाले हैं। जब मैं उन्हें भोजन कराऊँ तो आप पीछे खड़े होकर चँवर डुला दोगे क्या?

उस परमात्मा ने सहजोबाई के गुरु संत चरणदास जी पर चँवर डुलाया था। ऐसी सच्ची समर्पण भाव की भक्ति थी।

सहजोबाई ने अपने काव्य³ में गुरु को परमात्मा से भी बड़ा बताते हुए लिखती है—

*राम तजुँ पे गुरु न बिसारुँ। गुरु के सम हरि कूँ न निहारुँ॥
हरि न जन्म दियो जगमगाहीं। गुरु ने आवागमन छुटाहीं॥
हरि ने पाँच चोर दिये साथी। गुरु ने लइ लुटाय अनाथा॥
हरि ने कुटुम्ब जाल में गेरी। गुरु ने काटी ममता बेरी॥
हरि ने रोग भोग उरझायो। गुरु जोगी कर सबै छुटायो॥
हरि ने कर्म मर्म भरमायो। गुरु ने आतम रूप लखायो॥
फिर हरि बंध मुक्ति गति लाये। गुरु ने सब ही मर्म मिटायो॥
चरन दास पर तन मन वारुँ। गुरु न तजुँ हरि को तजि डारुँ॥*

सहजोबाई कहती है कि मैं राम को छोड़ सकती हूँ लेकिन गुरु को नहीं भुला सकती, क्योंकि मैं उस परमात्मा को गुरु के समान नहीं देखती हूँ। गुरु का स्थान परमात्मा से भी बड़ा बताते हुए सहजोबाई कहती है कि ईश्वर संसार में जन्म देकर हमें मोह-माया के बन्धनों में उलझा देता है। गुरु जन्म-मरण के बंधनों से छुटकारा दिलाने वाला एकमात्र साधन है। जब ईश्वर हमें संसार में भेजता है तो अपने साथ पाँच चोर भी लगा देता है, जो हर समय हमें संसार में ही उलझाकर रखते हैं। गुरु हमें आत्मस्वरूप बनाकर पाँचों चोरों से छुटकारा दिलाकर परमात्मा से मिला देता है। अतः सहजोबाई स्वयं को गुरु चरणदास जी को समर्पित करते हुए कहती है कि मैं राम को छोड़ सकती हूँ, लेकिन गुरु को नहीं छोड़ सकती।

नाम-महिमा

सहजोबाई ने अपनी वाणियों में राम के नाम की महिमा का गुणगान किया है, और जिस व्यक्ति को यह प्राप्त हो जाता है उसे जन्म-मरण के बन्धन से मुक्ति प्राप्त हो जाती है। तीन लोक का राज भी प्राप्त हो जाता है। अर्थात् उसे संसार से विरक्ति हो जाती है। सहजोबाई अपनी वाणी में लिखती है—

राम नाम ले सहजिया, दीजै सर्ब अकोर।

तीन लोक के राज लों, अन्त जाजाहुगे छोर।।

सहजोबाई राम नाम को इस संसार से पार करने वाले साधन के रूप में याद करते हुए लिखती है—

सहजो नौका नाम है, चढ़ि के उतरौ पार।

राम सुमिरि जान्यो नहीं, ते डूबे मझधार।।

नन्हा महा उत्तम का अंग—

सहजोबाई ने इस अंग में जीव की दीनता को प्रकट किया है। जीव संसार सागर से पार पाने के लिए उसे अपने आप को परमात्मा को सुपुर्द कर देना चाहिए। उसे हरदम ईश्वर की रजा में रहते हुए अपना जीवन—यापन करना चाहिए। अपने अहंकार को त्याग देना चाहिए। संसार में परमात्मा की सत्ता को सर्वोपरि मानना चाहिए। जो व्यक्ति अभिमान करते हैं वो संसार में किंकर्तव्यविमूढ़⁴ की भाँति होते हैं—

अभिमानी नाहर बड़ो, भरमत फिरत उजाड़।

सहजो नन्ही बाकरी, प्यार करे संसार।।

मनुष्य को संसार में रहते हुए परमात्मा की सत्ता को सर्वोपरि मानते हुए जीवन—यापन करना चाहिए—

बड़ा न जाने पाइहै, साहेब के दरबार।

द्वारे ही सूँ लागि है, सहजो मोटि मार।।

प्रेम का अंग—

सहजोबाई ने अपनी वाणी में प्रेम को परिभाषित करते हुए लिखा है कि हमें संसार में जो सत्य है उससे प्रेम करना चाहिए। यहाँ सत्य से अभिप्राय जो किसी भी परिस्थिति में नहीं बदले। संसार के जितने भी साधन हैं, रिश्ते नाते हैं, सब क्षणिक हैं, नश्वर हैं। इसीलिए सहजोबाई सच्चा प्रेम परमात्मा से करने के लिए कहते हुए लिखती है—

चरनदास सतगुरु दिया, प्रेम पियाला छान।

सहजो मतवारे भये, तुरिया तत गलतान।।

जो परमात्मा के प्रेम में रम जाते हैं, वो दीवानों की भाँति संसार से विरक्त हो जाते हैं। ऐसे जीवों की स्थिति सहजोबाई अपनी वाणी में लिखती है—

प्रेम दिवाने जो भये, प्रीतम के रँग माहिं।

सहजो सुधि बुधि सब गई, तन की सौँधी नाही।।

अजपा गायत्री का अंग—

सहजोबाई अपनी वाणी में परमात्मा के नाम का सुमिरन करने की अवस्था को लिखती है—

ऐसा सुमिरन कीजिए, सहज रहै लौ लाय।

बिनु जिभ्या बिनु तालुवै, अन्तर सुरत लगाय।।

हमें परमात्मा की प्राप्ति के लिए अपने ख्याल को संसार से समेटकर अपनी आँखों के पीछे टिकाना होगा, तब ही हम परमात्मा की प्राप्ति कर सकते हैं। जीव को

शवास—शवास में परमात्मा के नाम का सुमिरन करना चाहिए। सहजोबाई अपनी वाणी⁵ में लिखती है—

लगै सुन्न में टकटकी, आसन पदम लगाय।

नाभि नासिका माहिं करि, सहजो रहै समाय।।

सहज श्वास तीरथ बहै, सहजो जो कोई नहाय।

पाप पुन्न दोनों छुटै, हरि पद पहुँचै जाय।।

सत्त बैराग जगत मिथ्या का अंग—

वाणी के इस अंग में सहजोबाई ने जगत की वास्तविकता का भान कराया है। सांसारिक लोग लगत की मोहमाया में फँसकर मनुष्य जन्म के मकसद को भूलकर रोग—भोग में उलझ जाते हैं, जिनकी स्थिति को बयान करते हुए सहजोबाई अपनी वाणी में लिखती है—

आतम में जागत नही, सुपने सोवत लोग।

सहजो सुपने होत हैं, रोग भोग और जोग।।

सहजोबाई ने संपूर्ण संसार को मायाजाल बताया है। जीव संसार को ही वास्तविकता मानकर उलझ जाता है और परमात्मा से दूर होता जाता है। जिसकी स्थिति सहजोबाई वाणी में पुष्ट करती है—

ऐसे ही सब स्वप्न हैं, स्वर्ग, मितु पाताल।

तीन लोक छल रूप हैं, सहजो इन्दरजाल।।

अज्ञानी जानत नहीं, लिप्त भया करि भोग।

ज्ञानी तौ दृष्टा भये, सहजो खुशी न सोग।।

सच्चिदानन्द का अंग—

अपनी वाणियों में सहजोबाई ने परमात्मा के मूल स्वरूप का भी दर्शन करवाया है। उसे जनम—मरण, रूप—रंग, जाति—पाँति से रहित बताते हुए सत्य रूप में स्वीकार किया है। अपनी वाणी में लिखती है—

रूप बरन वा के नहीं, सहजो रंग न देह।

मीत इष्ट वा के नहीं, जाति पाँति नहीं गेह।।

आग जलाय सकै नहीं, सस्तर सकै न काटि।

धूप सुखाय सकै नहीं, पवन सकै नहीं आटि।।

नित्य अनित्य सांध्य मत का अंग—

परमात्मा को निज अनुभव के द्वारा ही जाना जा सकता है। हम उसके बारे में कितने ही आडम्बर, स्वॉग रचते हों, किन्तु हम अपने ख्याल को संसार से हटाकर अंतर्मन⁶ में टिकाना पड़ेगा।

अनुभव ही सूँ जानिये, चित बुधि थकि थकि जाहिं।

तीन भाँति हंकार की, सो भी पावै नाहिं।।

निर्गुन सर्गुन संशय निवारन भक्ति का अंग—

हम अक्सर देखते हैं कि भक्ति के सगुण और निर्गुण रूप को लेकर धर्मावलम्बियों में मतभेद होते रहते हैं। किन्तु सहजोबाई यह मानती है कि परमात्मा को प्राप्त करने के दोनों की साधन उत्तम हैं। इन दोनों के मतभेद का खण्डन करते हुए सहजोबाई अपनी वाणी में लिखती है—

निराकार आकार सब, निर्गुन और गुनवन्त ॥
है नाहीं सँ रहित है, सहजो यों भगवन्त ॥
निर्गुन सँ सर्गुन भये, भक्त उधारहार ॥
सहजो की दंडौत है, ता कूँ बारम्बार ॥

विनती और प्रार्थना—

सहजोबाई इस अंश में परमात्मा से हम जीवों की ओर से प्रार्थना करते हुए कहती है कि संसार में आकर जीव मोह—माया के बन्धन में पड़कर आपको भूल जाता है। किन्तु हे परमात्मा! आप सर्वव्यापी हो, सर्वदर्शी हो। हम जीवों की अज्ञानता को दूर करते हुए अपनी शरण में लीजिए। हम जैसे भी हैं, अर्थात् पतित हैं, पावन हैं, तुम्हारे हैं। अपनी वाणी में सहजोबाई लिखती है—

तुम गुनवन्त मैं औगुन भारी।

तुम्हरी ओट खेट बहु कीन्हे, पतित उधारन लाल बिहारी ॥
एक वाणी में सहजोबाई परमात्मा को अपने विरद को याद दिलाते हुए लिखती है कि आप दीनों का उद्धार करने वाले हो—

तुम अपनी ओर निहारो।

हमरे औगुन पे नहीं जाओ, तुम्हीं अपना बिरद सम्हारो ॥

चरणदास सहजिया तेरी, दरसन की निधि पाऊँ।

लगन लगी अरु प्रान अडे हैं, तुमको छोड़ कहौ कित
जाऊँ ॥

सहजोबाई परमात्मा से पुत्रवत् प्रार्थना करते हुए कहती है कि मैं आपका बालक हूँ, आप मेरे संरक्षक हो। आप अपने मधुर वचन मुझे सुनाते रहो। मुझे संसार की मोहमाया से हटाकर अपनी शरण में ले लो। इस बात को अपनी वाणी में स्थान देते हुए लिखती है—

हम बालक तुम माय हमारी, पल-पल मौहिं करो रखवारी।

निस दिन गोदी ही में राखो, इत वित बचन चितावन
भाखो ॥

मारौ झिड़कौ तौ नहिं जाऊँ, सरक सरक तुम्हीं पै आऊँ।

चरणदास है सहजोदासी, हो रिच्छक पूरन अबिनासी ॥

निष्कर्ष:

सहजोबाई का साहित्य, समाज को अनुपम देन है। उन्होंने अपना जीवन उस समय व्यतीत किया जब समाज में स्त्री

को एक अबला के रूप में देखा जाता था। आपने समाज की संकीर्ण मानसिकता से बाहर निकलते हुए समाज को एक नवीन दिशा दी। जहाँ मनुष्य एक ओर मोहमाया से ग्रस्त होकर मनुष्य जन्म के मूल मकसद को भूलकर परमात्मा से दूर हो गया है। उस मनुष्य को इन्होंने अपने उपदेशों से जागृत करते हुए नवीन ऊर्जा प्रदान की। आपने समाज को सत्य एवं प्रेम का सन्देश दिया। आपने गुरुभक्ति एवं नाम—महिमा के माध्यम से जीव को परमात्मा से मिलने का मार्ग प्रशस्त किया। मनुष्य गुरु की शरण में जाकर जनम—मरण के बन्धन से मुक्त हो सकता है। सहजोबाई अपनी वाणी में लिखती है—

बहुत गयी थोड़ी रही, यह भी रहसी नाय।

जन्म जाय हरि भक्ति बिनु, सहजो झुर मन माहिं ॥

निष्कर्षतः हम सहजोबाई की गुरु—भक्ति, नाम—महिमा, प्रेम—उपदेश, अजपा—जाप, सांसारिक आसक्ति का त्याग, सच्चिदानन्द—प्रेम, निर्गुण—सगुण का सामंजस्य एवं विनती—प्रार्थना आदि संदेशों से प्रेरणा लेकर भावी जीवन को सफल एवं सुखद बना सकते हैं।

संदर्भ सूची:—

- ✚ सहजोबाई, सहज प्रकाश सं.) शिवनारायण शर्मा, श्रीवेंकटेश्वर प्रेस, मुम्बई सन् 1922 ई.पू.स.—80
- ✚ सहजोबाई, सहज प्रकाश सं.) शिवनारायण शर्मा, श्रीवेंकटेश्वर प्रेस, मुम्बई सन् 1922 ई.पू.स.—10
- ✚ सहजोबाई, सहज प्रकाश सं.) शिवनारायण शर्मा, श्रीवेंकटेश्वर प्रेस, मुम्बई सन् 1922 ई.पू.स.—09
- ✚ ज्योति प्रसाद मिश्र, निर्मल, स्त्री—कवि—कौमुदी, गाँधी—हिन्दी पुस्तक भंडार, प्रयाग, 1931 ई.पू.स. 101
- ✚ सहजोबाई, सहज प्रकाश सं.) शिवनारायण शर्मा, श्रीवेंकटेश्वर प्रेस, मुम्बई सन् 1922 ई.पू.स.—22
- ✚ रामचन्द्र शुक्ल, हिन्दी साहित्य का इतिहास, अशोक प्रकाशन, नई दिल्ली, 2014 ई.पू. स.—39
- ✚ दादू ग्रन्थावली, डॉ. बलदेव वंशी, प्रकाशन संस्था, नई दिल्ली
- ✚ सहजोबाई, सहज प्रकाश सं.) शिवनारायण शर्मा, श्रीवेंकटेश्वर प्रेस, मुम्बई सन् 1922 ई.पू.स.—23

यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम जमातीतील स्त्रियांच्या शैक्षणिक स्थितीचा चिकित्सक अभ्यास

बलराज अंबादास लोहवे*

डॉ. विजय भागे**

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपुर विद्यापीठ, नागपूर.
पी. वाय. थोटे कॉलेज ऑफ सोषल वर्क, नागपूर

गोषवारा

कोलाम ही महाराष्ट्रातील आदिवासी जमात असून तिची वस्ती विदर्भात मुख्यतः यवतमाळ जिल्ह्यात आढळते. कोलामांना कोलावर व नाईक असेही संबोधितात. त्यांना गोंड लोक भूमक अगर पुजारी म्हणतात. कोलाम आदिवासी जमातीचे लोक डोंगराळ भागामध्ये वास्तव्य करित असल्याने त्या ठिकाणी शैक्षणिक सुविधांची सतत कमतरता जाणवते. कारण त्या ठिकाणी इतर कोणी जाण्याकरीता इच्छुक नसतो नौकरी म्हणून शिक्षक आपली कर्तव्य बजावतात. मात्र कोलामाची शैक्षणिक स्थिती सुधरावी याकरीता शासन अथवा स्वतः कोलाम आदिवासी लोक प्रसन्नशील नाहीत. त्यामुळे कोलाम आदिवासी जमातील लोक विकासाच्या प्रवाहात आढळून येत नाहीत. याच बाबींचा विचार करून प्रस्तुत संशोधनकार्यात यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम जमातीतील स्त्रियांच्या शैक्षणिक स्थितीचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. प्रस्तुत अध्ययनात गैर संभाव्यता नमुना निवड पद्धतीचा वापर करून एकूण ४०० कोलाम जमातीच्या स्त्रियांकडून माहिती मिळविण्यात आली आहे व या माहितीला विश्लेषित करण्याकरीता कार्य वर्ग परिक्षण या सांख्यिकीय चाचणीचा वापर करण्यात आला. अध्ययनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश कोलाम स्त्रिया शिक्षित नाही व त्यांनी आपल्या जीवनात शिक्षणाशी संबंधित संघर्ष अनुभवला आहे. अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश कोलाम स्त्रियांनी गावातूनच आपले शिक्षण घेतले आहे. अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश कोलाम स्त्रियांना शिक्षणासाठी नातेवाईकांकडून प्रेरणा मिळाली आहे व त्यांच्यामते आदिवासी स्त्रियांचे स्थान आणि स्थिती बदलण्यात शिक्षणाची खरोखर भूमिका आहे.

प्रमुख शब्द :

कोलाम आदिवासी जमात, शैक्षणिक सुविधा, शैक्षणिक स्थिती, शिक्षणाची भूमिका

प्रस्तावना

आदिवासी समुदायांमध्ये, व्यक्ती गरिबी आणि मागासलेपणाच्या परिस्थितीने ग्रस्त असतात. त्यांना संसाधनांची कमतरता जाणवते. संसाधनांच्या कमतरतेमुळे, त्यांना ध्येये आणि उद्दिष्टे साध्य करताना, त्यांच्या राहणीमानात योग्य प्रकारे सुधारणा घडवून आणताना आणि त्यांच्या एकूण जीवनमानात सुधारणा घडवून आणताना अनेक समस्या आणि आव्हानांना तोंड द्यावे लागते. आदिवासी महिलांनी शिक्षणाचा अर्थ आणि महत्त्व ओळखले आहे. त्यांना चांगल्या दर्जाचे शिक्षण मिळवण्याची, चांगल्या उपजीविकेच्या संधींना प्रोत्साहन देण्याची आणि त्यांच्या एकूण व्यक्तिमत्त्वाची वैशिष्ट्ये वाढवण्याची आकांक्षा आहे. आदिवासी महिलांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे.

आदिवासी महिलांना कमी शिक्षण असते किंवा अजिबात शिक्षण नसते. त्यांच्या आयुष्यात, त्या विविध प्रकारची कामे आणि उपक्रमांमध्ये गुंतलेल्या असतात ज्यामुळे शिक्षण घेण्याच्या प्रक्रियेत अडथळे निर्माण होतात. जेव्हा त्या या कामांमध्ये आणि उपक्रमांमध्ये सहभागी होतात, तेव्हा त्यांना अनेक समस्या आणि आव्हानांचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे शिक्षण घेण्याच्या, माहिती निर्माण करण्याच्या आणि योग्य पद्धतीने त्यांच्या राहणीमानाचे पालन करण्याच्या प्रक्रियेत अडथळे येतात. आदिवासी समुदायांमध्ये, शिक्षण व्यवस्था सुविकसित स्थितीत नाही. असे अनेक क्षेत्र आहेत ज्यांच्या बाबतीत मर्यादा आहेत. जेव्हा शिक्षण व्यवस्था सुविकसित स्थितीत नसेल, तेव्हा मुली आणि महिला शैक्षणिक विषय आणि धडे योजनांची कार्यक्षम समज प्राप्त करू शकणार नाहीत हे स्पष्टपणे समजते. शिवाय, त्या शैक्षणिक उपक्रम योग्य आणि समाधानकारक पद्धतीने प्रत्यक्षात आणू शकणार नाहीत. शिक्षण घेण्याच्या प्रक्रियेत आदिवासी महिलांना अनेक समस्या येत आहेत. म्हणूनच, आदिवासी महिलांना शिक्षण घेताना आणि त्यांच्या एकूण राहणीमानात सुधारणा घडवून आणताना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. परंतु सध्याच्या काळात, आदिवासी व्यक्तींच्या दृष्टिकोनात बदल होत आहेत आणि ते त्यांच्या मुलींना

शिक्षण घेण्यास प्रोत्साहित करत आहेत. म्हणूनच, आदिवासी महिलांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी, त्यांना प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे आणि एकूणच शिक्षण व्यवस्थेत सुधारणा आणणे आवश्यक आहे. कोलाम जमातीमध्ये निरक्षरता, आर्थिक दुर्बलता, बेरोजगारी, उपासमार, कुपोषण, अनारोग्य अशा अनेक समस्या निर्माण झाल्या. त्यांच्या विकासासाठी जे थोडेफार प्रयत्न झाले ते देखील निरूपयोगी ठरले. त्यांच्या सर्वांगीण विकासाचे धोरण आखून त्यांची अमलबजावणी काटेकोरपणे झालीच नाही. वरील बाबींचा विचार करून प्रस्तुत संशोधनकार्यात यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम जमातीतील स्त्रियांच्या शैक्षणिक स्थितीचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे.

अध्ययन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनाच्या आराखड्याचे स्वरूप वर्णनात्मक आहे. प्रस्तुत अध्ययनाचे क्षेत्र यवतमाळ जिल्हा आहे. प्रस्तुत संशोधनाचे विषय यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम जमात आहे. प्रस्तुत अध्ययनात गैर संभाव्यता नमुना निवड पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. यवतमाळ जिल्ह्यात कोलाम बहुल असलेल्या १० गावाची निवड करून प्रत्येक गावातून सोयीस्कर नमुना निवड पद्धतीचा वापर करून एकूण कुटुंबापैकी ४० कुटुंबातील स्त्रियांची निवड अध्ययनाकरीता करण्यात आली आहे. त्यामुळे १० गावातील प्रत्येकी ४० म्हणजेच एकूण ४०० कोलाम जमातीच्या स्त्रिया ह्या अध्ययनाचे एकक आहे. प्रस्तुत संशोधनात प्राथमिक व द्वितीयक अशा दोन्ही तथ्य संकलन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. प्राथमिक तथ्य संकलना करीता संरचित मुलाखत अनुसूची या तंत्राचा वापर करण्यात आला. प्रस्तुत अध्ययनात उपकल्पनांची सत्यता तपासण्यासाठी कार्य वर्ग परिक्षण या सांख्यिकीय अप्राचलीक चाचणीचा वापर करण्यात आला व संभाव्यता पातळी ०.०५ निर्धारित करण्यात आली.

तथ्य संकलन व सांख्यिकीय विश्लेषण

१. घरातील सर्व स्त्रिया शिक्षित असणे

सारणी क्र १: घरातील सर्व स्त्रिया शिक्षित असणे

प्रतिक्रिया	संख्या	टक्केवारी
होय	७३	१८.३
नाही	३२७	८१.८
एकूण	४००	१००.०

कार्ई—वर्गमूल्य: १६१.२९, स्वातंत्र्यां: १, तालिका मूल्य: ३.८४, p मूल्य: <०.०५

उपरोक्त सारणी क्र. १ मध्ये यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम जमातीतील लोकांच्या घरातील सर्व स्त्रिया शिक्षित असणे याबाबत माहिती दर्शविण्यात आली आहे. प्राप्त परिणाम असे दर्शवितात कि १८.३ टक्के उत्तरदात्यांच्या घरातील सर्व स्त्रिया शिक्षित असून ८१.८ टक्के उत्तरदात्यांच्या घरातील सर्व स्त्रिया शिक्षित नसल्याचे आढळले.

२. स्त्रियांनी कुटुंबाकडून शिक्षणाशी संबंधित संघर्ष अनुभवला असणे

सारणी क्र २: कुटुंबाकडून शिक्षणाशी संबंधित संघर्ष अनुभवला असणे

प्रतिक्रिया	संख्या	टक्केवारी
होय	३६६	९१.५
नाही	३४	८.५
एकूण	४००	१००.०

कार्ई—वर्गमूल्य: २७५.५६, स्वातंत्र्यां: १, तालिका मूल्य: ३.८४, p मूल्य: <०.०५

उपरोक्त सारणी क्र. २ मध्ये यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम जमातीतील स्त्रियांनी कुटुंबाकडून शिक्षणाशी संबंधित संघर्ष अनुभवला असणे याबाबत माहिती दर्शविण्यात आली आहे. प्राप्त परिणाम असे दर्शवितात कि ९१.५ टक्के उत्तरदात्यांनी कुटुंबाकडून शिक्षणाशी संबंधित संघर्ष अनुभवला असून ८.५ टक्के उत्तरदात्यांनी कुटुंबाकडून शिक्षणाशी संबंधित कुठला ही संघर्ष अनुभवला नसल्याचे आढळले.

३. प्राथमिक शिक्षण घेण्याचे ठिकाण

सारणी क्र ३: स्त्रियांच्या प्राथमिक शिक्षण घेण्याचा ठिकाण याबाबत माहिती

स्त्रियांच्या प्राथमिक शिक्षण ठिकाण	संख्या	टक्केवारी
गावातून	३४७	८६.८
गावाबाहेर	५३	१३.३
एकूण	४००	१००.०

कार्ई—वर्गमूल्य: २१६.०९, स्वातंत्र्यां: १, तालिका मूल्य: ३.८४; p मूल्य: <०.०५

उपरोक्त सारणी क्र. ३ मध्ये यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम जमातीतील स्त्रियांच्या प्राथमिक शिक्षण घेण्याचा ठिकाण याबाबत माहिती दर्शविण्यात आली आहे. प्राप्त परिणाम असे दर्शवितात कि ८६.८ टक्के उत्तरदात्यांनी गावातून शिक्षण घेतले असून १३.३ टक्के

उत्तरदात्यांनी गावाबाहेर शिक्षण घेतले असल्याचे आढळले.

4. शिक्षणासाठी प्रेरणा मिळण्याबाबत

सारणी क्र ४: शिक्षणासाठी प्रेरणा मिळाली असणे याबाबत माहिती

प्रतिक्रिया	संख्या	टक्केवारी
होय	३१९	७९.८
नाही	८१	२०.३
एकूण	४००	१००.०

काई—वर्गमूल्य: १४१.६, स्वातंत्र्यां: १, तालिका मूल्य: ३.८४, p मूल्य: <०.०५

उपरोक्त सारणी क्र. ४ मध्ये यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम जमातीतील स्त्रियांना शिक्षणासाठी प्रेरणा मिळाली असणे याबाबत माहिती दर्शविण्यात आली आहे. प्राप्त परिणाम असे दर्शवितात कि ७९.८ टक्के उत्तरदात्यांना शिक्षणासाठी प्रेरणा मिळाली असून २०.३ टक्के उत्तरदात्यांना शिक्षणासाठी प्रेरणा मिळाली नसल्याचे आढळले.

5. शिक्षणासाठी प्रेरणा देणारे स्रोत

सारणी क्र ५: शिक्षणासाठी प्रेरणा देणारे स्रोत याबाबत माहिती

प्रतिक्रिया	संख्या	टक्केवारी
मित्र	४९	१२.३
कुटुंबातील सदस्य	३९	९.८
नातेवाईक	१३७	३४.३
समाजातील ज्येष्ठ व्यक्ती	९४	२३.५
लागू पडत नाही	८१	२०.३
एकूण	४००	१००.०

काई—वर्गमूल्य: ७६.१, स्वातंत्र्यां: ४, तालिका मूल्य: ९.४९, p मूल्य: <०.०५

उपरोक्त सारणी क्र. ५ मध्ये यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम जमातीतील स्त्रियांना शिक्षणासाठी प्रेरणा देणारे स्रोत याबाबत माहिती दर्शविण्यात आली आहे. प्राप्त परिणाम असे दर्शवितात कि १२.३ टक्के उत्तरदात्यांना शिक्षणासाठी मित्रांकडून प्रेरणा मिळाली असून ९.८ टक्के उत्तरदात्यांना शिक्षणासाठी कुटुंबातील सदस्यांकडून प्रेरणा मिळाली आहे. तसेच ३४.३ टक्के उत्तरदात्यांना नातेवाईकांकडून तर २३.५ टक्के उत्तरदात्यांना समाजातील ज्येष्ठ व्यक्तींकडून शिक्षणासाठी प्रेरणा मिळाली असल्याचे आढळले.

6. शिक्षण घेऊनच महिलांचा विकास होऊ शकतो याबाबत मत

सारणी क्र ६: शिक्षण घेऊनच महिलांचा विकास होऊ शकतो याबाबत स्त्रियांचे मत

प्रतिक्रिया	संख्या	टक्केवारी
होय	३३४	८३.५
नाही	६६	१६.५
एकूण	४००	१००.०

काई—वर्गमूल्य: १७९.५६, स्वातंत्र्यां: १, तालिका मूल्य: ३.८४, p मूल्य: <०.०५

उपरोक्त सारणी क्र. ६ मध्ये शिक्षण घेऊनच महिलांचा विकास होऊ शकतो याबाबत यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम जमातीतील स्त्रियांचे मत दर्शविण्यात आले आहे. प्राप्त परिणाम असे दर्शवितात कि ८३.५ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते शिक्षण घेऊनच महिलांचा विकास होऊ शकतो तर १६.५ टक्के उत्तरदात्यांना शिक्षण घेऊनच महिलांचा विकास होऊ शकतो असे वाटत नाही.

7. आदिवासी महिलांच्या शिक्षणात सरकारकडून अडथळे असणे

सारणी क्र ७ : आदिवासी महिलांच्या शिक्षणात सरकारकडून अडथळे असणे

प्रतिक्रिया	संख्या	टक्केवारी
होय	२४	६.०
नाही	९४	२३.५
माहिती नाही	२८२	७०.५
एकूण	४००	१००.०

काई—वर्गमूल्य: २६७.०२७, स्वातंत्र्यां: २, तालिका मूल्य: ५.९९, p मूल्य: <०.०५

उपरोक्त सारणी क्र. ७ मध्ये आदिवासी महिलांच्या शिक्षणात सरकारकडून अडथळे असण्याबाबत यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम जमातीतील स्त्रियांचे मत दर्शविण्यात आले आहे. प्राप्त परिणाम असे दर्शवितात कि ६.० टक्के उत्तरदात्यांच्या मते आदिवासी महिलांच्या शिक्षणात सरकारकडून अडथळे आहेत तर ७०.५ टक्के उत्तरदात्यांना याबाबत माहिती नाही. तसेच २३.५ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते आदिवासी महिलांच्या शिक्षणात सरकारकडून अडथळे नाही.

8. आदिवासी स्त्रियांचे स्थान आणि स्थिती बदलण्यात शिक्षणाची खरोखर भूमिका असणे

सारणी क्र ८ : आदिवासी स्त्रियांचे स्थान आणि स्थिती बदलण्यात शिक्षणाची खरोखर भूमिका असणे याबाबत मत

प्रतिक्रिया	संख्या	टक्केवारी
होय	१६३	४०.८
नाही	१५५	३८.८

काई—वर्गमूल्य: २९.८८६, स्वातंत्र्यां:, २, तालिका मूल्य: ५.९९, p मूल्य: <०.०५

उपरोक्त सारणी क्र. ८ मध्ये आदिवासी स्त्रियांचे स्थान आणि स्थिती बदलण्यात शिक्षणाची खरोखर भूमिका असणे याबाबत यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम जमातीतील स्त्रियांचे मत दर्शविण्यात आले आहे. प्राप्त परिणाम असे दर्शवितात कि ४०.८ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते आदिवासी स्त्रियांचे स्थान आणि स्थिती बदलण्यात शिक्षणाची खरोखर भूमिका आहे तर २०.५ टक्के उत्तरदात्यांना याबाबत माहिती नाही. तसेच ३८.८ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते आदिवासी स्त्रियांचे स्थान आणि स्थिती बदलण्यात शिक्षणाची खरोखर भूमिका नाही.

निष्कर्ष

1. घरातील सर्व स्त्रिया शिक्षित असणे अध्ययनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश कोलाम स्त्रिया शिक्षित नाही.
2. स्त्रियांनी कुटुंबाकडून शिक्षणाशी संबंधित संघर्ष अनुभवला असणे अध्ययनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश कोलाम स्त्रियांनी कुटुंबाकडून शिक्षणाशी संबंधित संघर्ष अनुभवला आहे.
3. प्राथमिक शिक्षण घेण्याचे ठिकाण अध्ययनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश कोलाम स्त्रियांनी गावातून शिक्षण घेतले आहे.
4. शिक्षणासाठी प्रेरणा मिळाली असणे अध्ययनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश कोलाम स्त्रियांना शिक्षणासाठी प्रेरणा मिळाली आहे.
5. शिक्षणासाठी प्रेरणा देणारे स्रोत अध्ययनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश कोलाम स्त्रियांना शिक्षणासाठी नातेवाईकांकडून प्रेरणा मिळाली आहे.
6. शिक्षण घेऊनच महिलांचा विकास होऊ शकतो याबाबत मत अध्ययनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश

माहिती नाही	८२	२०.५
एकूण	४००	१००.०

कोलाम स्त्रियांच्या मते शिक्षण घेऊनच महिलांचा विकास होऊ शकतो.

7. आदिवासी महिलांच्या शिक्षणात सरकारकडून अडथळे असणे

- अध्ययनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश कोलाम स्त्रियांना आदिवासी महिलांच्या शिक्षणात सरकारकडून अडथळे आहेत याविषयी ज्ञान नाही.
- आदिवासी स्त्रियांचे स्थान आणि स्थिती बदलण्यात शिक्षणाची खरोखर भूमिका असणे
- अध्ययनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश कोलाम स्त्रियांच्या मते आदिवासी स्त्रियांचे स्थान आणि स्थिती बदलण्यात शिक्षणाची खरोखर भूमिका आहे.

आधारग्रंथ सूची

1. घाटोळे प्रा.रा.ना. समाजशास्त्रीय संशोधन तत्वे आणि पध्दती श्री मंगेश प्रकाशन रामदासपेठ नागपूर १० चतुर्थ आवृत्ती १९९०.
2. बोरुडे, रा. र., संशोधन पध्दतीशास्त्र, प्रकाशक—महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ नागपूर, तिसरी आवृत्ती १९८७.
3. कऱ्हाडे बी. एम — 'शास्त्रीय संशोधन पध्दती' पिंपळापूर प्रकाशन, नागपूर — २००८
4. कऱ्हाडे डॉ. बी.एम., 'शास्त्रीय संशोधन पध्दती', पिंपळापूर अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर २००७.
5. Kumar P. (2017). Gender and Procreative Ideologies among the Kolams of Maharashtra, Indian Journal of Gender Studies, 24(3), pp.455-473.
6. Saraswathy K. N. and Devi N. K. (2009). Literacy and Sex Ratio among the Kolams—A Primitive Tribe of Andhra Pradesh, The Asian Man-An International Journal, 3(1), pp.111-116.

7. Kotaiah C. B. (2017). *Economic issues relating to the empowerment of tribal women, Editorial Board, 6(9), p.1.*
8. Shahare V. B. (2020). *Decentralised Governance and Socio-Economic*

Status of Tribals in Vidarbha, Maharashtra, India, Rajagiri Journal of Social Development, 12(1), pp.19-37.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय स्त्री

प्रकाश मोतीराम मेश्राम*

पीएच. डी. विद्यार्थी (समाजशास्त्र विभाग)

रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ नागपूर

प्रा.डॉ. अशोक बोरकर**

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

सारांश –

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे समस्त भारतीय स्त्रियांचे कैवारी व मुक्तीदाते होते, असे आपणास म्हणावे लागते. त्यांनी त्यांच्या विचार व कार्यामुळे भारतवर्षातील समस्त स्त्री वर्गाच्या जिवनात विविधांगी स्वरूपात आमुलाग्र परिवर्तन घडवून आणले आहे. स्त्रि-मुक्तीच्या संबंधाने आपणास म्हणावे लागते की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे बोलके सुधारक नसून ते कर्ते सुधारक होते. भारतीय समाजातील जो महत्वपूर्ण घटक आहे तो म्हणजे स्त्रिया, या ज्या मनुस्मृतीनुसार गुलाम ठरविण्यात आल्या होत्या, त्या गुलाम स्त्रियांना 'मुक्तीचे बळ' डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'उक्तीतूनच' नव्हे तर 'कृतीतूनही' दिले. परिणामी आज स्त्री जिवनात आमुलाग्र परिवर्तन दिसून येत आहे. स्त्रियांना जे पुरुषांच्या बरोबर अधिकार दिले त्यातूनच स्त्रीने शिकून कुटूंबाला सर्व क्षेत्रात पुढे नेण्याचे तीने काम केले आणि करित आहे. शिवाय राष्ट्राच्या उभारणीतसुद्धा तीचे योगदान महत्वपूर्ण मानल्या जात आहे.

मुख्य बिंदू –

स्त्री उन्नती, हिंदू कोड बिल, भारतीय संविधान, स्त्री सबलीकरण.

प्रस्तावना–

मानवी समुदायात स्त्री आणि पुरुष हे दोनही घटक महत्वपूर्ण मानल्या जाते. प्राचिन काळी स्त्रिया ह्या पुरुषांच्या बरोबरीने होत्या. कुटूंब संस्था ही 'स्त्रिप्रधान' स्वरूपाची होती. स्त्री कौटूंबीक जिवनात महत्वपूर्ण निर्णय घेत असे. परंतू स्त्रिप्रधान (मातृसत्ताक) कुटूंबसंस्था मोडीत काढल्यानंतर आणि पुरुषप्रधान (पितृसत्ताक) कुटूंबसंस्था निर्माण झाल्यानंतर कुटूंबात स्त्रियांचे स्थान दुय्यम स्वरूपाचे झाले. कुटूंबात तीचे सर्व हक्क-अधिकार नाकारल्या गेले, आणि तिची अवस्था 'चूल आणि मूल' येथपर्यंत सिमित झाली. वैदिक आणि उत्तर वैदिक काळात स्त्रियांवर अनेक बंधने लादून सर्व अधिकारांपासून तिला वंचित ठेवले. पुढे बौद्ध काळात महिलांच्या स्थिती व दर्जात बदल घडून आला. बुद्धाने आपल्या भिक्खूसंघात स्त्रियांना प्रवेश दिला व त्यामुळेच स्त्रियांचा समाजात एक वेगळा प्रभाव निर्माण झाला. स्त्रिया पुरुषांबरोबर समान स्थितीत वावरू लागल्या.

पुढे मनुने 'मनुस्मृतीची' निर्मिती करून स्त्रिला अनेक निर्बंध घालून तीला दुय्यम नागरिक बनविले. अगदी जन्मापासून

ती पिता-पती आणि पुत्राच्या अधिन राहून तीला स्वतंत्र राहण्याचा कोणताही अधिकार नाही असे मनु म्हणतो.

“पिता रक्षतिकौमार्य, भर्ता रक्षति यौवने ।

रक्षन्ति स्थवीरे पूत्रः न स्त्री स्वातंत्र्यं मर्हति” ॥

(मनुस्मृती 9 वा अध्याय)

याप्रकारे कौमार्य, तारुण्य आणि वृद्धापकाळात तीला स्वातंत्र्य दिले नाही यामुळेच स्त्रियांची समाजात अत्यंत दयनिय अवस्था झाली. स्त्रियांना गुलामीत जिवन व्यथित करावे लागत असे. स्त्रियांना या गुलामीतून मुक्त करण्यासाठी अनेक समाजसुधारांनी प्रयत्न केले. 19 व्या शतकाच्या मध्यास लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख, महात्मा ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले यांनी प्रयत्न केले. महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी त्यांच्या 'सार्वजनिक सत्यधर्म' पुस्तकात 'स्त्री-पुरुष समानतेवर भाष्य केले. स्त्री-पुरुष दोघांनाही समान अधिकार असावे, असे ते म्हणतात. शिक्षणाचे महत्व स्पष्ट करताना ते म्हणतात,

“विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली,

नीती विना गति गेली। गतीविना वित्त गेले,

वित्ताविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.”

(फुले, 3)

केवळ महत्व सांगून ते थांबले नाही तर त्यांनी स्त्री-शुद्रांसाठी शाळा काढल्या व स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न केले. याशिवाय भांडारकर, लोकहितवादी, बाळशास्त्री जांभेकर, न्या. म. गो. रानडे, विष्णु शास्त्री पंडीत, आदिंनी बालविवाह, विधवा विवाह, स्त्री शिक्षण, केशवपण आदी विषयांवर परखड विचार मांडले. आगरकरांनी शिक्षण, विवाह, पोषाखासंबंधी स्त्रियांच्या दृष्टीने आधुनिक विचार मांडले तर महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी विधवा, अनाथ महिलांसाठी शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापिठ सुरू केले. महिलांसाठी आश्रम सुरू केले. पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्री उन्नतीसाठी अथक प्रयत्न केले. मनुस्मृतीचे दहन करून स्त्रियांना गुलामीच्या बेड्यातून मुक्त केले. 25 डिसेंबर 1927 रोजी मनुस्मृती दहन केल्यामुळे दरवर्षी 25 डिसेंबर 'स्त्री मुक्ती दिन' म्हणून साजरा केला जातो.

अध्ययनाचा उद्देश –

स्त्री विकासाच्या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या संवैधानिक व सामाजिक कार्याचे महत्व जाणून घेणे.

अध्ययन पद्धती –

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी द्वितीयक स्रोतांचा अवलंब करण्यात आला असून या विषयाशी संबंधीत आधार सामग्रीचे संकलन करण्याकरिता विविध पुस्तके, ग्रंथसंपदा, विशेषांक, मासिके, वृत्तपत्रातील लेख, संदर्भ साहित्य, इंटरनेटवरील माहिती, इत्यादींचा आधार घेवून हा शोधनिबंध पूर्ण केला आहे.

‘स्त्रियांची प्रगती-समाजाची प्रगती’

27 डिसेंबर 1927 रोजी महाड येथे स्त्रियांपुढे भाषण करताना डॉ. आंबेडकर म्हणतात, “ज्ञान आणि विद्या या गोष्टी काही पुरुषांसाठीच नाहीत. त्या स्त्रियांनाही आवश्यक आहेत, ही गोष्ट आपल्या पूर्वजांनीही ओळखली होती. नाहीतर जे-जे लोक फलटणीत राहिले त्या-त्या लोकांनी आपल्या मुलींना जे शिक्षण दिले ते दिले नसते. ‘खाण तशी माती’ ही गोष्ट ध्यानात ठेवून आपली पुढील पिढी जर तुम्हास सुधारवायाची असेल तर तुम्ही मुलींना शिक्षण दिल्याशिवाय राहू नका, हा जो उपदेश मी तुम्हाला केला तो वाऱ्यावर सोडणार नाही अशी मला आशा आहे.” (पाटील, 16)

इतके महत्व डॉ. आंबेडकरांनी स्त्रियांच्या शिक्षणाला दिले. म्हणून शिक्षण हे पुरुषांबरोबर स्त्रियांनाही गरजेचे असल्याचे डॉ. आंबेडकर सांगतात. 20 जुलै 1942 रोजी नागपूरला ‘शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनचे’ राष्ट्रीय अधिवेशन होते. त्यात सुमारे 20 ते 25 हजार स्त्रियांना मार्गदर्शन करतांना त्यांनी स्त्रियांच्या प्रगतीवर भाष्य केले. या अधिवेशनात डॉ. आंबेडकर म्हणाले, “स्त्रियांची प्रगती ज्या प्रमाणात झाली असेल त्यावरून एखाद्या समाजाची प्रगती मी मोजीत असतो.” (डॉ. आंबेडकर, 426) अर्थात कोणत्याही समाजाची प्रगती ही स्त्रियांच्या प्रगतीशी संबंधीत आहे असे डॉ. आंबेडकरांना सुचित करायचे होते. इतके महत्व स्त्री प्रगतीला आहे. वर्तमानातही त्याची प्रचिती आपणास दिसून येते.

स्त्रियांच्या प्रगतीसाठी शिक्षण हे फार महत्त्वपूर्ण आहे म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाचे महत्व पटवून दिले. स्त्रियांचा दर्जा सुधारण्यासाठी शिक्षण आवश्यक आहे. यासाठी त्यांनी वाणी आणि लेखनीचा वापर केला. ते म्हणतात, “शिका ! संघटीत व्हा !! आणि संघर्ष ठरा !!!” याशिवाय शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी त्यांनी ‘पिपल्स एज्युकेशन सोसायटीची’ स्थापना केली. उच्च शिक्षणाचे महत्व त्यांनी पटवून दिले, त्यावर त्यांनी भर दिला. मुंबईला सिद्धार्थ कॉलेज आणि औरंगाबादला मिलिंद महाविद्यालय सुरू केले. याशिवाय अनेक शाळा, महाविद्यालयांची निर्मिती केली. शिक्षणासंदर्भात त्यांचे विचार मुलगामी स्वरूपाचे आहे. शिक्षणाला ते भोशण

मुक्तीची खरी पहाट समजतात. शिवाय सर्व प्रकारच्या विशमता दूर करण्यासाठी तसेच सामाजिक लोक’गाही प्राप्तीसाठी शिक्षण हा राजमार्ग असल्याचे ते सांगतात. शिक्षण हे केवळ मुलांनीच घेवू नये तर ते मुलींनीही घेणे गरजेचे आहे असेही ते स्पष्ट करतात.

‘स्त्रियांच्या व्यापक अधिकाराचे समर्थक’

स्त्रियांना व्यापक स्वरूपाचे अधिकार असावे या मताचे खंदे समर्थक डॉ. आंबेडकर होते. त्यांचे मत होते की, “स्त्रियांना वाईट वागणुकीपासून, वाईट कार्यापासून वाचविण्यासाठी त्यांना आर्थिक अधिकार दिले जाणे आवश्यक आहे. कारण, वाईट मार्गाने जगणारी स्त्री बहुतेक आर्थिक सुरक्षेच्या अभावामुळेच वाईट मार्गाकडे वळते. जोपर्यंत तिच्या पालनपोषणाची जबाबदारी व रोजगारीचे संरक्षण होत नाही, तोपर्यंत समाजातील घटस्फोट, व्यभिचार, वाईट वागणूक इत्यादी समस्या सुटू शकणार नाहीत.” (बागडे, 17). डॉ. आंबेडकरांना स्त्रियांकरिता संपत्तीचा अधिकार व्यापक स्वरूपाचा बनवावा असे वाटत असे. ज्याद्वारे घटस्फोटीत अथवा विधवा स्त्रियांना भोशणापासून मुक्त करता येईल. तसेच आर्थिक दृष्टीने स्वावलंबी करता येईल. यासाठी त्यांनी हिंदू कोड बिलात तशा तरतुदी केल्या होत्या.

‘संवैधानिक तरतुदी : कायद्यांची निर्मिती’

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधानाची स्वातंत्र्य, बंधुता, समता व न्यायावर आधारित रचना केली. भारतीय संविधानात भारतीय समाजातील स्त्रियांची स्थिती सुधारण्यासाठी त्याचबरोबर पुरुषांबरोबर तिला विकासाची संधी प्राप्त होण्यासाठी काही कलमे आहेत त्यात प्रामुख्याने “कलम 14 – कायद्याच्या दृष्टीने सर्व समान आहेत आणि कायद्याने समान संरक्षित आहेत. याचा अर्थ राजकिय, आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रात समान हक्क आणि संधी. व कलम 15– लिंगाच्या आधारावर भेदभाव करण्यास प्रतिबंधीत करते. कलम 15 (3)– महिलांच्या बाजूने सकारात्मक भेदभाव करण्यास सक्षम करते. कलम 16 मध्ये नमूद केले आहे की, धर्म, जात, पंथ आणि लिंग या आधारावर कोणताही भेदभाव न करता सर्व नागरिकांसाठी नोकरी किंवा नियुक्ती संदर्भात समान संधी असेल. कलम 24 अन्वये 14 वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या मुलांना कारखाने, खाणी किंवा इतर कोणत्याही धोकादायक कामात काम करण्यास प्रतिबंधित करते. कलम 39 आणि 39 (डी) नुसार समान उपजिविकेचे साधन आणि समान कामासाठी समान वेतन प्रदान करते. कलम 41 नुसार राज्य सर्व नागरिकांना त्यांच्या आर्थिक मर्यादेत काम, शिक्षण आणि काही विशिष्ट प्रकरणांमध्ये सार्वजनिक सहाय्याच्या अधिकाराची हमी देईल. कलम 42 – राज्य कामाच्या ठिकाणी मानवी

परिस्थिती आणि मातृत्व आराम प्रदान करते. कलम 44 अन्वये राज्य भारताच्या संपूर्ण भूभागातील सर्व नागरिकांना एकसमान नागरी संहिता प्रदान करते. अनुच्छेद 46 – राज्य जनतेतील दुर्बल घटकांच्या भौक्षणिक आणि आर्थिक हितसंबंधांची विशेष काळजी घेईल आणि सामाजिक अन्याय व सर्व प्रकारचे भोशण यापासून त्यांचे रक्षण करेल. कलम 47 – राज्य आपल्या लोकांचे पोषण स्तर आणि जीवनमान उंचावेल आणि सार्वजनिक आरोग्य सुधारेल. कलम 51 (ए) (सी) महिलांच्या प्रतिष्ठेला अपमानास्पद वागणूक देणाऱ्या प्रथांचा त्याग करील. कलम 243D (3) 243T (3) आणि 243R (4) पंचायती राज व्यवस्थेतील जागांच्या वाटपासाठी तरतूद करते.” (भारद्वाज, 89).

संविधानाच्या अंमलबजावणीसाठी विविध प्रकारच्या संस्था स्थापन करण्यात आल्या. त्यामध्ये कायदेपालिका, कार्यपालिका, न्यायपालिका, सुरक्षा व्यवस्था, शैक्षणिक संस्था, प्रशासन व्यवस्था, निवडणूक विभाग इत्यादिचा उल्लेख करता येईल. या विविध संस्थांच्या माध्यमातून स्त्रियांना अधिकार प्राप्त झाले तथा होत आहे.

या प्राप्त अधिकारांमुळे सर्व नागरिकांना समान संधी असल्यामुळे स्त्रियांवरील अत्याचारास खीळ बसली आहे. ती पुरुषांच्या खांदयाला खांदा लावून उभी राहू लागली. या संवैधानिक तरतुदीमुळे स्त्री सजग आणि सक्षम बनत चालली आहे. अत्याचाराविरुद्ध ती आवाज उठवत आहे. त्यामुळे समाजात स्त्रिचे स्थान, बदलते रूप दिसत आहे. ती आपली बाजू परखडपणे मांडतांना दिसत आहे. हक्कासाठी संघर्ष करत आहे. आत्मविश्वासाने जगत आहे. विविध क्षेत्रात तेजाळत आहे. मोठमोठ्या पदावर विराजमान झाली आहे. आत्मनिर्भर बनत चालली आहे. शोषणातून मुक्त होण्यासाठी धडपडते आहे. स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे जगण्याचे, वागण्याचे स्वातंत्र्य तीला मिळाले आहे. पुरुषांप्रमाणे सर्व क्षेत्रात संधी मिळण्यासाठी ती प्रयत्न करित आहे. त्यामुळे आपणास म्हणावे लागते की, 'हिंदू कोड बिल' आणि 'भारतीय संविधान' हेच तिच्या मुक्तीचे साधन होय. अन्यथा वर्णव्यवस्थेतील तिचे स्थान निम्न राहिले असते. सर्व स्तरातील स्त्रिची प्रगती, उन्नती, विकास यामुळेच झालेला दिसून येतो.

'हिंदू कोड बिलाद्वारे महिला सशक्तीकरण'

डॉ. आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून "भारतातील बहुविध समाजव्यवस्था आणि संपत्तीच्या व्यवहारांना एकसूत्री करण्याचा प्रयत्न केला. स्त्रिया आणि पुरुष यांच्यामध्ये जी तफावत होती, वारसा हक्काची जी व्यवस्था होती त्यामध्ये आमूलाग्र बदल होऊन नवे कायदे अस्तित्वात यावेत आणि त्यातून पोटगी, विवाह, घटस्फोट,

दत्तक, पालकत्व यासंदर्भात नवा मार्ग शोधावा, असा हा आग्रह होता. यात अल्पसंख्याकांनाही न्याय देण्याची धडपड होती. संसदेत या विधेयकातून ज्या तरतुदी सादर केल्या गेल्या त्यात डॉ. आंबेडकरांनी धाडसी पाऊल उचलून जन्मदत्त संपत्तीवरील अधिकार ही गोष्ट नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला.” (भागवत, 69)

'हिंदू कोड बिल' 5 फेब्रुवारी 1951 ला संसदेत मांडले. परंतू त्याला मोठा विरोध झाला. पुढे पुन्हा हे बिल 17 सप्टेंबर 1951 ला संसदेत मांडले, पण दुर्दैवाने ते पास होऊ शकले नाही. त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या मंत्रीपदाचा राजीनामा दिला. नंतरच्या काळात पंडीत नेहरुंद्वारे या बिलाचे तुकडे करून या बिलाला मान्यता दिल्या गेली. आजच्या घडीला स्त्रियांची जी उन्नती झाली त्याचा मार्ग डॉ. आंबेडकरांच्या अथक प्रयत्नामुळेच खुला झाला असे म्हणता येईल.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मुस्लिम स्त्रियांच्याही संबधाने मौलीक विचार मांडले होते. त्यांनी मुस्लिम महिलांच्या पर्दा प्रथेला विरोध केला होता, असे दिसून येते. त्यांच्या मते ही प्रथा इस्लामच्या वास्तविक पर्दा प्रथेच्या विरुद्ध आहे. यामुळे मुस्लिम महिलांमध्ये एक प्रकारे अलिप्तपणा निर्माण झाला. तसेच त्यांच्या शारिरीक रचनेवर आणि निरोगी सामाजिक जीवनापासून त्या वंचित झाल्या. मुस्लिम महिलांना इस्लामिक शरीयत अंतर्गत दिलेले त्यांचे हक्क मिळत नसल्याचे त्यांच्या दृष्टीस आले होते. यामागील कारण म्हणजे भारतीय वातावरणाचा असलेला प्रभाव होय, मुस्लिम महिलांना घटस्फोटाचा अधिकार नाकारण्यात आला होता. त्यामुळे त्यांनी यावर टिका केली होती. मुस्लिम मुलगी स्वतःचे लग्न नाकारू शकत नव्हती. पुरुषांप्रमाणे ती घटस्फोटाचा अधिकार वापरू भाकत नव्हती, यावर डॉ. आंबेडकरांनी चिंता व्यक्त केली होती.

'स्त्रियांसाठी काही ठराव व तरतुदी'

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे कामगारांचे थोर नेते तसेच ते कामगार कल्याणाचे महान तत्वज्ञ तथा द्रष्टे होते. कामगार कल्याणात त्यांचे मोठे योगदान होते. महिलांच्या दुःखाची त्यांना जाणिव होती. त्यांनी 'अखिल भारतीय दलित महिला वर्ग परिषदेच्या' तिसऱ्या अधिवेशनात काही महत्त्वपूर्ण ठराव पारित केले. त्यातील ठराव नं. 4 व 6 मध्ये त्यात "1) गिरणी कामगार स्त्रिया, रेल्वे कामगार स्त्रिया यांना कॅज्युअल रजा 2) एक महिन्याची हक्काची रजा 3) दुखापत झाल्यास नुकसान भरपाई 4) पेंशन मिळावी 5) स्त्री कामगारावर देखरेख ठेवण्यासाठी स्त्री कामगारच नेमावा आदि ठराव पास केले.” (गजभिये, 2018)

डॉ. आंबेडकरांनी भारतात कामगार अथवा नोकरी करणाऱ्या स्त्रीला प्रसुती रजा मिळवून दिली. त्यानंतरच

अनेक वर्षांनी इतर देशातील महिलांना प्रसूती रजा मिळाल्या. तसेच भारतातील स्त्रीयांना मतदानाचा अधिकार न मागताच डॉ. आंबेडकरांनी तो अधिकार बहाल केला.

‘स्त्री-जिवनातील परिवर्तन – स्त्री सबलीकरण’

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचार व कार्यामुळे स्त्री सबलीकरण अधिक प्रमाणात झालेले आपणास दिसून येत आहे. स्त्रिया अन्याय-अत्याचारातून मुक्त होण्यासाठी ‘स्त्रि मुक्ती चळवळ’ राबवत आहे. विविध समस्यांच्या संबंधाने ती आवाज उठवत आहे. त्यासाठी आंदोलने, धरणे, मोर्चा, उपोषण, मेळावे, व्याख्याने, परिसंवाद, चर्चासत्र, सभा, सांस्कृतिक कार्यक्रम आदी पद्धतीचा वापर करित आहे. शिक्षित वर्गातील महिला मोठ्या प्रमाणात जागृती दर्शवित आहे. यामुळे समाज जिवनात स्त्रीया आपले स्थान पुरुषांच्या बरोबरीचे दर्शवित आहे. संविधानाचे प्रमुख शिल्पकार म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी पुरुषांबरोबर स्त्रियांनाही समान स्वरूपाचे अधिकार बहाल केल्यामुळे स्त्री जीवनामध्ये पुढील परिवर्तने दिसून येतात.

1) कौटुंबिक क्षेत्रातील परिवर्तन- स्त्री-पुरुष समानता या संवैधानिक तरतुदीमुळे महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार बहाल झाल्यामुळे तीचा दर्जा उंचावला आहे. कायद्यांच्या अम्मलबजावणीमुळे कौटुंबिक जाच व छळातून मोठ्या प्रमाणात सुटका झाली आहे. ‘चूल आणि मूल’ यातील तिच्या स्थितीत बदल झाल्याचा आपणास दिसून येतो. आता ती चार भिंतीच्या बाहेर पडलेली दिसते.

2) आर्थिक सबलीकरण – महिलांना कलम 15 नुसार नोकरीमध्ये आरक्षण असल्यामुळे पुरुषांच्या बरोबरीने ती कार्य करायला लागली असल्याने स्त्री आर्थिक दृष्ट्या सक्षम झाली आहे. याशिवाय विविध योजनांच्या माध्यमातून ती आत्मनिर्भर, स्वावलंबी होत आहे.

3) सामाजिक क्षेत्रात परिवर्तन- संविधानामुळे समाजात महिला विषयक अनिष्ट चालीरीती, प्रथा, परंपरा, याला पायबंद बसला आहे. उदा. बालविवाह, हुंडापद्धती, सतीप्रथा इ. महिला सामाजिक उपक्रम व कार्यक्रमात हिरीरीने भाग घेऊ लागल्या आहे. सामाजिक दर्जात स्त्रीला महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त झाले आहे. सामाजिक कार्यात ती आपला ठसा उमटवित आहे. स्त्री-पुरुष सामाजिक भेद कमी होत चालला आहे.

4) राजकिय क्षेत्रातील परिवर्तन –संविधानातील स्त्री-पुरुष समानतेमुळे राजकिय क्षेत्रात स्त्रिया आपला ठसा उमटवत आहे. महिलांसाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आरक्षणाची तरतुद आहे. यामुळेच राजकिय क्षेत्रात महिलांचा सहभाग दिसून येतो. देशात मोठमोठ्या हुद्द्यावर स्त्रिया विराजमान झालेल्या आपणास दिसून येत आहे. उदा. इंदिरा गांधी, प्रतिभाताई पाटिल, मायावती,

जयललीता, ममता बॅनर्जी, सुचिता कृपलानी, नंदीता सत्पखी, राबडीदेवी, सुशमा स्वराज, शशीकला बांदोडकर, वसुंधराराजे शिंदे, उमा भारती, द्रोपदी मुर्मू, श्रीमती मिरा कुमार, प्रभा राव, विमल मुंदडा, फुलनदेवी, नजमा हेपतुल्ला, मार्गरेट अल्वा इत्यादि.

5) शैक्षणिक क्षेत्रातील परिवर्तन –शिक्षण घेणे हा मुलभूत अधिकार असल्यामुळे स्त्रिया प्राथमिक ते उच्च शिक्षण घेऊ शकतात. शिक्षणामुळे वैचारिक परिवर्तन मोठ्या प्रमाणात होते. शिवाय पुरुषांबरोबर स्त्रीया शिक्षण घेत असल्याने मोठमोठ्या पदावर स्त्रिया आपणास दिसून येत आहे. स्त्रि शिक्षणामुळे देशाचीही प्रगती होते. आज विविध भौक्षणिक क्षेत्रातही ती आपला ठसा उमटवत आहे. निष्कर्ष –

1. हिंदू कोड बिल आणि भारतीय संविधानाच्या आधारे स्त्रीयांना मोठ्या प्रमाणात अधिकार प्राप्त झाले. यात डॉ. आंबेडकरांचे योगदान महत्वपूर्ण आहे.
2. स्त्री ही ‘चूल आणि मूल’ या भूमिकेतून संवैधानिक अधिकारामुळे सर्वोच्च पदापर्यंत पोहचली आहे. याचे बरेच श्रेय डॉ. आंबेडकरांना द्यावे लागते.
3. डॉ. आंबेडकरांच्या विचार व कार्यामुळे स्त्रीयांची प्रगती उत्तरोत्तर होत आहे.
4. स्त्रीयांना पितृसत्ताक गुलामगिरीतून बाहेर काढण्यात डॉ. आंबेडकरांचे योगदान महत्वपूर्ण मानावे लागते.
5. शिक्षणाचे महत्व स्पष्ट करतांना डॉ. आंबेडकर म्हणाले की, “शिक्षण हे वाघीणीचे दूध आहे, जो ते प्राशन करेल तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही.” हे त्यांनी स्वानुभावाने सिध्द केले होते. आज जी स्त्रियांची प्रगती दिसून येते त्यात शिक्षणाला महत्वाचे स्थान आहे.
6. आजची स्त्री मुक्तीची चळवळ ही डॉ. आंबेडकरांच्या विचारावर मार्गस्थ होतांना दिसून येत आहे.

संदर्भ सूची :-

- आंबेडकर, डॉ. भिमराव (2002), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे खंड 18, भाग 2, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती, उच्च आणि तंत्रशिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन पृष्ठ – 426
- फुले, ज्योतीराव गोविंदराव (2018) शेतकऱ्याचा असूड, नागपूर : प्रबुद्ध भारत पुस्तकालय आणि प्रकाशन व्यवसाय, पृष्ठ क्र. 3

- ✚ भागवत, विद्युत (2015) "वस्तु ते व्यक्ती ! स्त्री सुधारणांची कांती" (लेख) सकाळ दिक्षा विशेषांक, पृष्ठ क 69
- ✚ बागडे, डॉ. प्रज्ञा (2017) "महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण" (लेख) सकाळ दिक्षा विशेषांक, पृष्ठ क. 17
- ✚ गजभिये, शारदा (2018) अखिल भारतीय दलित महिला परिषदेचे तिसरे अधिवेशन नागपूर 1942 थिंक महाराष्ट्र, 4 मे 2018, <https://thinkmaharashtra.com>
- ✚ पाटिल, डॉ. भास्कर (2023) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्त्री सबलीकरण, नांदेड : सुर्यमुद्रा प्रकाशन, पृष्ठ क. 16
- ✚ भारद्वाज, डॉ. कल्पना (2015) "महिला सशक्तिकरण पर डॉक्टर भीमराव अंबेडकर का अनुपम योगदान", इंटरनेशनल जर्नल ऑफ आर्ट्स अॅन्ड एज्युकेशन रिसर्च (IJER) वॉल्यूम- 4, अंक 1, जनवरी-फरवरी 2015, पृष्ठ -89.

महिला सक्षमीकरणाचे वास्तव आणि महत्व

प्रा. बालाजी गंगाधरराव दमकोडवार

नेवजाबाई हितकारिणी महाविद्यालय,

ब्रम्हपुरी, जिल्हा- चंद्रपूर

गोषवारा :

मानवी समाजाच्या प्रारंभिक अवस्थेत मातृसत्ताक कुटुंबपद्धती निर्माण झाली. परंतु कालांतराने त्याचे रूपांतर पुरुषप्रधान आणि पितृसत्ताक समाजव्यवस्थेत झाले. त्याकाळापासूनच स्त्रीला पुरुषाच्या अधीन करण्याचे प्रयत्न समाजात सुरु झाले. पितृसत्ता, धर्म, वंश, वर्ण, जात या सर्वच व्यवस्था पुरुषांनी पुरुषकेंद्री पद्धतीने निर्माण केल्या. स्त्रीने कौटुंबिक आणि सामाजिक स्तरावर दुय्यम दर्जा धारण करून आपले जीवन जगणे हेच आदर्श स्त्रीजीवन आहे असे तिच्या मनावर विविध माध्यमातून रुजविण्यात आले. याचा परिणाम स्त्रियांना सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षणिक, आणि राजकीय विकासापासून दीर्घकाळ वंचित राहावे लागले हे स्त्रियांच्या बाबतीत जागतिक वास्तव आहे. महिलांना त्यांच्या सामर्थ्याची जाणीव करून देण्यासाठी, त्यांना समाजात पुरुषांच्या समान दर्जा आणि संधी मिळवून देण्यासाठी महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेची सुरुवात झाली. विविध देशातील तत्त्वज्ञ, आणि समाजसुधारकांनी खऱ्या अर्थाने यासंदर्भात भूमिका घेतली आणि स्त्रियांच्या समान दर्जासाठी संघर्ष केला. त्याचाच परिणाम म्हणून आजही महिला सक्षमीकरणाचे प्रयत्न जगातील विविध देशात केले जात आहेत. सध्याच्या काळात महिलांच्या विकासाशिवाय विकसित समाज निर्माण होऊ शकत नाही हे वास्तव लक्षात आल्याने सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि राजकीय पातळीवर यासंदर्भात प्राधान्याने कार्य केले जात आहे. स्त्रीपुरुष समानतेचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी महिला सक्षमीकरणाचे वास्तव आणि आवश्यकता समजून घेणे हा प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश आहे.

बीजशब्द :

महिला सक्षमीकरण, लिंगाधारित भेदभाव

प्रस्तावना:

महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने विकासाच्या आणि प्रगतीच्या समान संधी उपलब्ध करून देणारी प्रक्रिया म्हणजे महिला सबलीकरण होय. शतकानुशतके अबला समजल्या

जाणाऱ्या महिलांना सबल करून त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीने सर्वच क्षेत्रात समान संधी उपलब्ध करून देणे हे महिला सक्षमीकरणाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. सर्वच समाजात व सर्वच काळात कमीअधिक प्रमाणात लिंगभेदावर आधारित विषमतेमधून स्त्रियांचे मोठ्या प्रमाणात शोषण झाले आहे. त्यामुळेच ही लिंगभेद आणि शोषणावर आधारित सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व्यवस्था बदलून स्त्रीपुरुष समानता निर्माण करण्याच्या दृष्टीने विविध माध्यमातून प्रयत्न करणे म्हणजेच महिला सक्षमीकरण होय.^१

महिला सबलीकरणाचा खरा अर्थ स्त्रीच्या बुद्धिमतेला, निसर्गदत्त क्षमतेला, सामर्थ्याला फुलविणे, तसेच स्त्रीला तिच्या क्षमतांची जाणीव करून देणे, विचार स्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती आणि कृती तसेच तिच्या जीवनातील प्रत्येक क्षेत्राला समर्थपणे योगदान देण्याचे सामर्थ्य तिच्यात निर्माण करणे होय. महिलांना केवळ त्यांच्या क्षमतांची जाणीव करून न देता त्यासोबतच त्यांना सर्वांगीण विकासाच्या समान संधी आणि सुविधा निर्माण करणे आणि कौटुंबिक व सामाजिक स्तरावर समतेचे वातावरण निर्माण करणे अपेक्षित आहे. महिलांना त्यांच्या जन्मजात गुणांचा, नैसर्गिक क्षमतांचा पूर्णपणे वापर करण्याची सवलत मिळवून देणे, त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण करणे, सामाजिक, मानसिक आणि आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनविणे, तिच्याविरुद्ध होणाऱ्या अन्याय आणि शोषणा विरुद्ध आवाज उठविणे आणि प्रसंगी संघर्ष करण्याची पात्रता निर्माण करणे सक्षमीकरणात अंतर्भूत आहे.

उद्देश :

1. महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना समजून घेणे.
2. महिला सक्षमीकरणाच्या जागतिक आणि भारतीय संदर्भातील वास्तविकतेचे अध्ययन करणे.
3. महिला सक्षमीकरणाची आवश्यकता समजून घेणे

संशोधन पद्धती:

या शोध निबंधात आशय विश्लेषण पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. दुय्यम तथ्यांच्या उपलब्धतेसाठी

पुस्तके, मासिके, संशोधन जर्नल्स, इंटरनेटवरील लेख , संकेतस्थळे इत्यादींचा उपयोग करण्यात आला आहे.

महिला सबलीकरणाचा अर्थ :

1. लिंगाधारित भेदभाव नष्ट करून स्त्री-पुरुषांना विकास आणि प्रगतीच्या समान संधी उपलब्ध करून देणे या प्रक्रियेत अपेक्षित आहे.
2. महिला सबलीकरण ही महिला अधिकाराचा पुरस्कार करणारी आणि महिलांच्या विकासाशी संबंधित प्रक्रिया आहे.
3. महिलांना सर्वच क्षेत्रात समान दर्जा, समान संधी, सत्ता आणि प्रतिष्ठा प्राप्त होईल अशी व्यवस्था निर्माण करणे हे महिला सक्षमीकरणात अभिप्रेत आहे.
4. महिला सक्षमीकरण हा स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान राजकीय आणि सामाजिक अधिकार मिळविण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर चाललेला संघर्ष आहे.
5. समाजामध्ये स्त्रियांना उपेक्षित ठेवणाऱ्या, त्यांना आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय अधिकारापासून वंचित ठेवणाऱ्या शक्तीमध्ये वैचारिक परिवर्तन घडवून आणणे, अशा प्रवाहाची दिशा बदलणे महिला सक्षमीकरणात अपेक्षित आहे.
6. स्त्रियांच्या शारीरिक, मानसिक आणि भावनिक जीवनाची गुणवत्ता सुधारणे त्याचप्रमाणे राजकीय, आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रांमध्ये स्त्रिपुरुष समता प्रस्थापित करणे हा महिला सक्षमीकरणाचा मुख्य भाग आहे.
7. शारीरिक आणि मानसिक हिंसाचारापासून महिलांची मुक्तता करणे यामध्ये अपेक्षित आहे.^२

जागतिक स्तरावरील महिलांची स्थिती :

1. जगामधील एक बिलियन निरक्षरांपैकी ६७% महिला आहेत.
2. जगामधील १.३ बिलियन गरीब लोकांमधील ७०% महिला आहेत.
3. जगभरातील संसदांमध्ये केवळ ११% स्त्रिया आहेत.
4. महिला या पुरुषांपेक्षा दुप्पट वेळ अशा कामांमध्ये घालवतात कि ज्याचा त्यांना आर्थिक मोबदला मिळत नाही.
5. जागतिक स्थूल उत्पादनाच्या (GDP) ३५% वाटा हा स्त्रियांच्या मोबदला न मिळणाऱ्या घरगुती आणि सामुदायिक कार्यांचा आहे.

6. जगामधील २७ दशलक्ष निर्वासितांपैकी ७५ ते ८०% महिला आणि मुली आहेत.
7. विकसनशील देशांमधील ५५% ग्रामीण महिला अन्नधान्य उत्पादनाचे काम करतात.
8. जगामधील ९३ देशांमध्ये महिलांना मंत्रिपदे मिळालेली नाहीत.
9. जगामधील ५० देशांमध्ये शासन स्तरावरील सर्वोच्च पदांमध्ये महिला आढळत नाहीत.
10. आंतरराष्ट्रीय संस्थांमध्ये (युनो आणि इतर) महिलांचे उच्च पदांवरील प्रमाण ५% पेक्षादेखील कमी आहे.
11. १९९१ पर्यंत जगातील एकूण देशांपैकी फक्त ७ देशांमध्ये महिला राष्ट्रप्रमुख पदावर होत्या. ३

भारतातील महिलांची स्थिती:

1. २०११ च्या जनगणनेनुसार देशात १००० पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण ९४०, तर महाराष्ट्रात ९२९ आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर हे स्त्री पुरुष प्रमाण वाढण्याऐवजी कमी होत गेले.
2. स्त्री पुरुषांच्या प्रमाणाबाबत गंभीर बाब म्हणजे ०-६ वयोगटातील मुलींचे प्रमाण आणखीनच खालावलेले आहे.
3. भारतात बालमृत्यूचे प्रमाण आजही जास्त आहे. बालमृत्यूचा आणि बाल स्वास्थ्याचा मातेच्या स्वास्थ्याशी जवळचा संबंध आहे. आहार, औषधोपचार, शिक्षणाच्या सुविधा मुलींना कमी मिळत असल्याने मातेचे स्वास्थ्य खालावते. परिणामी बालमृत्यूचे प्रमाण जास्त आढळते.
4. भारतात आजही बालविवाह केले जातात.
5. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा गैरवापर करून म्हणजे गर्भजल परीक्षण किंवा सोनोग्राफीच्या माध्यमातून लिंगनिदान केले जाते आणि मुलीचा गर्भ असल्यास स्त्री भ्रूणहत्या केली जाते.
6. भारतात स्त्री पुरुषांच्या साक्षरतेच्या बाबतीत तफावत आहे.
7. शिक्षणात आणि उच्चशिक्षणात मुलींच्या गळतीचे प्रमाण जास्त आहे.
8. दिवसेंदिवस महिलांवर होणाऱ्या अत्याचाराचे (कौटुंबिक अत्याचार, बलात्कार, विनयभंग, छेडछाड, लैंगिक छळ ई.) प्रमाण वाढत आहे. अलीकडील काळात नौकरी करणाऱ्या मुली आणि विवाहित स्त्रियांच्या लैंगिक छळाच्या प्रकारात चिंताजनक वाढ झाली आहे.

9. संघटीत आणि असंघटीत क्षेत्रातील स्त्री कामगारांची स्थिती चिंताजनक आहे. पूर्वग्रहदुषितपणे स्त्रियांना विशिष्ट कामेच सोपविली जातात. लिंगभेदावर आधारित श्रमविभाजन आजही मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात आहे.
10. मानवी तस्करीचे, विशेषतः लहान मुली पळवून नेऊन त्यांना विकण्याचे प्रमाण सातत्याने वाढत आहे.
11. सामाजिक रूढी, परंपरा आणि असुरक्षितता यामुळे स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यावर बंधने आलेली आहेत.
12. अंधश्रद्धेला बळी पडणाऱ्या एकूण संख्येत स्त्रियांचे प्रमाण अधिक आहे.

महिला सक्षमीकरणाची आवश्यकता :

1. भारतातील अनेक खेड्यांमध्ये आजही लहानपणीच मुलींचे लग्न लावून दिले जाते. त्यामुळे लादलेली बाळंतपणे, लहान वयातच अनेक कौटुंबिक जबाबदारी, समस्यांना सामोरे जाणे, घरातील तसेच शेतीतील कष्टाची कामे करणे, त्याबरोबरच चांगले ते पुरुषासाठी आणि उरलेले अन्न स्त्रियांसाठी अशी विषम अन्नविभागणी, यामुळे ग्रामीण स्त्रींचे आरोग्य ढासळत चालले आहे. मानसिक, शारीरिक, आर्थिक आणि सगळ्याच दृष्टीकोनातून आजही ग्रामीण स्त्री हालाखीचे जीवन जगात आहे. म्हणूनच अशा समाजात महिला सक्षमीकरण होणे अत्यंत आवश्यक आहे.
2. स्त्री कमावती झाली म्हणजे तिचे सर्व प्रश्न सुटतीलच असे नाही. कारण त्यासाठी सामाजिक संरचना कारणीभूत ठरते. पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेमुळे आर्थिकदृष्ट्या सक्षम असलेल्या स्त्रियाही स्वतंत्रपणे निर्णय घेऊ शकत नाहीत. शहरी भागात काही प्रमाणात स्त्रिया पुरुषी वर्चस्वाविरुद्ध उभ्या राहिलेल्या दिसतात. परंतु ग्रामीण भागातील स्त्रियांची अवस्था मात्र अत्यंत दयनीय आहे. शिक्षणाचा अभाव आणि बाई म्हणून वाट्याला आलेले कायमचे वंचितपण अशा अवस्थेत सक्षमीकरणाची प्रक्रिया महत्त्वपूर्ण ठरते.
3. ग्रामीण भागात आजही शेतात राबणारी स्त्री, दलित, आदिवासी, उपेक्षित स्त्री यांच्या समस्या अजूनही कमी झालेल्या नाहीत. या स्त्रियांपर्यंत मानवी अधिकारांची जाणीव पोहोचण्यासाठी खूप मोठ्या प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. आजही ग्रामीण भागात स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचा अभाव मोठ्या प्रमाणात आहे. पुरुषी अहंकार, पुरुषप्रधान कुटुंबसंस्था, व्रतवैकल्ये,

अंधश्रद्धेच्या जाळ्यात ग्रामीण स्त्री गुरफटलेली आहे. बालविवाह आणि कुटुंब नियोजन या समस्यांचा सामना आजही ग्रामीण भागातील स्त्रियांना करावा लागतो.

4. भारतीय समाजाचे प्रत्यक्ष वास्तव बघितले असता, स्त्रीशक्तीबाबत भारतीय समाजात बऱ्याच आदर्श कल्पना होत्या आणि आजही आहेत. समाजातील स्त्रियांच्या दर्जाबद्दल बरेच उदात्तीकरण केले गेले आहे. वास्तवात मात्र भारतीय स्त्रिया अनेक अत्याचारांच्या बळी आहेत. कौटुंबिक हिंसाचार, कुटुंबाच्या वारसा हक्कापासून स्त्रीला वंचित ठेवणे, अन्याय, अत्याचार इथपासून स्त्रीजन्माला नाकारणे हे भारतीय समाजातील वास्तव आहे. म्हणूनच स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाला अग्रक्रम देणे गरजेचे आहे.
5. भारतात स्त्रियांच्या दर्जाला सुरक्षित ठेवण्यासाठी, सुधारण्यासाठी अनेक कायदे करण्यात आले, ज्यातून स्त्रियांना आपल्या अधिकाराची प्राप्ती झाली आहे असे भासवले जाते. परंतु अजूनही सामान्य आणि हालाखीचे जीवन जगणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण समाजात खूप अधिक आहे. आधुनिकीकरणबरोबरच स्त्रियांच्या शोषणाच्या नव्या नव्या पद्धती अस्तित्वात येत आहेत. अधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने लिंगनिदान करून स्त्री भ्रूणहत्या केल्या जात आहेत. स्त्री भ्रूणहत्येचे वाढते प्रमाण यावरून भारतात स्त्रियांचा दर्जा किती दुय्यम आहे हे लक्षात येते. समाजाची संरचना, स्त्रियांची आगतिकता आणि तिचे अज्ञान यातूनच स्त्रीला मुलगी नको अशी मानसिकता तयार होते. म्हणूनच स्त्रियांना समाजात सन्मान मिळवून देण्यासाठी महिला सक्षमीकरण आवश्यक ठरते.
6. ऐतिहासिक आणि सामाजिक पार्श्वभूमी लक्षात घेतली तर शतकानुशतके स्त्री पुरुष विषमता जोपासली गेली आहे. स्त्रियांच्या वाट्याला पूर्वी आणि आजही गौणत्व आलेले आहे. आज सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक परिस्थितीत अमुलाग्र बदल होत आहेत, स्त्री-पुरुषांच्या संबंधातही बदल होत आहेत. भारतात या परिवर्तनाची गती फारच मंद आहे. भारतात अजूनही स्त्रियांना पुरुषांच्या दयेवर जगावे लागते, समानतेसाठी झगडावे लागते, हक्कांपासून वंचित राहावे लागते. ही प्रतिकूल परिस्थिती बदलण्यासाठी महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रिया महत्त्वाची भूमिका पार पडू शकते.

7. भारताच्या केंद्रीय अन्वेषण विभागाने (CBI) व्यक्त केलेल्या अंदाजानुसार ९० टक्के मानवी तस्करि भारतातून चालते. पुरुषप्रधान संस्कृती, व्रतवैकल्ये, अंधश्रद्धा, बलात्कार, हुंडा पद्धती, कुमारी मातांची समस्या अशा अनेक सामाजिक समस्यांशी भारतातील महिलांना तोंड द्यावे लागते. भारतात आजही हुंडाबळी घडत आहेत. परित्यक्त्या स्त्रियांची समस्या फक्त भारतातच नव्हे तर पाश्चिमात्य राष्ट्रातही गंभीर बनत चालली आहे. कायद्याचा अपुरेपणा, निराधार जीवन, बेरोजगारी, सामाजिक अप्रतिष्ठा, लैंगिक भावनांचा कोंडमारा, वैश्यांच्या समस्या, विधवांच्या समस्या, मुलांची हेळसांड यासारख्या समस्या आजही ज्वलंत रूपात समाजात आहेत. वैधव्यामुळे समाजात दुर्लक्षित आणि कनिष्ठ स्थान, आर्थिक परावलंबित्व, अशा दुष्टचक्रात अनेक विधवा स्त्रिया अडकल्या आहेत. कायद्याने घटस्फोट मान्य असला तरी घटस्फोटीत स्त्रीकडे समाज दुषित नजरेने पाहतो. समाजात सामाजिक दृष्ट्या अजूनही स्त्री पुरुषांना समान वागणूक दिली जात नाही. या दुष्टचक्रातून बाहेर काढण्यासाठी सक्षमीकरण अत्यंत गरजेचे आहे.
8. स्त्रियांचे दुय्यमत्व अधोरेखित करण्यासाठी समाजाची आर्थिक व्यवस्था कारणीभूत ठरते. जगातील संपत्तीवर पुरुषांचा अधिकार असावा यासाठी पुरुषप्रधान व्यवस्था कारणीभूत आहे. कुटुंबात कार्य करणारा प्रमुख घटक स्त्री ही असली तरी तिच्या कार्याचा मोबदला लक्षात घेतला जात नाही. परिणामी तिचे अस्तित्व अदृश्यच राहते. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीचा अर्थार्जनात वाटा मान्य केला जातो तेव्हाच त्याला सन्मान प्राप्त होतो. परंतु स्त्री घरात, शेतात, उद्योगात पुरुषांपेक्षा जास्त काम करीत असते तरीही अर्थार्जनात तिचा वाटा नगण्य धरला जातो. या दृष्टीकोनातून स्त्रियांचे श्रम आणि त्यांचे मूल्य व आर्थिक क्षेत्रातील वाटा, देशातील एकूण उत्पन्नातील योगदान याचा विचार होणे गरजेचे आहे. एकंदरीतपणे स्त्रियांचे आर्थिक सक्षमीकरण होणे त्यांच्या दुय्यम स्थानात बदल घडवून आणण्यासाठी आवश्यक आहे.
9. सामाजिक विषमता, लिंगाधारित भेदभाव, जातीयता, रूढी परंपरा यासंदर्भात कार्य करताना स्त्रियांची साथ मिळेलच असे नाही. कारण घराबाहेर न पडलेल्या या स्त्रियांना बाहेरच्या बदलाची, देशातील नवीन प्रवाहाची, प्रवृत्तीची, गतिशील अशा जीवनाची जाणीव नसते.

शिवाय स्वतः स्त्रिया ते बदल स्वीकारण्यास उत्सुक नसल्यामुळे कुटुंबाच्या विकासाला, स्त्रीयांच्या विकासाच्या कार्याला त्यांचे विचार अडसर ठरतात. म्हणूनच स्त्रियांचा अर्थार्जनात आणि उत्पादन कार्यात सहभाग वाढणे हे त्यांच्या विकासासाठी आवश्यक ठरते. स्त्रियांचे आर्थिक सक्षमीकरण हे सामाजिक विकास आणि प्रबोधनाच्या कार्यासाठी अनुकूल ठरते.

10. समाजात लिंगाधारित भेदभाव मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे महिला स्वतःला पुरुषापेक्षा कमी लेखतात. महिलांचे संपूर्ण आयुष्याच पुरुषाभोवती फिरत असते. अशा स्थितीत स्त्रियांच्या सकारात्मक मानसिक परिवर्तनासाठी सक्षमीकरण आवश्यक ठरते. जर सुसंस्कृत आणि सभ्य समाज घडवायचा असेल तर महिलांबद्दल प्रतिष्ठेची भावना समाजातील सर्व घटकात रुजणे अत्यंत आवश्यक आहे. सक्षमीकरणातून महिलांचा विकास घडून आला तर त्या आपल्या मुलांचे चांगल्या प्रकारे पालनपोषण करू शकतात. मुलांना सुसंस्कृत करून एक सक्षम आणि जबाबदार नागरिक बनवू शकतात. समाजात लिंगभाव समानतेचा विकास होण्यासाठी स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाची प्रक्रिया गरजेची आहे.
11. भारतात स्त्रियांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी अनेक कायदे केलेले आहेत. परंतु या कायद्यांची अंमलबजावणी उदासीनतेने केली जाते. काही कायदे पूर्णतः मोडले जातात. स्त्रियांमध्ये सामर्थ्य असल्याशिवाय या विविध कायद्यांचा फायदा त्या घेऊ शकत नाहीत. सक्षमीकरणाच्या प्रक्रीयेद्वारे कायदेशीर संरक्षण निर्माण झाल्यास स्त्रियांच्या विकासाला पोषक आणि सुरक्षित असे सामाजिक वातावरण निर्माण होऊ शकते. महिलांना घटनात्मक संरक्षण, कायदे निर्मिती, कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी, सुलभ न्याय प्रक्रिया, सुरक्षिततेच्या उपयोजना या सर्व घटकांना महिला सक्षमीकरणासाठी प्राधान्य देणे आवश्यक आहे.^४

निष्कर्ष:

स्त्री आणि पुरुष हे मानवी समाजातील विकासाचे आधारस्तंभ आहेत. दोन्ही घटकांच्या सर्वांगीण आणि समान विकासाशिवाय विकसित समाजाचे स्वप्न साकारले जाणे कदापि शक्य नाही. कोणत्याही समाजाचा विकास होण्यासाठी त्या समाजातील एकूण मनुष्यबळाचा पूर्णपणे उपयोग होणे गरजेचे असते. पुरुषप्रधान संस्कृतीत मात्र या मुलभूत तत्वाला जाणीवपूर्वक दुर्लक्षित करण्यात आले.

म्हणूनच विषमतावादी समाजव्यवस्था दीर्घकाळापासून अस्तित्वात आहे. परंतु आधुनिक कालखंडात महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेद्वारे स्त्रीपुरुष समानतेच्या बाबतीत जागतिक आणि भारतीय स्तरावर विविध माध्यमातून प्रयत्न केले जात आहेत. भारतातील महिला सक्षमीकरणाचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी ग्रामीण आणि शहरी समाजातील स्त्रियांचे प्रश्न, कमावत्या स्त्रियांचे प्रश्न समजून घेणे, त्याबाबत कायदेशीर उपाययोजना करणे, शासकीय पातळीवर विविध धोरणे आणि कार्यक्रम प्रभावीपणे अमलात आणणे गरजेचे आहे. महिलांना त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि राजकीय पातळीवर सहभागी करून घेणे, त्यांना सर्वच क्षेत्रात समान संधी आणि अधिकार देणे महिला सक्षमीकरणासाठी आवश्यक आहे परंतु अजूनही हे वास्तव समाजात पूर्णपणे स्वीकारल्याचे दिसून येत नाही.

संदर्भसूची:

- ✦ डॉ. एस. एम. गावडे. (मे-जुलै २०१५) *Research journal for Resurrection in intellectual Disciplines 'महिला सबलीकरण : एक संकल्पना ' Volume 13, Issue - I पृष्ठ ६७-७०.*
- ✦ डॉ. अंकुश अंबादास चव्हाण. (ऑक्टोबर २०२१) *Cosmos Multidisciplinary Research journal, 'महिला सक्षमीकरण : एक चिंतन' Volume VI, Issue X पृष्ठ ६९-७२.*
- ✦ डॉ. उज्वला वैरागडे , डॉ. विद्युल्लता मुळे, (२०१८) *सामुदायिक विकास, विस्तार शिक्षण व महिला सबलीकरण. औरंगाबाद : विद्या बुक पब्लिशर्स. पृष्ठ क्र. ३३२-३३३*
- ✦ डॉ. जयश्री महाजन. (२०२३) *महिला सक्षमीकरण. धुळे : अथर्व पब्लिकेशन्स. पृष्ठ क्र. २३-३३*

महाराष्ट्रातील बंजारा जमातीच्या म्हणींमधील समाजभाषा

डॉ. रमेश जाधव

प्राध्यापक, मराठी विभाग

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छ. संभाजीनगर

भारतात अनेक जातीपातींची आणि धर्माची माणसं राहतात. प्रत्येकांची भाषा, प्रथापरंपरा आणि संस्कृती विलग आहे. असाच एक वैशिष्ट्यपूर्ण समाज म्हणजे 'गोरमाटी' हा समाज होय. हा समाज भारतातील जवळ-जवळ सर्वच राज्यात वसलेला आहे. तो जरी विभिन्न राज्यात वसलेला असला तरी त्यांची बोलीभाषा व वेशभूषा समसमान असल्याची लक्षात येते. ते ज्या बोलीत संवाद साधतात त्यास ते 'गोरबोली' असे म्हणतात. महाराष्ट्रात हा समाज बंजारा, गोरबंजारा, लमाणी, लभाणी, गोरमाटी आदी नावांनी सुपरिचित आहे. त्यांच्या बोलीला लिपी नसल्यामुळे त्यांनी देवनागरी लिपीचा अंगिकार केलेला आहे. तसेच त्यांच्या बोलीला लिपी नसल्यामुळे त्यांना त्यांचा इतिहास सुद्धा अक्षरबद्ध करता आलेला नाही. हे वास्तव असले तरी मौखिक परंपरने त्यांनी स्वइतिहास हजारोवर्षांपासून जपून ठेवलेला आहे. यालाच आपण 'लोकसाहित्य' असे म्हणतो. इंग्रजीत 'Folklore' असा शब्दप्रयोग मौखिक साहित्यासाठी प्रचलित आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, 'लोकसाहित्य ही आमच्या संस्कृतीची संपत्ती आहे व तिचं जतन संवर्धन आम्हाला केले पाहिजे. ती तर अत्यंत प्राचीन काळापासून हृदयपूर्वक सांभाळून ठेवलेली मूल्यवान ठेवा आहे.' ज्यास मौखिक साहित्याचे अभ्यासक लोकसाहित्य म्हणतात त्यात लोककथा, लोकगीत, लोकम्हणी, वाक्प्रचार आदींचा समावेश होतो. डॉ. सरोजिनी बाबर यांनी लोकसाहित्याला 'जनलोकांचा सामवेद' असे म्हटले आहे. या ठिकाणी 'गोरमाटी' समाजात प्रचलित असलेल्या गोर केणावट किंवा गोर म्हणींमधून प्रकटणार्या समाजभाषेचा शोध घेण्याचा स्थूलपणे प्रयत्न केला आहे.

गोरमाटी समाजात म्हणींसाठी 'केणावट' असा शब्द रूढ आहे. इंग्रजीत म्हणीं करीता 'PROVERB' असा शब्द वापरतात. हिंदीमध्ये म्हणीं करीता 'लोकोक्ती' किंवा 'कहावत' अस शब्द योजला जातो. याचाच अर्थ म्हण, केणावट, लोकोक्ती कहावत, PROVERB हे वेगवेगळ्या भाषेतील समानार्थी शब्द आहेत असे लक्षात येते. म्हणींच्या संदर्भात अलेक्झांडर क्राप म्हणतात, "अगदी

मार्मिकपणे व मोजक्या शब्दांत मोठे सत्य सांगणारे वचन म्हणजे म्हण होय. तर अँरिस्टॉटल यांच्या मते "Proverbs are remarks which on account of their shortness and correctness have been saved out of the wreck and ruins of ancient philosophy." डॉ. म. सु. पगारे यांच्या मते, "म्हण म्हणजे निव्वळ वाच्यार्थाने म्हणणे नव्हे तर विशिष्ट प्रकारचा अर्थ रूढ करण्याची सत्यान्वेषी प्रक्रिया होय." उपरोक्त अभ्यासकांच्या म्हणींच्या व्याख्यांवरून म्हण ही संकल्पना काही प्रमाणात स्पष्ट होण्यास मदत होते. म्हणींना 'Peoples Voice' असेही संबोधल्या जाते. याचाच अर्थ मराठी म्हणीं वा गोरकेणावट म्हणजे लोकमानसाने कित्येक वर्षांपासून आत्मसात केलेली लोकोक्ती होय असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. म्हणीं किंवा गोरकेणावट ह्या अनुभवाच्या खाणी असून त्या वाङ्मयाचा खूप मोठा ठेवा आहेत. म्हण या शब्दाच्या उत्पत्ती संदर्भात लेखकद्वय नीलकंठ नवरे व यशवंत केळकर लिहितात, "म्हण हा शब्द संस्कृत भण (बोलणे) या धातूपासून आला आहे. आभाणक म्हणजे म्हण. 'म्हणणे' या क्रियेवरून 'म्हण' हा शब्द बनला असून लोकांनी वारंवार म्हटलेले वचन किंवा वाक्य असा त्याचा अर्थ होतो."

गोरमाटी व केणावट :

गोरमाटी हा खूप सुसंस्कृत आणि संपन्न समाज एकेकाळी असल्याचे खूप पुरावे अलिकडे सापडलेली आहेत. प्रत्येक समाजाचे लोकसाहित्य असते. त्याला गोरमाटी हा समाजही अपवाद कसा असेल. गोरबंजारांच्या मौखिक साहित्यातील 'केणावट' हे एक मूल्यवान लेणे असून गोर लोकसाहित्यामधील गोरकेणावटांचे दालन खूप समृद्ध व संपन्न आहे. गोरमाटी समाजात प्रचलित असणार्या केणावटांचे आशयधिष्ठित वर्ग करता येते. जसे की नात्यांसंबंधीच्या म्हणी, पशुपक्षी विषयक म्हणी, उपहासात्मक म्हणी, व्यवहार ज्ञानाविषयक म्हणी आणि शिवराळ म्हणी या प्रकारे गोर केणावटांचे स्थूलपणे वर्गीकरण करता येते.

गोरकेणावटमधील समाजभाषा :

1. रोयेती राज मळेणी, धासेती दन आटमेणी :
केणावटमधील गोरशब्दांचे मराठी अर्थ : रोयेती -

रडून, मळेणी- मिळत नाही, धासेती- धावल्याने, दन- दिवस, आटमेणी- मावळत नाही.

समाजभाषा : कठोर परिश्रम केल्याशिवाय कोणतीही गोष्ट पदरात पडत नाही. काही मिळवायचे असेल तर खूप कष्ट करावे लागते. जसे की सता मग ती कोणतीही असो ती सहज साध्य होत नाही. त्यासाठी परिश्रमच करावे लागते. गोरमाटी समाजात एखादा व्यक्ती काही परिश्रम न करता एखाद्या वस्तुची मागणी करीत असेल त्यावेळी उपरोक्त केणांवट/ म्हण उपयोगात आणली जाते. ही टोमणादर्शक स्वरूपाची गोर केणावट आहे. केणावट उच्चारताना लय निर्माण व्हावी म्हणून या म्हणीत यमक साधलेला आहे. जसे रोयते-धासेती, मळेणी-आटमेणी अशा प्रकारे यमक जुळवून केणांवट मधील विचारप्रवर्तकता सिद्ध केलेली आहे. ही केणांवट गोरपुरुष व स्त्रिया दोघेही भाषिक व्यवहारात सर्रास वापरतात.

2. धान खावं धणीरो, गीद गावं विरारो : धान खावं धणीरो, गीद गावं विरारो :

गोर शब्दांचे मराठी अर्थ : धान – अन्न, खावं-खाणे, धणीरो – नवऱ्याचे, विरारो – भावचे

मराठी वाच्यार्थ : अन्न ग्रहण करायचे नवऱ्याचे आणि कौतुक मात्र भावाचे.

समाजभाषा : कृतघ्नपणे वागण्याच्या मानवी प्रवृत्तीवर ही गोर केणांवट वापरली जाते. ही टोमणादर्शक केणांवट आहे. जो माणूस आपल्यावर उपकार करतो. आपल्या गरजा भागवतो त्याचे गुणगाण करायला पाहिजे जसे एखादी स्त्री विवाह झाल्यानंतर नवऱ्याच्या घरी राहायला आलेली आहे. नवरा तिच्या सगळ्या गरजा पूर्ण करतो. तिला खाऊ – पिऊ घालतो. तरीही पत्नी नवऱ्याचे गुणगाण न करता माहेरच्या माणसाच गुणगाण करते. ह्या वृत्तीवर ही म्हण अधिष्ठीत आहे. कृतघ्न माणसाच्या संदर्भात टोमणा मारताना ही केणांवट गोरसमाजात योजली जाते. खावं-गावं, धणीरो-विरारो असे शब्द योजून यमक साधण्याचा प्रयत्न या म्हणीत केला आहे. विशेषतः स्त्रियांना उद्देशून ही केणावट वापरतात.

3. साप मारन समेळीर मुंडेम :

गोर शब्दांचे मराठी अर्थ : मारन- मारून, समेळी – धार, मुंडेम – तोंडात.

मराठी वाच्यार्थ : साप मारून धारीच्या तोंडात देणे.

समाजभाषा : एखादी वस्तू खूप कष्ट करून आपण मिळवितो मात्र त्या वस्तूचा स्वतःला काहीच उपयोग

नसतो किंवा स्वतःला त्या वस्तूचा उपभोग घेता येत नाही. त्याप्रसंगी ही केणावट गोरगणात योजली जाते.

4. गोर शब्दांचे मराठी अर्थ कागला बेसेर घडी, डोळा तुटेर घडी :

गोर शब्दांचे मराठी अर्थ : कागला – कावळा, डोळा – फांदी, बेसेर – बसण्याची, तुटेर – तुटण्याची, घडी – वेळ.

मराठी वाच्यार्थ : कावळा बसण्याची वेळ आणि फांदी तुटण्याची वेळ.

समाजभाषा : काही गोष्टी या योगायोगाने घडून येतात. त्याच आपणास अद्भूत व अशक्यप्राय वाटतात. अशक्यप्राय गोष्टी योगायोगाने घडल्यामुळे एखादी व्यक्ती उगाच तोरा मिरवत असते. त्यावेळी त्यामागील वास्तवता समजून घेण्यासाठी या गोरकेणावटचा गोरमाटी उपयोग करतात. दैनंदिन जीवनात खूप गोष्टी योगायोगाने घडतात. मात्र त्याचे श्रेय लाटण्याचा एखादी व्यक्ती प्रयत्न करतो. माझ्यामुळे हे शक्य झाले असे तो मिरवतो. त्यावेळी ही केणावट योजली जाते. कावळ्याच्या बसण्याने झाडाची फांदी मोडत नसते मात्र खूप कुजकी झाल्यामुळे ती फांदी मोडते. अशा अनेक घटना दैनंदिन जीवनात घडतात आणि त्याच अद्भूत वाटायला लागतात. अशा अर्थाने ही म्हण गोरबंजारा समाजात वापरण्यात येते.

5. मुटीर वात मुटीम रेदं :

गोर शब्दांचे मराठी अर्थ : मुटीर – मुठीत, वात – गोष्ट, रेद- राहुदे.

मराठी वाच्यार्थ : मुठीतली गोष्ट मुठीत राहू दे.

समाजभाषा : मराठीत 'झाकली मूठ सव्वालाखाची' अशी एक म्हण प्रचलित आहे. या म्हणीशी साम्य दर्शविणारी प्रस्तुत गोर केणावट आहे. गोपनियता ठेवण्यासाठी ही गोर केणावट गोरगण योजत असतो. किंवा एकमेकांच्या उणिवा एकमेकांना ठावूक असतात त्या चारचौघांत उजागर करू नये. त्याची वाच्यता करू नये. यासाठीही प्रस्तुत केणांवट गोरमाटीसमाजात वापरली जाते.

6. कतरार पुछडी केमी घालो वळेर वळचं :

गोर शब्दांचे मराठी अर्थ : कतरार- कुत्रा, पुछडी – शेपूट, केमी- कशातही, घालो – घाला, वळेर वळच – वाकडीची वाकडीच.

मराठी वाच्यार्थ : कुत्र्याची शेपूट कशातही टाका वाकडीची वाकडीच.

समाजभाषा : टोमणा मारण्यासाठी प्रस्तुत केणावट गोरगणात सर्रास वापरण्यात येते. मनुष्याची कटी वृत्ती यातून दर्शविली आहे. जसे की कुत्र्याची शेपूट निसर्गतः

वाकडी असते. तिला नळीत घालून सरळ करण्याचा कितीही अट्टहास केला तरी ती काही सरळ होत नाही. त्याचप्रमाणे एखाद्या माणसाला कितीही जीव लावा. कितीही माया करा. कितीही प्रेम या. तरीही तो आपल्याशी इमानदारीने वागेलच याची शाश्वती देता येत नाही. त्यावेळी ही केणावट योजली जाते.

7. खाते - पितेन 'पंढरी' कसेन हारदारीच :

गोरमाटी शब्दांचे मराठी अर्थ : कसेन- कशाला, हारदारीच - आठवण, पंढरी - पांढरी, वतन, स्थळ, मृत्यू.

मराठी वाच्यार्थ: खात्या- पित्याला पांढरिची का आठवण येते.

समाजभाषा : कानउघडणी करण्यासाठी ही केणांवट गोर वापरतात. जसे एखादा माणूस मूळगाव सोडून दुसऱ्या गावात खूप दिवसापूर्वी आलेला आहे. त्या ठिकाणी तो सुखात जीवन कंठत आहे. पण त्याला राहून - राहून मूळ वतनाची आठवण होत असते. त्याच्या मूळ गावी त्याची खूप अवहेलना झालेली असते किंवा खूप दुःखात त्यांनी मूळगावी जीवन व्यतीत केलेले असते. तरी त्याला मूळगाव, पांढरी सतत आठवत असते. अशी परिस्थिती दर्शविण्यासाठी गोरगणात प्रस्तुत केणांवट योजली जाते. थोडक्यात सुखाचा जीव दुःखात घालू नये ही बाब दर्शविण्यासाठी ही म्हण गोरमाटी वापरतात. या केणावटीत यमक जुळवलेला नाही. तरी अर्थ चमत्कृती आणि व्यवहारज्ञान चपखलपणे प्रतीत झालेले आहे.

8. मानेरो न पानेरो बुचे कानेरो :

गोर शब्दांचे मराठी अर्थ : मानेरो - मानाचा, बुचे - स्वाभिमानशून्य, कानेरो - कानाचा.

मराठी वाच्यार्थ : मानाचा न पानाचा बुच्या कानाचा.

समाजभाषा : मान न पान मै तेरा मेहमान या हिंदी भाषेतील लोकोक्तीशी प्रस्तुत गोर केणावट साधर्म्य साधते. एखाद्या कार्याप्रसंगी एखाद्या व्यक्तीला कोणीही निमंत्रण दिलेले नसते. तरी ती व्यक्ती पुढे-पुढे करीत असतो. नाही तेथे तोंड खूपसत असतो. अशा व्यक्तीला टोमणा मारण्यासाठी प्रस्तुत केणावट गोरकणात उपयोगात आणली जाते. केणावटीमधील लक्षार्थाची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी यमकाचा या म्हणीत आधार घेतला आहे. बुचे कानाचा हा शब्द स्वाभिमानशून्य वृत्तीचा यासाठी जाणीवपूर्वक योजलेला आहे. वृत्तीसूचकता यासाठी 'बुचे' हा शब्द येथे उपयोगात आणलेला आहे.

9. घरेर बाटी खायरो, मामार गावडी चरायरो:

गोर शब्दांचे मराठी अर्थ : घरेर - घरची, बाटी - भाकर, खायरो - खायची, गावडी - गाई, चरायरो - चारणे.

मराठी वाच्यार्थ : घरची भाकर खायची व मामाची गुरे राखायची.

समाजभाषा : घरची भाकर खायची अन् लष्कराची भाकर भाजायची अशी एक मराठी म्हण रूढ आहे. या म्हणीशी साम्यदर्शक प्रस्तुत गोर केणावट आहे. ही टोमणादर्शक गोरकेणावट असून एखाद्या व्यक्तीने एखादे कार्य केलेले आहे. मात्र त्या कामाचे त्याला कोणतेही मूल्य मिळालेले नाही किंवा त्याने खूप कष्टाने केलेल्या कामाचे काहिही लाभ झालेले नाही. अशा वेळी ही गोर केणावट गोरमाटी समाजात योजली जाते. केणावट मधील अर्थ खूप परिणामकारक ठरण्यासाठी या म्हणीत यमक साधलेले आहे. जसे घरेर- मामार, खायरो - चरायरो अशी यमक रचना केल्यामुळे या गोर म्हणीस खूप अर्थ बोधकता लाभलेली आहे.

10. जांगडेन नायकी मळगी घटीन खरचाटी आवगी :

गोर शब्दांचे मराठी अर्थ : जांगड- कमअस्सल, नायकी - तांडा प्रमुख, मळगी - मिळणे, घटी - जाते, खरचाटी - गाई गुरांना होणारा एक रोग, आवगी - येणे.

मराठी वाच्यार्थ : कमअस्सल माणसाला नायकत्व दिले तर जात्यालाही खरचाटी येते.

समाजभाषा : मूर्ख माणसाला नायकपद दिले तर त्याच्याकडून कोणते योग्य न्याय मिळणार. त्याच्याकडून योग्य न्यायाची अपेक्षा करणेही गैरच आहे. तर तो असेही म्हणेल की आज घरात पीठ नाही त्यामुळे तुम्हाला जेवण मिळणार नाही. याचे कारण सांगताना तो म्हणेल की जात्याला खरचाटी आलेली आहे. त्यामुळे तो निकामी झालेला आहे. मूळत खरचाटी हा रोग जणावरांना होतो. जातं हा जनावर नाही, किंवा सजीव प्राणीही नाही. ती एक निर्जीव वस्तू आहे. हे माहीत असतानाही जाणीवपूर्वक या ठिकाणी जाते हा शब्द योजून उपहास केलेला आहे. ही टोमणादर्शक गोरकेणावट आसल्याचे लक्षात येते. नालायक किंवा मूर्ख माणसाच्या हातात सत्ता आली तर तो कसा पिसाटावानी वागतो. त्यावेळी प्रस्तुत गोरकेणावट गोरमाटी समाजात वापरण्यात येते.

11. सतीन गती छेनी, सिंदब्या घर हाती झुलं :

गोर शब्दांचे मराठी अर्थ : सती - पुण्यवान, गती - थारा, छेनी - नाही, सिंदब्या - वाईटवृत्ती.

मराठी वाच्यार्थ : सत्याला थारा नाही वाईटांच्या घरी ऐश्वर्य नांदते.

समाजभाषा : प्रस्तुत गोरकेणावटमधील शब्द द्विअर्थाने योजलेले आहेत. जसे की सतीन हा शब्द शीलवती स्त्री किंवा नीतीवान पुरुष वा सत्यता आणि सिंदब्या म्हणजे अनितीवान, दुराचारी स्त्री-पुरुष या अर्थाने हे शब्द योजण्यात आलेले आहेत. सत्यवचनी वृत्तीच्या माणसाला नेहमीच वाईट जीवन कंठावे लागते. असे असेल तरी शेवटी सत्य कधी लपत नाही. मात्र जे पापी व कुप्रवृत्तीची माणसे असतात त्यांच्या दारी हाती झुलतो. हत्ती हा शब्द ऐश्वर्य, पैसा, संपत्ती या अर्थाने या ठिकाणी योजलेला आहे. जी माणसं खोटे बोलतात. लबाडी करतात, दुसऱ्यांची फसवणूक करून लुबाडणूक करतात व माया जमवतात अशीच माणसं आज समाजात धनवान म्हणून मिरवतात. अशा वृत्तीच्या लोकांसाठी प्रस्तुत गोर केणावट योजल्या जाते. उपरोक्त प्रकाराच्या खूप गोरमाटी केणावट गोरबंजारा समाजात प्रचलित असल्याचे लक्षात येते. विस्तारभयास्तव काही निवडक गोर केणावट या ठिकाणी नमूद करून त्याचे माझ्या कुवतीनुसार विश्लेषण करण्याचा मी स्थूलपणे प्रयत्न केलेला आहे. या गोर केणावटचे दालन समृद्ध असून त्याचे आशयाधिष्ठीत वर्गीकरण करून अभ्यास करता येते. या गोर केणावटांचा जन्म समाजचिंतनातून झालेला आहे. गोर केणावट आकाराने कितीही लहान वाटत असली तरी त्यातील आशयाचापट हा खूप विस्तीर्ण असल्याचे जाणवते. गोरकेणावट म्हणजे एक प्रकारचे शब्दचित्रच असून त्यातील कोणत्याही शब्दाचे क्रम परिवर्तन करता येत नाही. शब्दाचे क्रम बदलण्याचा प्रयत्न केला तर गोर केणावट मधील समाजभाषा किंवा अर्थवत्ता कळत नाही किंवा केणावट मधील परिणामकारकता लोप पावते. गोरबोलीची ऐश्वर्यता गोरकेणावट मधून प्रत्येयास येते. गोरबोलीचे अंतरंग त्यामुळे कळते. गोरकेणावट या एक प्रकारच्या चालत्या बोलत्या लोकशाळाच आहेत. गोरलोक जीवनातील लोकसत्याचा त्या सारांश आहेत.

समारोप व निष्कर्ष :

1. 'केणावट' हा शब्द म्हणी, सुक्ते, लोकोक्ती, वचन लौकिकप्रवाद, कहावते, Proverb या अर्थाने गोरमाटी समाजात वापरण्यात येतो.
2. गोरकेणावटचा कार्ता अनामिक आहे.
3. गोरबंजारा समाजाच्या गोरबोलीस लिपी नसल्यामुळे मौखिक परंपरेने जतन केलेल्या गोरकेणावट (म्हणी) काळाच्या उदरात नामशेष होण्यापूर्वी त्यांचे संकलन, संशोधन आणि संपादन होणे खूप आवश्यक आहे.

4. गोरकेणावटमध्ये गोरबंजारा समाजाची संस्कृती व इतिहास दडलेला आहे.
5. गोरकेणावटमध्ये अभिजात काव्य आणि लोकव्यवहार याचा सुरेख संगम झालेला आहे.
6. अधिकाधिक गोरकेणावट ह्या टीकात्मक व चिंतनात्मक स्वरूपाच्या आहेत.
7. गोरकेणावटमध्ये गोरमाटीचे आचारविचार, वागणूक, गुणदोष यांचे चित्र तंतोतंत साकार झाले आहे.
8. गोरमाटी समाजामधील प्रचलित केणावटांचे आशयाधिष्ठीत वर्गीकरण करता येते.
9. गोरबंजारा लोकजीवनाचे वैविध्यपूर्ण पैलू या गोर केणावटमधून अनुभवायला मिळतात.
10. गोरकेणावटमध्ये रुढार्थ व्यक्त करण्याची ताकद दडलेली आहे. गोरबंजारा लोकजीवन आणि गोरकेणावट यांचे खूप नजीकचे नाते असून गोर केणावटमध्ये गोरमाटी लोकजीवनातील अस्सल अनुभव, दृष्टांत दडलेले आहे. त्यामुळे गोरकेणावट खूप लक्षवेधक वाटतात.
11. तांड्यातील अशिक्षित स्त्री-पुरुष दैनंदिन भाषिक व्यवहारात मोठ्याप्रमाणात केणावट उपयोजतात. गोरतांड्यातील अशिक्षित स्त्री पुरुषांनीच गोरकेणावट मौखिकतेने प्रिझर्व करून ठेवलेल्या आहेत.
12. गोरकेणावटांची संख्या खूप विपुल असून आशयाच्या दृष्टीने त्या खूपच व्यापक वाटतात.
13. गोर केणावटामधून एखादी लोककथा, दंतकथा किंवा आख्यायिका अनुभवायला मिळते.
14. तांड्यातील अशिक्षित, अडाणी गोरस्त्री -पुरुषांच्या रोजच्या भाषिकव्यापारात केणावटांचा अधिक्याने वापर होतो.
15. गोर केणावट लोक मनोरंजनासोबतच उपदेशही करतात.

संदर्भग्रंथ सूची :

- ✦ नवरे नीलकंठ व केळकर यशवंत - म्हणी अनुभवाच्या खाणी
- ✦ भिडे वि. भा. - म्हणींविषयी चार शब्द
- ✦ नरवणे विश्वनाथ - कहावतीं की दुनिया में
- ✦ फाळके केशव - बंजारा लोकसाहित्य
- ✦ डॉ. राठोड सुनील - बंजारा जमात
- ✦ गोर केणावट संकलन व त्यातील अर्थ समजून घेण्यासाठी मोहन नाईक, मारोती राठोड आणि सरिचंद जाधव यांची सहाकार्य लाभले.

महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे महिला सक्षमीकरणातील योगदान

प्रा. डॉ. आर. डी. खताळ

समाजशास्त्र विभागप्रमुख, कला विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय
शिवाजीनगर गढी

प्रास्ताविक

महर्षी धोंडो केशव कर्वे ऊर्फ अण्णा कर्वे यांनी महिलांचे शिक्षण, त्यांचे हक्क, विधवा-पुनर्विवाह यांसाठी आपले १०४ वर्षांचे जीवन वाहिले. इ.स. १९०७साली त्यांनी महाराष्ट्रात पुण्याजवळील हिंगण्याच्या माळरानावर एका झोपडीत मुलींची शाळा सुरु केली. महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे जीवन म्हणजे सामाजिक सुधारणा विशेषतः स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी त्यांनी वाहिलेले आधुनिक ऋषितुल्य जीवन. त्यांच्या कार्याचा प्रारंभ हा विधवाविवाह पासून झाला आणि त्याची परिणती स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी स्वतंत्र विद्यापीठ काढण्यामध्ये झाली. स्त्रियांच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी त्यांनी अविरत परिश्रम केले धोंडो केशव कर्वे यांचे चिरंजीव र. धो. कर्वे हे होत. त्यांनीदेखील सामाजिक सुधारणेसाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिलेले आहे. भारतामध्ये या काळात संततिनियमनाच्या प्रश्नांवर बोलणे देखील गुन्हा मानला जात होता. अशा काळामध्ये या संपूर्ण कार्यासाठी स्वतः पुढाकार घेऊन लोकांना संततिनियमनाचा महत्त्व पटवून देण्यासाठी र. धो. कर्वे व त्यांच्या पत्नी यांनी अथक परिश्रम घेतले या काळामध्ये त्यांना लोकांच्या विरोधाला सामोरे जावं लागलं. समाजाकडून त्यांची उपेक्षा केली गेली. सहजासहजी त्यांचा हा विचार समाजाने या काळामध्ये स्वीकारला नाही. मात्र त्यांचा हा विचार नक्कीच स्पृहणीय होता काळाची पावले ओळखणारे असे हे समाजसुधारक होते. इ.स. १९०० मध्ये अनाथ बालिकाश्रमाचे स्थलांतर हिंगण्यास करण्यात आले. याच परिसरात अण्णांनी विधवांसाठी एक हक्काची सावली निर्माण केली. विधवांचे हे वसतिगृह ही एक सामाजिक प्रयोगशाळा होती. स्त्रियांवर होणारे अत्याचार, त्यांना दिली जाणारी दुय्यम दर्जाची वागणूक यांचा त्यांना कायम राग येत असे. पंडिता रमाबाई आणि ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या जीवनकार्यामुळे अण्णासाहेब खूपच प्रभावित झाले होते. थोर तत्त्वज्ञ हर्बर्ट स्पेन्सर यांच्या विचारांचाही त्यांच्यावर पगडा होता. इ.स. १८९६मध्ये अण्णासाहेबांनी पुण्याजवळील हिंगणे (आता कर्वेनगर) या गावी विधवा महिलांसाठी आश्रम स्थापन केला. या आश्रमात याच

ठिकाणी इ.स. १९०७ साली महिला विद्यालयाची स्थापना त्यांनी केली. अण्णासाहेबांची २० वर्षांची विधवा मेहुणी - पार्वतीबाई आठवले या विद्यालयाच्या पहिल्या विद्यार्थिनी होत. आश्रम आणि शाळा या दोन्हीसाठी लागणारे कुशल मनुष्यबळ निर्माण करण्यासाठी त्यांनी "निष्काम कर्म मठा"ची स्थापना इ.स. १९१० साली केली. स्त्रियांना आपल्या आवडीनुसार शिक्षण घेता यावे यासाठी त्यांनी आरोग्यशास्त्र, शिशुसंगोपन, गृहजीवन शास्त्र, आहार शास्त्र असे विषय अभ्यासक्रमामध्ये ठेवले. यामुळे स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासाला चालना मिळाली. ग्रामीण भागातही स्त्री शिक्षणाची गरज ओळखून कर्वे यांनी स्त्री शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार करण्यावर भर दिला ग्रामीण भागात त्यांनी ग्राम प्राथमिक शिक्षण मंडळ स्थापन केले व त्याद्वारे अनेक शाळा सुरु केल्या

उद्दिष्टे

सदरील संशोधन पेपरच्या अनुषंगाने निश्चित केलेले उद्दिष्टे खालील प्रमाणे

1. एक महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे स्त्री शिक्षणातील योगदान तपासणे
2. महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे महिला सक्षमीकरणातील योगदानाचा आढावा घेणे

गृहीतके

सदरील संशोधन पेपरच्या अनुषंगाने निश्चित केलेली गृहीतके खालील प्रमाणे

1. एक महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे स्त्री शिक्षणातील योगदान मोठे आहे
2. महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे महिला सक्षमीकरणात मोठे योगदान आहे

महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे महिला सक्षमीकरणातील योगदान :

विधवांची दीन स्थिती सुधारण्यासाठी त्यांना शिक्षण देणे अत्यंत गरजेचे आहे, या विचारातून थोर समाजसेवक, स्त्री शिक्षणाचे शिल्पकार भारतरत्न महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी पुण्यातील हिंगणे येथे १४ जून १८५६ यादिवशी महर्षी कर्वे स्त्री-शिक्षण संस्थेची पायाभरणी केली. त्यावेळी संस्थेचे नाव

हिंगणे स्त्री शिक्षण संस्था असे होते. यादिवशी विधवांच्या शिक्षणाला अनुकूल असलेल्या सदृहस्थांची सभा त्यांनी घेतली. त्यामध्येच अनाथ बालिकाश्रम या नावाची संस्था सुरु झाली. एका झोपडीत सुरु झालेला हा बालिकाश्रम पुढे स्त्री शिक्षणाचे तीर्थक्षेत्र ठरले. 'शीलं परं भूषणम्' या बोधवाक्याला धरून महर्षी कर्वे स्त्री शिक्षण संस्था मागील १२७ वर्षे अविरतपणे कार्यरत आहे. स्थापनेपासूनचा जो विचार भारतरत्न महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी मांडला, त्याच विचाराने या संस्थेने शैक्षणिक आणि सामाजिक क्षेत्रात आपले भरीव असे योगदान सुरु ठेवले आहे. फक्त आणि फक्त महिला सबलीकरणाचे (Women Empowerment) ध्येय उराशी बाळगून सुरु झालेल्या या प्रवासात आज लाखो महिला, कुटुंबे उजळून निघाली आहेत. यामध्ये समाजातील अनेक घटकांनी हातभारही लावला. त्यामुळे संस्थेच्या या वटवृक्षाची सावली महाराष्ट्रभर पसरली आहे. स्त्री शिक्षणाची बीजे रोवणाऱ्या महर्षी कर्वे म्हणजेच अण्णांनी देशातील पहिल्या महिला विद्यापीठाची स्थापना करून इतिहास घडवला. मूळ उद्देशाशी कुठेही तडजोड न करता राष्ट्रीय शिक्षण आणि संस्काराच्या माध्यमातून महिलांच्या सशक्तीकरणाचा हा यज्ञ आज अखंड सुरु आहे. शिक्षणामुळे स्त्री आत्मनिर्भर बनेल, कर्तृत्वदक्ष बनेल, ती सशक्त झाली तर कुटुंब सशक्त होईल, अशी अण्णांची धारणा होती. सुरुवातीला संस्थेत केवळ चारच मुली होत्या. संस्थेचे कार्य पुढे अधिक विस्तारावे यासाठी अण्णांनी त्यावेळी स्वतःची सर्व शिल्लक अर्पण केली. अनेक अडचणी आल्या, खडतर प्रवास करावा लागला. पण त्यावर मात करून अण्णांनी हे कार्य जोमाने सुरु ठेवले. त्यामुळे महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी कार्यरत असलेल्या या संस्थेत आज ३२ हजार विद्यार्थिनी व महिला शिक्षण घेत आहेत. आता ही एक चळवळ बनली आहे. संस्थेचे पुण्यात मुख्यालय असून पुण्यासह वाई, सातारा, रत्नागिरी, कामशेत व नागपूर येथे ७२ सामाजिक व शैक्षणिक शाखा कार्यरत आहेत. एकूण २१ शाळा, नऊ बालवाड्या आणि १८ महाविद्यालये कार्यरत आहेत. मागील १२७ वर्षांच्या संस्थेच्या वाटचालीत महाराष्ट्रभर विस्तार झाला आहे. मुलगी संस्थेत आल्यानंतर ती पीचडी करून, स्वावलंबी बनूनच बाहेर पडेल, अशी व्यवस्था करण्यात आली आहे. पाळणाघर, बालवाडी, पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक, माध्यमिक, मराठी व इंग्रजी माध्यमांच्या शाळा, कनिष्ठ व वरिष्ठ महाविद्यालये, अभियांत्रिकी, वास्तुशास्त्र, व्यवस्थापनशास्त्र, नर्सिंग, फॅशन डिझायनिंग व ज्वेलरी

डिझायनिंग व निर्मिती, विविध कौशल्य अभ्यासक्रम, भाषा केंद्र, डेटा अॅनॅलिसिस सेंटर, टायपिंग व विविध विषयांचे प्रशिक्षण, बाया स्त्री अभ्यास व संशोधन केंद्र असे विविध अभ्यासक्रम, शिक्षणातून महिलांना सशक्त करण्यासाठी संस्थेने कंबर कसली आहे. त्यावर्षी सिध्दीविनायक महाविद्यालय सुरु झाले. त्यानंतर १९९१ मध्ये कमिन्स अभियांत्रिकी महिला महाविद्यालय उभे राहिले. आज विविध अभ्यासक्रमांची महाविद्यालये संस्थेच्या लौकिकात भर टाकत असून मुलींच्या सक्षमीकरणाचा एक अविभाज्य भाग बनली आहेत. उच्च दर्जाचे शिक्षण-प्रशिक्षण, अत्याधुनिक उपकरणे, प्रयोगशाळा, नाविण्यपूर्ण उपक्रम, विद्यार्थिनींच्या कलागुणांना वाव देणारे व्यासपीठ, काळानुरूप करण्यात आलेले बदल आदी कारणांमुळे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर महाविद्यालयांनी आपला ठसा उमटविला आहे..

समारोप

महर्षी कर्वे स्त्री शिक्षण संस्थेने शिक्षणाला सामाजिक कार्याची जोड देत अण्णांच्या विचारांची ज्योत अत्याहतपणे तेवत ठेवली आहे. कोरोना काळात संपूर्ण मानवजातीवर मोठे संकट ओढवले होते. त्यामुळे अनेक पालकांना शाळेचे शुल्क भरणे शक्य नव्हते. त्यावेळी संस्थेने 'भाऊबीज' आणि 'संकल्प ३६५' असे उपक्रम सुरु करून पालकांना आधाराचा हात दिला. या उपक्रमातून सुमारे दीड कोटी रुपये जमा झाले. हे उपक्रम आजही सुरुच आहेत. त्यातून गरजू मुलींच्या शिक्षणाला हातभार लावला जातो. त्याचप्रमाणे संस्थेच्या बाया कर्वे वसतिगृह व डेक्कन येथील महिला निवासमध्ये कोरोना सेंटर सुरु करण्यात आले होते. तसेच १५ हजार जेवणाच्या डब्यांची व्यवस्था, २५०० जणांचे लसीकरण आणि रक्तदान शिबीरांचेही आयोजन करण्यात आले. कामशेत, पुणे, नागपूर, रत्नागिरी या ठिकाणी बारा वसतिगृह असून त्यामध्ये जवळपास सहा हजार मुली राहतात. कामशेतमध्ये १९८९ मध्ये आश्रमशाळा सुरु झाली. काम करणाऱ्या महिलांसाठी तीन महिला निवास आहेत. हिंगण्यामध्ये दहा महिला इमारत बांधून तयार असून केवळ काम करणाऱ्या महिलांसाठी या इमारतीमध्ये सर्व अत्याधुनिक सुविधा दिल्या आहेत. अत्यंत सवलतीच्या दरामध्ये मुलींना अशा सुविधा पुरविल्या जात असल्याने महाराष्ट्रभरातील हजारो विद्यार्थिनींना त्याचा फायदा होत आहे. गरजू विद्यार्थिनींसाठी कमवा शिका योजना असून त्यातून त्यांना पैसे मिळतात. असे अनेक उपक्रम संस्थेमध्ये राबविले

जातात.१९३४ सालापासून वेणुबाई वसतिगृहामध्ये कनिष्ठ व वरिष्ठ बालगृह चालविले जाते. या बालगृहात इयत्ता दुसरी ते इयत्ता बारावीपर्यंतच्या विद्यार्थिनींना प्रवेश दिला जातो. अनाथ, एकच पालक असलेल्या, पालक जबाबदारी नाकारत असलेल्या, अशा विविध कारणास्तव मुली संस्थेत येतात. मुली संस्थेच्या पालकत्वाखाली असल्यामुळे त्या १८ वर्षे पूर्ण होईपर्यंत त्यांच्या संपूर्ण जबाबदारी संस्थेची असते. संस्थेत शिक्षण घेणाऱ्या मुलींच्या घरी जाऊन त्यांच्या आईला विविध कौशल्य शिक्षण देण्याचा उपक्रमही

संस्थेकडून राबविला जात आहे. आज हजारो महिलांना या उपक्रमामुळे रोजगार मिळाला आहे.

संदर्भसूची

- ✦ भारतीय विचारांचा मुलाधार- डॉ. दा.धो काचोळे
- ✦ प्रमुख समाजशास्त्रीय विचार -डॉ. राजेंद्र कुमार शर्मा
- ✦ अभिजात सामाजिक विचारवंत- डॉ.समन बेहेरे
- ✦ समाजशास्त्रीय विचारांचे मुलाधार- डॉ. डी एस मनवर
- ✦ समाजशास्त्रीय विचारवंत- प्रा.डॉ.नि स वैद्य.

प्रश्नांकित लोकशाहीला संवैधानिक प्रत्युत्तर

प्रा.डॉ.दिलीप तुकाराम कदम

इतिहास विभाग प्रमुख

कै.न्हानाभाऊ मन्साराम तुकाराम पाटील कला महाविद्यालय, मारवड, ता.अमळनेर जि.जळगाव

प्रस्तावना -

भारत देशाला प्रदीर्घ असा इतिहास आहे. हा जितका प्राचीन आहे तितकाच हा आधुनिकतेच्या अनेक अशा विचार संकल्पनांचा आहे. प्राचीन काळ नागरीकरण, संस्कृती, धर्मोदय राज्यसत्ता आदींचा आहे. तर मध्ययुग हा विशाल अशा राजेशाहीचा होता परंतु यामध्ये आधुनिक काळात मात्र ब्रिटिश राजवटी पासून निश्चितपणे आधुनिकता, औद्योगिकरण, राष्ट्रवाद लोकशाही स्वातंत्र्य अशा प्रेरक मूल्यांसाठी लढा कटीबद्ध झाला. यात लोकशाही आणि त्यांच्या सुदृढीकरिता झालेल्या संवैधानिक बाबी क्रमशः त्यांची शासन व्यवस्था त्यांचे कायदे यामधून विकास पावत गेली होती.

हा संदर्भ नियामक कायदा रेग्युलेटिंग ऍक्ट 1773 पासून ते भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा 1947 असा सुमारे 174 वर्षांचा दीर्घ असा संघर्ष आहे. या दीर्घ अशा इतिहासकाळात देशांतर्गत आणि जागतिक पातळीवर असंख्य बाबींची ऐतिहासिक घुसळण झाली. आणि यामधून सातत्याने भारताने नवे पर्याय जगासमोर उभे केले प्रस्तुत शोधनिबंधात भारत हा आधुनिक काळात राष्ट्र राष्ट्रवाद संप्रदायवाद आधी समस्येतून मार्ग क्रमांक लोकशाहीवादी मूल्य जोपासना यावर प्रकाश टाकण्यात येणार आहे. यामध्ये जागतिक परीप्रेक्षात भारत आणि भारतीय परीप्रेक्षात जग या संवैधानिक समस्येच्या अनुषंगाने ही मांडणी केली जाणार आहे.

भारतीय स्वातंत्र्य अमृत महोत्सवाचे अवलोकन करतांना (2022) -

मागील वर्ष 2022 पासून संबंध भारतभर या देशाचा स्वातंत्र्य चळवळीच्या जाज्वल अशा इतिहासाला स्मरण म्हणून स्वातंत्र्य अमृत महोत्सव उत्साहाने साजरा केला जात आहे. या देशाला स्वातंत्र्य मिळून एकूण 75 वर्षे पूर्ण झाले आहेत. स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी आपणास प्रदीर्घ असा 190 वर्षे संघर्ष करावा लागला. प्रस्तुत देशाचे भाजपा सरकार यांनी हा 'अमृत महोत्सव' हा उपक्रम मोठ्या हेतूने या देशातील नवतरुण आणि येणार्या पिढ्यांना या इतिहासाचे दिव्य दर्शन व्हावे अवलोकित होऊन, त्यांच्या अंगी देश

प्रेमानिष्ठा भक्ती निर्माण व्हावी आणि त्यांचीही या देशा प्रतीची कर्तव्यनिष्ठा कटिबद्ध व्हावी. या ठिकाणी या अमृत महोत्सवाच्या अनुषंगाने आपणखी एक बाब स्पष्ट करावी वाटते की भारतासमवेतच संबंध आग्नेय आशिया, आशियातील अनेक अनेक राष्ट्रांचेही कमी अधिक पातळीवर हे अमृत महोत्सवी असे वर्ष आहे यांचा संदर्भ पुढे जागतिक परिप्रेक्षात भारत असा येणार आहे.

आधुनिकता, राष्ट्र, राष्ट्रवाद, संप्रदायवाद -

प्रस्तुत आधुनिक भारताला समजून घेण्यासाठी सर्वप्रथम आपणास एक भाग अशी समजून घ्यावी लागेल की या आधुनिक म्हणणाऱ्या भारतात एकाच वेळी या ब्रिटिशांच्या सत्तेने त्यांच्या प्रस्तुती सहज प्रामुख्याने प्रबोधन औद्योगिक क्रांती लोकशाहीवादी क्रांती आणि यांच्या बुडाशी प्रबोधनवादासह प्रेरकतेने येणारी धर्म क्रांती (ख्रिश्चन/पोप) यांचा जुडगा यांच्या हाती होता. यामुळे त्यांच्या सत्तेने भारतामध्ये अनेकांनी विचार संकल्पनांची प्रभावी शक्यता निर्माण केली होती. या ठिकाणी एकाच वेळी ब्रिटिशांसह डच फ्रेंच पोर्तुगीज इत्यादी व्यापारी कंपन्याही दाखल झाल्या होत्या. परंतु यामध्ये ब्रिटिशांचा अलगाववाद पत्रकार संजय आवटे यांनी असा मांडला की, 'सर्वच व्यापारी कंपन्या भारतात आपले नशीब आजमावण्यासाठी पुढे सरसावल्या. यातच आग्नेय राष्ट्राकडे गेले. पोर्तुगीज सर्वप्रथम आले. परंतु त्यांनी गोव्यापुरतीच आपली मर्यादा ठेवली. आणि फ्रेंचांनी कर्नाटकाच्या पार्श्वभूमीपासून संघर्ष उद्भवला, पॉडिचेरीत यांना थोडीशी सत्ता निर्माण करता आली. परंतु त्यांनी या ठिकाणी आपल्या राजसत्तेचे अत्यंत पाशवी, त्यामुळे ब्रिटिशांची भारतातील सत्ता त्यातल्या त्यात यामध्ये भारतासाठी चांगली ठरली. निदान त्यांच्या राष्ट्राचा सर्वाधिक मोठा राष्ट्रभिमान लोकशाही हा त्यांनी जपला.' एका अर्थाने निश्चितपणे सर्वात मोठे साम्राज्यवादी सत्ता होती. तरी या राज्यसत्तेने इतर ठिकाणी भारताच्या तुलनेत दक्षिण आफ्रिका येथे पाशवी स्वरूप दर्शवले होते. (अवटे, 2022,13)

येथे आधुनिकता ही अत्यंत गुंतागुंतीच्या आणि सांस्कृतिक संघर्ष आणि प्रस्तुत झाली होती. एकीकडे या विचार

संकल्पनेने तत्कालीन प्रचलित अशा कुधर्म संकल्पना, प्रथा परंपरा यांचा बिमोड करावा लागला. तर दुसरीकडे यांनी नवनवीन सुधारणावादी विचारांचा विशिष्ट धर्मवादापेक्षाही प्रसंगी कायद्याचा सतीबंदीच्या कायद्याप्रमाणे आधार घ्यावा लागला होता.

याच सतीबंदीच्या कायद्याच्या पार्श्वभूमीवर आणि दुसरीकडे आधुनिक महाराष्ट्रामध्ये सर्वाधिक असा धर्मशास्त्राच्या जोखडात सुधारणा वादाचा प्रभावीपणे पुरस्कार झाला. एकीकडे ज्याप्रमाणे राजा राम मोहन रॉय यांनी सर्व वेद आणि उपनिषदांच्या दाखल्याचा वापर करून सती प्रथा ही वेद संमत किंबहुना धर्मसंगत नाही. हे पौरहित्यिक षडयंत्र आहे असा त्यांनी ब्राह्मण्यवादी मानसिकतेचा पर्दा फाश केला आणि 1829 मध्ये सतीबंदीचा कायदा प्रस्तुत झाला. तर महाराष्ट्राच्या पार्श्वभूमीवर या काळात सर्वात उथळ पुथळ झाली. यामध्ये विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, विष्णुबुवा अशी दीर्घ परंपरा आहे. (बगाडे, 1994,70)

अनेकांनी राष्ट्रवादी विचार संकल्पनांची भूमी (भारत) -

आधुनिक भारताचा इतिहास पाहताना आपणास प्रामुख्याने एक बाब अशी दिसून येते की, या इतिहासात एकूणच एवढ्या विविध अंगी अशा राष्ट्रवादाच्या परिभाषा पुढे आल्या यामध्ये सुरुवातीला उदारमतवादी राष्ट्रवाद प्रस्तुत झाला. यात न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे, सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी, धर्मकेंद्रित राष्ट्रवादात लोकमान्य टिळक, लाला लजपत राय, बिपिन चंद्र पाल, बी अरविंद, इकबाल मौलाना हुसेन अहमद मदनी, राष्ट्रवादाच्या विश्वबंधुत्वाचा परीघ रवींद्रनाथ टागोर समन्वयवादी राष्ट्रवादात सरोजिनी नायडू प्रफुल्लचंद्र रॉय, सहानुभूती सर्वसमावेशक अशा राष्ट्रवादात महात्मा गांधी एकात्मवादी असे सरदार वल्लभभाई पटेल, राष्ट्रनिर्मितीवादी डॉ. आंबेडकर यासह क्रांतिकारी अरविंद बोस, भगतसिंग, एम एन रॉय इत्यादी प्रकारचा आणि यापेक्षाही अधिक व्याप्त असा राष्ट्रवादाची कर्मभूमी भारत होय. (हबीब, 2023, प्रस्ता.)

वरील सर्व प्रकारच्या राष्ट्रवादाचा विचार केला असता असे प्रकर्षाने दिसून येते की या राष्ट्रवादाच्या अनेकांनी अशा संकल्पनांचा बारकाईने विचार केला तर आधुनिक भारतामध्ये सर्वच प्रकारच्या अगदी धर्म केंद्रीत ते व्याप्त अशा सर्वच राष्ट्रवादाच्या उदयाची ही भूमी आहे. या राष्ट्रवादाच्या बाबतीत असे दिसून येते की, राष्ट्रवाद एक दुधारी तलवार आहे. यह लोगो को जोड सकती है और दुसरी तरफ बुरी तरह बाट भी सकती है।' तर मौलाना अब्दुल कलाम यांनी अशी व्याख्या दिली.

हम भारत के लोगो मे एक बात समान है और वह है कि, भारतीयन, जो धर्म और संस्कृति के तमाम अंतर के बावजूद हमारी सांझा मानवता के रूप मे जिंदा है। और जाती, रूप, रंग या आकार के फर्क से इस पर असर नहीं पडता है. इसी तरह हमारे धार्मिक व सांस्कृतिक अंतर भी हमारे सांजा राष्ट्रवाद की राह मे नहीं आते है. हम सभी को देश से प्यार है और इसलिये हम सभी भारतीय है।' (हबीब, 2023, 37, 38)

या प्रकारच्या विविध अशा राष्ट्रवादी व्याख्या संसारावर दृष्टिक्षेप टाकला तर असे दिसून येते की या विविध अशा राष्ट्रवादांच्या संकल्पना मधूनही लोकशाही समोर अलगाव वादातून समस्या निर्माण झाल्या व होऊ शकतात.

वर्तमानकालीन लोकशाही पुढील समस्या -

ज्याप्रमाणे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला दीर्घ संघर्षाचा इतिहास आहे त्याचप्रमाणे या चळवळीचा एक समांतर संघर्ष भाग म्हणून लोकशाहीचाही इतिहास आहे. 15 ऑगस्ट 1947 रोजी देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर संसदीय लोकशाहीचा स्वीकार केला गेला. त्यावेळी देशाची लोकसंख्या सुमारे 55 कोटी होती. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर या देशात कशी लोकशाही अवतरे याबाबत चर्चित यांनी तर लोकशाही कशाशी खातात हेही यांना माहित नाही? वस्तूत तेव्हा भारतात संप्रदायवाद, अशिक्षितपणा, बेरोजगारी, आर्थिक, सामाजिक समस्या होत्या. या सर्व पार्श्वभूमीवर निवडणूक प्रक्रियेतून लोकशाही प्रस्तुत करावयाची होती. परंतु तत्कालीन हंगामी अशा नेहरू सरकारने या सर्वच समस्येवर मात करत येथेही व्यवस्था प्रभावीपणे दृढमूल केली. (चंद्रा, 2022, 213)

तरी एक बाब अशी स्पष्ट करावी वाटते की आज घडीला जी कधीकाळी प्रश्र्नांकित अशी व्यवस्था होती. तीच लोकशाही व्यवस्था आज घडीला जगातील सर्वात विशाल अशी सुमारे 140 कोटी लोकांची आहे. सुरुवातीलाच मांडणी केल्याप्रमाणे मागील वर्षापासून आपण भाजप सरकारने अमृत महोत्सवाची मोठी उद्घोषणा केली आहे. आणि यासाठी त्यांनी मोठा कार्यक्रम पत्रिका ही दिली आहे. निश्चितपणे हा एक मोठा पल्ला गाठला आहे परंतु त्याच बरोबर हेही सत्यच आहे की या लोकशाही पुढे आज मी तिला खूप समस्या आहेत त्या पुढील प्रमाणे -

1. लोकशाही व्यवस्था प्रामुख्याने खूप धोक्यात आली आहे वरकरणी जरी ही लोकशाही वाटत असली तरी या व्यवस्थित प्रचंड मोठ्या

पातळीवर मुस्कटदाबी केली जात आहे.

(रविश कुमार, 2021, प्रस्ता.)

2. या लोकशाही व्यवस्थेमध्ये सर्वच अधिकारांच्या सत्तेचा खूपच गैरवापर होताना दिसून येतो. (दै.लोकसत्ता)
3. ईडीच्या मोठ्या प्रमाणात वापर करून लोकशाही मूल्यांची हेळसांड केली जाते.
4. संबंध देशातील प्रसार माध्यमे जी की लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ मानला जातो ती पूर्णतः सरकारने आपल्या कवेत घेतली आहे आणि सातत्याने सरकारचीच री ओढत आहे
5. या हुकूमशाही वृत्तीच्या लोकशाहीत सर्वच मानवतावादी मूल्यांचाही खूप रूहास होत आहे.

डॉ. आंबेडकरांचे लोकशाही संबंधित इशारे आणि वर्तमान संदर्भ -

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लोकशाही बाबतीत तिच्या संवर्धनासाठी महत्वाचे असे पुढील तीन इशारे दिले आहेत, पहिली बाब म्हणजे आपली सामाजिक व आर्थिक उद्दिष्ट पूर्ण करण्यासाठी आपण संविधानात्मक मार्गानाच घट्ट धरून ठेवले पाहिजे. याचाच अर्थ असा की आपण रक्तरंजित क्रांतीचा मार्ग पूर्णपणे सोडून दिला पाहिजे. याचा अर्थ असा की आपण सविनय कायदेभंग असहकार आणि सत्याग्रह या पद्धतींच्या पूर्णपणे त्याग केला पाहिजे. (आंबेडकर, 1990, 173)

दुसरी बाब म्हणजे माणुस कितीही मोठा झाला तरी आपले स्वातंत्र्य त्यांच्या चरणी अर्पण करू नका. त्याचप्रमाणे त्याला इतके अधिकार देऊ नका जेणेकरून त्याला लोकांच्या सेवा काढण्या इतकी शक्ती प्राप्त होईल. याबाबत त्यांनी आयरिश देशभक्त डॅनियल ओकोनेल यांनी म्हटल्याप्रमाणे कोणीही माणूस कृतज्ञ ते पोटी या सन्मानाचा बळी देऊ शकत नाही. कृतज्ञतेपोटी कोणतीही स्त्री शिलाचा बळी देऊ शकत नाही. आणि कोणताही देश कृतज्ञ ते पोटी स्वातंत्र्याचा बळी देऊ शकत नाही. इशारा इतर कोणत्याही देशापेक्षा भारतासाठी फारच आवश्यक आहे. कारण भक्ती किंवा भक्ती मार्ग आणि विभूती पूजा भारतीय राजकारणात ज्या व्याप्तीने अनुभवायला येते तितकी इतर कोणत्याही देशाच्या राजकारणात दिसत नाही. धर्मावरील भक्ती हा आत्म्याचा मुक्तीचा मार्ग असू शकतो पण राजकारणात मात्र भक्ती अथवा विभूती पूजा म्हणजे अधःपतन आणि त्यातून हुकूमशाही कडे जाण्याचा मार्ग आहे.

तिसरी गोष्ट आपण केली पाहिजे ती ही की केवळ राजकीय लोकशाहीवर आपण समाधान मानता कामा नये. आपल्या राजकीय लोकशाहीचे रूपांतर आपणच सामाजिक लोकशाहीत केले पाहिजे. राजकीय लोकशाहीला सामाजिक लोकशाहीचा पायाभूत आधार नसेल तर ती टिकू शकत नाही. सामाजिक केंद्रशाही म्हणजेच तो एक जीवन मार्ग आहे. व तो स्वातंत्र्य समता आणि बंधुत्व यांना जीवन तत्त्वे म्हणून मान्यता देतो. (आंबेडकर, 1990)

उपसंहार -

प्रस्तुत वर्ष हे जरी भारतीय स्वातंत्र्याचे अमृत महोत्सव आहे तरी आणि आज घडीला जगातील सर्वात विशाल अशी लोकशाही असली तरी या व्यवस्थेमध्ये मागील दशकापासून प्रचंड मोठ्या प्रमाणात पायदळी तुडविल्या जात आहेत. राष्ट्रवादाचा आणि त्यातही हिंदू राष्ट्रवादाचा खूपच गैरवापर केला जातो आहे. प्रसार माध्यमे त्यांच्या हाती आहेत आणि काही प्रमुख बुद्धीवादी म्हणवणारे अकार्यक्षम लोकही त्यांनी आयआयटी क्षेत्रातील लोक याबाबत एक मिशन चालवत आहे. आज देशाचा जीडीपी विकास दर खूप खालावला. आर्थिक स्तर मंदावला सर्वच प्रकारच्या समस्या निर्माण झाल्या. मागील कित्येक अशा न्यायालयीन बाबतीत सरकारने हेतूत हस्तक्षेप करून चुकीचे न्यायदान झाल्याचे अनेक उदाहरणे आहेत. त्यामुळे न्यायव्यवस्था हवालदिल झाली. सुडाचे राजकारण सुरू आहे. या सर्व पार्श्वभूमीवर लोकशाहीची आपणास पुन्हा संविधानिक मूल्यांवर निष्ठा ठेवून जोपसणा करावी लागेल.

'Constitutional morality is not National sentiment it has to be cultivated we must realize our people have yet to learn it. Democracy in India is only a top dressing on an Indian soil which is essentially undemocratic.' - Dr B.R. Ambedkar (Ambedkar, 2020)

संदर्भ ग्रंथ -

1. गुहा रामचंद्र (2022) - आधुनिक भारताचे विचार स्तंभ, रोहन प्रकाशन पुणे.
2. (2021) - गांधीनंतरचा भारत, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन. मुंबई
3. बगाडे उमेश (1999) - महाराष्ट्रातील वर्ग, जाती, प्रभुत्व सुगावा प्रकाशन पुणे
4. चंद्रा बीपन (1999) - आधुनिक भारत, के सागर प्रकाशन, पुणे
5. सरकार सुमित (2000) - आधुनिक भारत, दिल्ली
6. कदम दिलीप (2021) - आधुनिक भारत, अथर्व प्रकाशन, जळगाव

7. हबीब (2023) - भारतीय राष्ट्रवाद, पेंग्विन प्रकाशन दिल्ली
8. मुंगंडकर मु. पा. - महाराष्ट्रातील लोकशाही विचार, गजानन प्रकाशन, पुणे
9. चौधरी के. के. (2001) - आधुनिक महाराष्ट्र, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई.
10. आवटे संजय (2022) - भारताच्या खरा पत्ता कोणता ?, नाशिक
11. रविश कुमार (2021) - द फ्री टाइम्स, पुणे.
12. आंबेडकर भी. रा., (1999) - समय वाङ्मय, म. सा. आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई .
13. आंबेडकर (2020) - Writing and Speeches, Government of India, Delhi.

ई-कचरा पर्यावरण संरक्षणासाठी एक आव्हान

डॉ ज्योती अरविंद पोटे

सहयोगी प्राध्यापक

पी.डी.कारखानीस महाविद्यालय, अंबरनाथ

गोषवारा :

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारी धोरण लागू झाले आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्पर्धा वाढल्याने तंत्रज्ञानाचा झपाट्याने विकास झाला. या स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी तरुण कर्तबगार पिढ्यांच्या वाढलेल्या ज्ञानलालसेच्या गरजेमुळे माहिती तंत्रज्ञानाच्या महाजला संपूर्ण जग गुंतले आहे. संपूर्ण मानवी समाजाचे यावरील अवलंबन वाढले आहे. ज्ञानाचा दबदबा वाढत आहे. संपूर्ण विश्वासाठी ई-कचरा हा चिंतेचा विषय बनला आहे. ई-कचर्यात एक अब्ज इंटरनेट उपकरण आहे. मोबाईल, आयफोन, कम्प्युटर घरोघरी असणारी फ्रिज, टीव्ही, वातानुकूलित यंत्रे, लॅपटॉप, एमपीथ्री या सर्व घटकांचा समावेश होतो यातील बरेच घटक आज घराची श्रीमंती वाटू लागली आहेत. पण निरोपयोगी झाल्यावर मोठ्या प्रमाणात ई-कचरा तयार होतो यापासून मात्र सामान्य माणूस हा अनभिज्ञ आहे. गंभीर आजाराचे स्रोत बनलेल्या या ई-कचर्याचे भारतासारख्या देशात बरेच जास्त प्रमाण आहे. सरकारी आकडेवारीनुसार भारतात २००४ मध्ये १,४६,८०० टन ई-कचरा होता. २०१२ मध्ये हे प्रमाण ८,००,००० झाल्याचे सांगितले जाते. अशा या गंभीर समस्येवर उपाययोजना म्हणून सरकारने ६०० पेक्षा अधिक ईकचरा संग्रहण केंद्र स्थापन केली. तसेच वन आणि पर्यावरण मंत्रालयाद्वारा ई-वेस्ट मॅनेजमेंट अँड हँडलिंग कायदा १ मे २०१२ रोजी लागू करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द :

ई-कचरा, तंत्रज्ञान, तांत्रिक प्रगती, पर्यावरण

प्रस्तावना :

आजच्या जगात तंत्रज्ञान आपल्या दैनंदिन जीवनाचा एक आवश्यक भाग बनले आहे. कामापासून ते करमणुकीपर्यंत तसेच शिक्षण आणि संप्रेषणापर्यंत आपण जवळजवळ प्रत्येक गोष्टीसाठी इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांचा वापर करतो. सध्याच्या आधुनिक जीवनशैलीची गरज बनलेल्या वस्तूंमुळे जगभरातल्या पर्यावरणाच्या समस्या वाढत आहेत. मात्र इलेक्ट्रिक उपकरणांच्या वाढत्या वापरामुळे आणि झपाट्याने होणाऱ्या तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे

आपल्याला एका नवीन समस्येचा सामना करावा लागत आहे ती समस्या म्हणजे ई-कचरा होय. समकालीन स्थितीत पर्यावरण चळवळी पुढील ई-कचरा मोठे आव्हान आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात ई-कचरा या समस्येचे अध्ययन केले आहे.

सम्राट अशोकाच्या काळापासून ते शिवाजी महाराजांच्या काळातही त्यांची कृती, विचार, योजना व धोरणे ही पर्यावरण पूरक होती. १८५२ साली तीन अधिकार्यांनी कंपनी सरकारला अहवाल सादर करून नैसर्गिक संपत्तीचा अविवेकी वापर केल्यास हवामानावर परिणाम होतो असे स्पष्ट करून ते टाळण्यासाठी कायदे करावेत असे सुचविले. विसाव्या शतकात १९७२ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पर्यावरणाचे जतन करण्यासाठी नैरोबी येथे कार्यालय स्थापन केले. तर भारतात १९८० साली राष्ट्रीय पर्यावरण आयोजन समिती अस्तित्वात आली. जागतिकीकरणाच्या धोरणामुळे स्पर्धेत टिकण्यासाठी, वाढती ज्ञानलालसा, सामाजिक जाणिवेचा अभाव, वाढता विकसित तंत्रयंत्र ज्ञानाचा ओघ, वाढलेला चंगळवाद, अज्ञान, भ्रष्टाचार यासारख्या विविध कारणांमुळे ई-कचरा ही समस्या गंभीर बनून संपूर्ण जीवसृष्टी धोक्यात आली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

१. ई-कचरा संकल्पना जाणून घेणे.
२. ई-कचरा संदर्भातील आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय स्थिती जाणून घेणे.
३. ई-कचर्याच पर्यावरण व मानवी आरोग्यावरील परिणाम जाणून घेणे.
४. ई-कचरा व्यवस्थापन जाणून घेणे.

गृहीतकृत्ये :

१. झपाट्याने होणारी तांत्रिक प्रगती हे ई-कचरा निर्माण होण्याचे कारण आहे.
२. ई-कचर्याची अयोग्य विल्हेवाट यामुळे ई-कचरा समस्येने गंभीर स्वरूप धारण केले आहे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनात वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा अवलंब केला आहे. सदर शोध निबंध हा दुय्यम स्रोतांवर आधारित आहे. यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, लेख, वेबसाईट या दुय्यम स्रोतांचा आधार घेतला आहे.

ई-कचरा संकल्पना अर्थ :

"ई-कचरा म्हणजे ज्या कारणासाठी घेतलेली मात्र आता त्याचा उपयोग होत नसलेली किंवा आयुष्य संपल्यामुळे बाद ठरलेली विद्युत आणि इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक कचरा (ई-वेस्ट) होय"

ई-कचरा ही एक संज्ञा आहे. जी इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांचे वर्णन करण्यासाठी वापरली जाते. जी उपकरणे आता वापरात नाहीत, अप्रचलित झाली आहेत किंवा आता उपयोगी नाहीत त्याचा समावेश ई-कचरा या संज्ञे मध्ये होतो. या उपकरणांची अनेकदा लॅडफिलमध्ये विल्हेवाट लावली जाते, ज्यामुळे लक्षणीय पर्यावरणीय आणि आरोग्य विषयक धोके निर्माण होतात. प्रामुख्याने ई-कचर्यामध्ये संगणक, लॅपटॉप, स्मार्टफोन, टॅबलेट, टेलिव्हिजन, प्रिंटर, रेफ्रिजरेटर, ए.सी. आणि इतर घरगुती उपकरणांसह इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांच्या विस्तृत श्रेणीचा समावेश होतो. संगणकामध्ये शिसे, पारा, कॅडमियम यासारखे विषारी पदार्थ असतात तर मोबाईल मध्ये शिसे, पारा यासारखे विषारी पदार्थ असतात तसेच टेलिव्हिजन, कॉम्प्युटर मॉनिटरमध्ये कॅथोड-रे-ट्युब असतात ज्यात शिसे असते, जे मानवी आरोग्यासाठी आणि पर्यावरणासाठी घातक ठरते तर रेफ्रिजरेटर, एअर कंडिशनर, वॉशिंग मशीन यासारख्या घरगुती उपकरणांमध्ये धोकादायक रेफ्रिजरंट तेल आणि वायू असतात. ज्याचा पर्यावरणावर घातक परिणाम होतो. दुर्दैवाने तांत्रिक प्रगतीच्या वेगवान गतीमुळे ई-कचर्यातही सातत्याने वाढ होत आहे.

ई-कचरा : आंतरराष्ट्रीय स्थिती

अमेरिका हा श्रीमंत देश जगात सर्वात जास्त प्रमाणात ई-कचरा तयार करतो. २०११ साली अमेरिकेने घाना या देशास नवीन उपकरणे 'भेट' या नावाखाली दोन लाख पंधरा हजार टन ई कचरा पाठवला. एकटी अमेरिका एका वर्षाला ३.४ मिलियन टन कचरा निर्माण करते. तेथे 'मानव विज्ञान आणि तंत्रज्ञान' या क्षेत्रात कार्यक्षम आहे. त्यामुळे नवीन उपकरण बाजारात आल्यावर लगेच जुने टाकून घ्यायचे या अमेरिका आणि इतर विकसित राष्ट्रांच्या ध्येय धोरणामुळे ई-कचरा प्रचंड प्रमाणात वाढत आहे. अमेरिकेच्या या धोरणास विरोध म्हणून २२ मार्च १९८९ मध्ये बेसिल स्वित्झरलंड मध्ये पहिली ई-वेस्ट संदर्भात आंतरराष्ट्रीय

परिषद झाली भारतासह १७२ देशांचा यामध्ये सहभाग होता. यानंतरच अमेरिकेतील ई- कचरा चिनी बंदरात टाकण्यास पूर्णपणे बंदी आहे. विकसित राष्ट्रे विकसनशील राष्ट्रांना, अविकसित राष्ट्रांना ई कचर्याचे डम्पिंग ग्रांड समजतात.

ई-कचरा : राष्ट्रीय स्थिती

भारतामध्ये देखील ई-कचरा ही समस्या ग्रामीण भागापर्यंत पोहोचली आहे. भारतात दरवर्षी दोन लाख टन ई-कचरा निर्माण होतो. त्यापैकी जेमतेम १९००० टन रिसायकल होतो. उरलेला प्रचंड ई-कचरा हे आपल्यासाठी मोठे आव्हान आहे. ४० टक्के इलेक्ट्रॉनिक वस्तू आजही उपयोगात नाहीत. भारतात इतर देशातून येणाऱ्या ई-कचर्यापेक्षा स्वनिर्मित एकचर्याचे प्रमाण अधिक आहे. ई-कचर्याच्या पुनर्वापरापेक्षा निर्माण होण्याचे प्रमाण अधिक आहे. दरवर्षाला २० मिलियन टन पेक्षा अधिक प्रमाणात ई-कचरा निर्माण होतो. भारतात ई-कचरा मोठ्या प्रमाणात निर्माण करणारी राज्ये यामध्ये तामिळनाडू, आंध्र प्रदेश, उत्तर प्रदेश, गुजरात, महाराष्ट्र, पश्चिम बंगाल, दिल्ली, कर्नाटक यांचा समावेश होतो. भारतात तयार होणाऱ्या ई-कचर्यापैकी ७०% ई-कचरा हा या राज्यांमधून निर्माण होतो. तसेच भारतात ई-वेस्ट निर्माण करणाऱ्या शहरांमध्ये दिल्ली, चेन्नई, पुणे, सुरत, कलकत्ता, अहमदाबाद, नागपूर व हैद्राबाद या शहरांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. (स्रोत - पर्यावरण विशेषांक २०१२ विवेक व्यासपीठ मुंबई पृष्ठ क्रमांक ४५) दिल्लीपासून दूर असणारे सिलामपूर हे ठिकाण ई-कचर्याच्या प्रक्रियेचे मुख्य केंद्र आहे. तसेच नोयडा, फिरोजाबाद येथेही ई-उद्योगधंद्यांमध्ये अखंड काम चालू असते. हजारो गरजू स्त्रिया आणि बालकामगार यात गुंतलेले आहेत. भारतात ई-कचरा गोळा करणारी ६५० केंद्रे आहेत. या शहरातून ई-उद्योगधंदे मोठ्या प्रमाणात आहेत. आयटी क्षेत्राचा वापर प्रचंड प्रमाणात होतो. भारतात संगणकाच्या आणि इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांच्या वापरात मागच्या काही वर्षात ४५० पट वाढ झाली आहे.

ई-कचरा वाढीची कारणे :

वाढती लोकसंख्या, कायझेन संस्कृती, (Kaizen हा जपानी शब्दांचे संयुग आहे. ज्याचे एकत्रित भाषांतर "चांगले बदल" किंवा "सुधारणा" असे केले जाते.) विकसित झालेली युज अँड थ्रो संस्कृती, जलद तांत्रिक प्रगती, वाढलेली जीवघेणी स्पर्धा, स्पर्धेत टिकण्यासाठी वाढलेली ज्ञानलालसा, सामाजिक जाणिवेचा अभाव, वाढलेला भ्रष्टाचार, कष्ट न करण्याची वृत्ती, शिक्षणाचे झालेले

बाजारीकरण यासारख्या कारणांमुळे शहरीच नाही तर ग्रामीण भागाचेही इलेक्ट्रॉनिक वस्तूंचे अवलंबन प्रचंड प्रमाणात वाढले आहे. एकूणच समाजाची बदललेली जीवनशैली म्हणजेच रचना आणि कार्यात झालेला बदल अशी विविध कारणे आहेत.

1. **जलद तांत्रिक प्रगती** : ई-कचऱ्याच्या प्राथमिक कारणांपैकी एक म्हणजे तांत्रिक प्रगतीचा सतत आणि वेगवान वेग. प्रत्येक नवीन शोधामुळे जुनी उपकरणे अप्रचलित होतात आणि त्वरित टाकून दिली जातात. शिवाय कंपन्या बऱ्याचदा इलेक्ट्रॉनिक उपकरणाची नवीन मॉडेल्स दरवर्षी रिलीज करतात, ज्यामुळे ग्राहकांना जुन्या उपकरणाचे अपग्रेड आणि विल्हेवाट लावण्यास प्रोत्साहन मिळते.
2. **नियोजित अप्रचलितता** : नियोजित अप्रचलितता ही एक रणनीती आहे जी कंपन्यांद्वारे ग्राहकांना इलेक्ट्रॉनिक उपकरणाच्या नवीन मॉडेल्समध्ये अपग्रेड करण्यासाठी प्रोत्साहित करण्यासाठी वापरली जाते. या कंपन्या अशा उत्पादनाची रचना करतात ज्याचे आयुर्मान मर्यादित असते किंवा त्वरित अप्रचलित होतात ग्राहकांना ते नियमितपणे बदलण्यास भाग पाडतात.
3. **अयोग्य विल्हेवाट आणि पुनर्वापर** : ई कचऱ्याची अयोग्य विल्हेवाट आणि पुनर्वापर हे ई कचऱ्याच्या समस्येचे एक महत्वाचे कारण आहे. बऱ्याच लोकांना त्यांच्या इलेक्ट्रॉनिक उपकरणाची योग्य प्रकारे विल्हेवाट कशी लावायची याबद्दल माहिती नसते, ज्यामुळे ही उपकरणे लँडफिल मध्ये टाकून दिली जातात, जिथे ते महत्त्वपूर्ण पर्यावरणीय आणि आरोग्य समस्या निर्माण करतात.

ई-कचरा वाढीचे परिणाम :

ई-कचऱ्याच्या अयोग्य व्यवस्थापनामुळे पर्यावरण आणि आरोग्यावर महत्त्व परिणाम होतो अयोग्य एकचरा व्यवस्थापनाचे काही महत्त्वपूर्ण परिणाम पुढीलप्रमाणे :

1. **पर्यावरणीय प्रभाव** : इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांमध्ये शिसे पारा केडियम यासारखे विषारी पदार्थ असतात ज्याची योग्य प्रकारे विल्हेवाट न लावल्यास पर्यावरणाचे गंभीर नुकसान होऊ शकते हे सामग्री मातीमध्ये आणि भूजलामध्ये

शिरून पर्यावरण दूषित करते आणि वनस्पती प्राणी आणि मानवांना हानी पोहोचवते.

2. **आरोग्यावरील परिणाम** : ई-कचऱ्याची अयोग्य विल्हेवाट लावल्याने मानवाच्या आरोग्यालाही गंभीर धोका निर्माण होऊ शकतो. शिसे, पारा आणि केडियम सारख्या विषारी पदार्थांच्या संपर्कात आल्याने गंभीर आरोग्य समस्या उद्भवू शकतात. जसे की श्वसन समस्या, त्वचेची जळजळ, मज्जा संस्थेचे नुकसान इत्यादी.

इलेक्ट्रॉनिक वस्तू ज्या वेळेला निरोप योग्य होतात त्या मोडून तोडून त्यातील वायर, प्लास्टिक, धातू, अधातू, इलेक्ट्रॉनिक सर्किट कामगारांकडून वेगळे केले जातात. तेव्हा त्याचे घातक गोष्टीत रूपांतर होते तांबे, जस्त, प्लॅटिनियम आणि सोने यांचा सूक्ष्म वापर या वस्तूत होत असल्याने कामगारांकरवी आम्ल किंवा इतर घातक रसायनांचा वापर करून वेगळे केले जातात पण हे करताना कॅन्सर पासून ते मृत्यूपर्यंतच्या भयानक परिणामांना त्यांना सामोरे जावे लागते.

या ई-कचऱ्यामध्ये शिसे, कॅडमियम, बोनोलीयम, लेड, ऑक्ससाईड, बेरियम आणि पारा यात देखील घातक रसायने असल्याने कामगारांची यामुळे प्रतिकारशक्ती प्रचंड प्रमाणात कमी होते. तसेच त्यांचे मूत्रपिंड, हृदय, स्नायू, डोळे आणि त्वचा हे देखील निकामी होतात. अकाली वृद्धत्व आणि लवकर मृत्यू अशा गंभीर परिणामांमुळे ई-कचऱ्याची गंभीरता जाणून घेणे ही काळाची गरज आहे. हे कामगार अडाणी, गरीब आणि गरजू असल्याने मास्क चष्मा किंवा हातमोजे वापरण्याचे ज्ञान त्यांना नसते आणि त्यामुळे त्याची गंभीरता अधिक वाढते.

ई-कचरा (ई-वेस्ट) संदर्भातील कायदे :

भारतातील इलेक्ट्रॉनिक वेस्टचा पहिला कायदा ' व्यवस्थापन आणि हाताळणी '

हा कायदा ८ जून २०११ रोजी जाहीर झाला, व एक वर्षानंतर १ मे २०१२ रोजी प्रत्यक्ष लागू करण्यात आला. या कायद्याचे स्वरूप या कायद्याअंतर्गत सरकारद्वारा नेमलेल्या एजन्सीकडे सर्वांना त्यांच्याकडील ई-कचरा घावा लागणार. आपण वापरत नसलेल्या आपल्याकडील इलेक्ट्रॉनिक वस्तू अधिकृत कंपन्यांकडे पुनर्वापरासाठी सुद्धा दिल्या जाऊ शकतात किंवा मूळ उत्पादकाकडे सुद्धा जमा करता येतात. अशा वस्तू स्वीकारण्यास या तिघांपैकी कोणीही नकार देत असेल तर तक्रार केल्यावर केंद्रीय प्रदूषण मंडळ त्यांच्यावर दंडात्मक कार्यवाही करू शकते. भंगारवाला

अथवा कचरापेटित ई-कचरा टाकणे यापुढे शिक्षापात्र गुन्हा ठरणार आहे. ई-कचर्यासंदर्भातील सर्व रेकॉर्ड ठेवणे राज्य प्रदूषण मंडळास त्याची माहिती देणे बंधनकारक आहे व त्यांनी वार्षिक अहवालामार्फत ३० सप्टेंबर पर्यंत ही माहिती केंद्रीय प्रदूषण मंडळास देणे बंधनकारक आहे. सर्व राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशांची ई-वेस्ट माहिती संकलित करून त्यावर केलेल्या उपाययोजनेसह केंद्रीय प्रदूषण मंडळाला कळविणे अनिवार्य आहे. अर्थात इलेक्ट्रॉनिक्स कंपन्यांचा या कायद्यास विरोध चालूच आहे. भारत सरकारच्या ई-वेस्ट कायद्यानुसार इलेक्ट्रॉनिक्स उपकरणे भंगारवाल्याकडे देणे आणि घेणे विक्रेता आणि खरेदीदार दोघेही शिक्षेस पात्र ठरतात.

ई-कचरा व्यवस्थापनाचे महत्त्व :

इलेक्ट्रॉनिक कचरा ही जागतिक स्तरावर वाढती गंभीर समस्या बनत आहे. त्यासाठी ई-कचर्याचे पुनर्वापर करणे गरजेचे आहे. ई-कचर्याचा पुनर्वापर म्हणजे टाकाऊ पदार्थांचे नवीन उत्पादनामध्ये रूपांतर करण्याची प्रक्रिया होय. ई-कचर्याच्या पुनर्वापराचे अनेक फायदे आहेत ज्या नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण करणे हरितगृह वायू उत्सर्जन कमी करणे आणि पर्यावरण आणि आरोग्य धोके रोखणे समाविष्ट आहे. इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांमध्ये सोने, चांदी, तांबे आणि प्लास्टिक यासारख्या मौल्यवान धातू आणि साहित्य असतात ज्याचा पुनर्वापर करून नवीन उत्पादने बनवता येतात. तथापि कचर्याचा पुनर्वापर करणे सोपे काम नाही कारण त्यासाठी मौल्यवान साहित्य काढण्यासाठी विशेष उपकरण आणि प्रक्रियांची आवश्यकता असते.

ई-कचर्याची सुरक्षित विल्हेवाट कशी लावायची :

पर्यावरण आणि आरोग्य धोके टाळण्यासाठी ई कचर्याची सुरक्षितपणे विल्हेवाट लावणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

1. ई-कचरा पुनर्वापर करणाऱ्यांकडे द्यावा. हे पुनर्वापर करणारे कठोर नियमांचे पालन करतात आणि ई कचर्याची सुरक्षितपणे आणि जबाबदारीने विल्हेवाट लावली जाते याची खात्री करतात.
2. कार्यरत इलेक्ट्रॉनिक्स ना-नफा संस्था किंवा शाळेला दान करा.
3. इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांच्या निर्मात्यांशी संपर्क साधा आणि त्यांच्या टेक बँक प्रोग्राम बदल चौकशी करा.

4. तुमच्या स्थानिक सरकार किंवा कचरा व्यवस्थापन कंपनीने प्रदान केलेले ई-कचरा सोडण्याचे ठिकाण वापरा.
5. ई-कचरा नेहमीच्या कचर्यात टाकू नका.

कामाच्या ठिकाणी ई-कचरा व्यवस्थापन :

1. कामाच्या ठिकाणी ई-कचरा व्यवस्थापन करणे आवश्यक आहे. कारण कंपन्या त्यांचे तंत्रज्ञान नियमितपणे अपग्रेड करतात. ज्यामुळे ई-कचरा तयार होतो. कंपन्यांनी शाश्वत ई-कचरा व्यवस्थापन धोरण विकसित केले पाहिजे. ज्यामध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश होतो एक कंपनीद्वारे निर्माण होणारा ई-कचरा ओळखणे आणि त्याची सुरक्षित विल्हेवाट लावण्यासाठी योजना तयार करणे.
2. कर्मचार्यांना ई-कचरा व्यवस्थापनाचे महत्त्व आणि ई-कचर्याची सुरक्षित विल्हेवाट कशी लावायची याबाबत शिक्षित करणे.
3. कंपनीने निर्माण केलेल्या ई-कचर्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी प्रमाणित ई-कचरा रिसायकलर सोबत भागीदारी करणे.

सरकारी धोरणे आणि नियम :

जगभरातील सरकारांनी कचर्याचे व्यवस्थापन करण्याची गरज ओळखली आहे आणि या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी धोरणे आणि नियम लागू केले आहेत. युरोपियन युनियनने ई-कचरा पुनर्वापरासाठी लक्ष निश्चित केले आहे आणि वेस्ट इलेक्ट्रिकल आणि इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे (WEEE) निर्देश सादर केले आहेत. युनायटेड स्टेट्स मध्ये पर्यावरण संरक्षण एजन्सी (EPA) ने इलेक्ट्रॉनिक्स स्टुअर्डशिपसाठी राष्ट्रीय धोरण लागू केले आहे, ज्याचा उद्देश ई-कचर्याच्या जबाबदार व्यवस्थापनाला प्रोत्साहन देणे आहे. जगभरातील सरकारांनी ई कचर्याचे व्यवस्थापन करण्याची गरज ओळखली आहे आणि धोरणे लागू केली आहेत. समस्येचे निराकरण करण्यासाठी नियम. युरोपियन युनियनने ई कचरा पुनर्वापरनासाठी लक्ष निश्चित केले आहे आणि वेस्ट इलेक्ट्रिकल आणि इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे (WEEE) निर्देश सादर केले आहेत. युनायटेड स्टेट्समध्ये, पर्यावरण संरक्षण एजन्सी (EPA) ने नॅशनल स्ट्रॅटेजी फॉर इलेक्ट्रॉनिक्स स्टुअर्डशिप लागू केली आहे, ज्याचा उद्देश ही कचर्याच्या जबाबदार व्यवस्थापनाला प्रोत्साहन देणे आहे.

निष्कर्ष आणि उपाय :

दिवसेंदिवस ई-कचरा ही समस्या अधिकाधिक गंभीर बनत चालली आहे. पर्यावरण चळवळी पुढील एक मोठे गंभीर आव्हान आहे. सर्व लोकांपर्यंत या समस्येबाबत जागरूकता वाढविणे नितांत गरजेचे आहे. या प्रदूषण प्रकाराबाबत असणारे कायदे उपाय अपुरे आहेत म्हणून यावर मात करण्यासाठी असणाऱ्या कायद्यांची अंमलबजावणी चोखपणे करणे गरजेचे आहे. पर्यावरण ही सर्वांची सामूहिक मालमत्ता असल्याने पर्यावरण रक्षणाची जबाबदारी ही सर्वांचीच आहे.

थोडक्यात ई-कचरा हा एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे. ज्याचा काळजीपूर्वक विचार आणि जबाबदारीने विल्हेवाट लावणे आवश्यक आहे. इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांची योग्य प्रकारे विल्हेवाट लावून जेव्हा शक्य असेल तेव्हा त्याचा पुनर्वापर करून आपण पर्यावरणाचे रक्षण करण्यास आणि पुढील पिढ्यांसाठी मानवी आरोग्याचे रक्षण करण्यास मदत करू शकतो. ई-कचराचा पुनर्वापर करून आपण केवळ पर्यावरणाचे रक्षण करू शकतो असे नाही तर हानिकारक

विषारी द्रव्यांचा प्रसार रोखू शकतो व मौल्यवान साधन संपत्तीचे रक्षण करू शकतो आणि नवीन इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांच्या निर्मितीशी संबंधित कार्बन फुटप्रिंट कमी करू शकतो. स्वतःचे आणि भावी पिढ्यांचे शाश्वत भविष्य सुनिश्चित करण्यासाठी व्यक्ती आणि व्यवसायिकांनी ई-कचरांच्याची योग्य विल्हेवाट लावण्याची जबाबदारी घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

संदर्भसूची :

- ✦ राऊत प्रकाश (२००९) पर्यावरण अभ्यास, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर.
- ✦ राज (२००५) ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र, पिंपळापुणे अँड कंपनी पब्लिकेशन, नागपूर.
- ✦ आपले पर्यावरण महाराष्ट्र राज्य शिक्षण मंडळ, पुणे.
- ✦ पर्यावरण विशेषांक, २०१२
- ✦ <http://namoewasre.com>
- ✦ <http://www.greentechnologing.com#ewasteporblem1aeoc>
- ✦ www.com-e-waste-information
- ✦ www.com-e-waste-environmentchallenges

भंडारा जिल्यातील गोंड आदिवासी महिलांमध्ये आर्थिक बदल: पारंपारिक आणि आधुनिक दृष्टीकोन

तृती मार्गेश गणवीर

संशोधन अधिछात्रा

रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

गोषवारा:-

या शोधनिबंधामध्ये गोंड आदिवासी महिलांमध्ये होणाऱ्या आर्थिक बदलांची चर्चा केलेली आहे. जेव्हा समाजात सामाजिक आर्थिक बदलांची चर्चा होते तेव्हा अनेक गोष्टी तपासल्या जातात यामध्ये महिलांचा मुख्यतः व्यवसाय, त्यांच्या व्यवसाय करण्याच्या पद्धती, पारंपारिकता आणि नवपरिवर्तन (बदल) त्यांची सामाजिक आर्थिक परिस्थिती त्यांच्या विचारसरणीतील बदल यांचा अभ्यास केला जातो. प्रस्तुत पेपर भंडारा जिल्यातील दोन ठिकाणी सहभागी निरीक्षण आणि विश्लेषणावर आधारित असून भंडारा जिल्यातील आदिवासी गावे सालेहेटी व सर्पवाडा यांचा समावेश आहे. भंडारा जिल्यामध्ये अनेक ठिकाणी शेती हे मुख्य व्यवसाय असून यामध्ये आदिवासीसुद्धा शेती करतांना दिसून येतात हे त्यांच्या उपजीविकेचे मुख्य साधन आहे. पारंपारिक शेती करणे एवढेच त्यांना अवगत होते परंतु नवीन शेतीच्या विकासाचा कल त्यांच्यामध्ये दिसून येतो. नवीन शेती करण्याच्या पद्धती त्यांच्यामध्ये बघावयास मिळते त्यामुळे या शोधनिबंधाने असा निष्कर्ष काढला की आदिवासी महिला या परिवर्तनाच्या दिशेने वाटचाल करीत आहेत. त्यांच्या परंपरा लोप पावत चालल्या आहेत त्यांच्यामध्ये सामाजिक परिवर्तन, निर्णयप्रक्रियेत परिवर्तन, सामाजिक नेतृत्वामध्ये सहभागीता, सामाजिक व राजकीय प्रतिनिधित्व वाढीस लागून त्या बदलाच्या दिशेने वाटचाल करीत आहेत.

बीजशब्द:-

गोंड आदिवासी महिला, बदल, आर्थिक विकास, निर्णयक्षमता

प्रस्तावना:-

आर्थिक बदल म्हणजे एकाच अर्थव्यवस्थेवरील विविध घटकांमध्ये झालेली परिणामी किंवा संरचनात्मक बदल होय. हे बदल एका विशिष्ट कालावधी नंतर होत असतात. आणि त्यांचे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक परिणाम समाजावर होतात. आर्थिक बदल हे विविध कारणामुळे होऊ शकतात, जसे कि तंत्रज्ञानातील प्रगती,

आधुनिकीकरण, जागतिकीकरण, बाजारातील परिवर्तन, सरकारी धोरणे, संसाधनांचे वितरण आणि सामाजिक आर्थिक परिस्थिती. मॅक्सवेबर (Max Weber 1905) हे अर्थशास्त्रज्ञ व समाजशास्त्रज्ञ असून त्यांनी “धार्मिक आणि सांस्कृतिक घटक आर्थिक बदल घडवून आणतात असे स्पष्ट केले त्यांच्या मतानुसार कठोर परिश्रम, बचत आणि नव्याने काम करणे यामुळे अर्थव्यवस्थेत बदल घडून येतो”. मार्क्स (Karl Marx 1976) च्या सिद्धांतामध्ये “आर्थिक बदल हे मुख्यतः वर्ग संघर्षामुळे होतात. एक वर्ग दुसऱ्या वर्गाला शोषित करतो आणि हे संघर्ष उत्पादन साधनाच्या मालकीवर आधारित असतात”. म्हणून समाजातील आर्थिक व्यवस्था आणि संबंध या संघर्षामुळे बदलतात. अॅडम स्मिथ (Adam Smith 1776) यांच्या सिद्धांतानुसार “आर्थिक बदल हे बाजारातील स्पर्धा, पुरवठा आणि मागणी यांच्या तंत्रावर आधारित असतात”. म्हणजेच कुठल्याही क्षेत्रात आर्थिक बदल पाहिजे असतील तर ज्या प्रकारची मागणी असेल त्यापद्धतीने पुरवठा करावा लागतो तेव्हाच बदल घडून येत असतो.

गोंड आदिवासी महिला या बदलाच्या दिशेने कार्य करीत आहे गोंड आदिवासी समाज मुख्यतः मध्यप्रदेश, छत्तीसगढ, तेलंगाना आणि ओडिशा या राज्यामध्ये वसलेले असून भंडारा जिल्यामध्ये 2011 च्या जनगणनेप्रमाणे आदिवासी जमातीची लोकसंख्या 88,886 म्हणजे भंडारा जिल्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या 7.41 टक्के एवढी आहे, यात आदिवासी स्त्रियांची लोकसंख्या 44,371 म्हणजे 7.46 टक्के एवढी आहे. या जिल्यात प्रामुख्याने गोंड, हलबा व गोवारी या जमाती वास्तव्य करतात, ज्यात गोंड जमात मोठ्या संख्येने वास्तव्यास आहे. त्यांच्या जीवनशैलीत आणि कष्टाच्या स्वरूपात आर्थिक बदल विविध कारणामुळे घडत आहेत हे बदल पारंपारिक कृषी पद्धतीपासून ते आधुनिक कृषी पद्धती व व्यावसायिक विविध उपक्रमापर्यंत विस्तारले आहे. त्यामुळे महिलांच्या सामाजिक आर्थिक स्थानात सुधारणा होऊ लागली आहे. त्याचाच परिणाम महिलांना

अधिक संधी उपलब्ध होत असून त्या स्वावलंबन आणि समानतेकडे वाटचाल करीत आहेत.

पूर्व साहित्याचा आढावा :-

“Strengthening Tribal Communities through Tribal Women’s Self – Help Group in Kerala” (2009) या संशोधनामध्ये K.B. Nidheesh यांनी स्वयंसहाय्यता समूहाचा आदिवासी स्त्रियांवर झालेला परिणाम अभ्यासलेला असून अध्ययनावरून असे निष्कर्ष काढले गेले की, स्वयंसहाय्यता बचत गट हे मुख्य प्रवाहातील महिलांना सक्षम करण्यासाठीचे एक प्रचलित, अनिवार्य आणि मौल्यवान माध्यम बनले आहेत. कारण स्वयंसहाय्यता समूहाच्या कार्यामुळे त्यांच्यात अनेक बदल घडून आलेले आहेत त्यामुळे त्या सामुदायिक आणि कृती कार्यक्रम राबविण्याच्या संदर्भात अधिक सक्षम झालेल्या आहेत आणि स्थानिक स्तराच्या वर जावून विचार करण्याची त्यांची पात्रता अधिक रंदावलेली आहे. त्याचप्रमाणे त्या त्यांचे सक्षमीकरण, नागरिकता, दारिद्र्य निर्मुलन आणि लोकशाही प्रक्रियेतील सहभाग याविषयी विचार करीत नाही तर त्या अनुषंगाने त्या कृतीही करीत आहेत. निधीश यांनी आपल्या संशोधनातून आदिवासी स्त्रियांमध्ये घडून आलेल्या या बदलांची चर्चा केलेली आहे. “Economic Empowerment of Tribal women A Study In Telangana state” (2016) या संशोधनपत्रामध्ये Dr. B. Suresh Lal यांनी तेलंगणा मधील आदिवासी महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरणाचे अध्ययन प्रस्तुत केलेले आहे. यावरून हे निष्कर्ष काढण्यात आले की, खम्मम मधील आदिवासी महिला परिवर्तनाच्या घटकांचा स्वीकार करते कौटुंबिक बाबींमध्ये स्वतः निर्णय घ्यायला लागलेल्या आहेत. त्या महिला बचत गटाच्या माध्यमातून स्वतः आर्थिक स्वावलंबी होत आहेत. काटकासरीच्या माध्यमातून बचत गटाच्या माध्यमातून आपल्या गरजा पूर्ण करत असून त्या बँकेला गट जोडून त्या मार्फत कर्जाच्या गरजा पूर्ण करीत आहेत त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे अध्ययन केले असता त्यांचे शिक्षणाचे प्रमाण वाढत आहे. तसेच त्या विभक्त कुटुंबामध्ये राहणे पसंत करतात घरातील निर्णय हे ती स्त्री घेत आहे असे दिसून आले तसेच अर्थारजनामध्ये मदत करून त्यांनी आर्थिक स्थिती सुधारत चालली आहे. खूप मोठ्या प्रमाणात या आदिवासी महिलांचे आधुनिकतेकडे संक्रमण होत आहे कुटुंबामध्ये त्यांचे स्थान वाढलेले आहे त्यांच्यामध्ये शैक्षणिक परिवर्तन झालेले आहे असे दिसून आले.

“Socio-Economic impact of SHG of Tribal women” (2014) या संशोधनामध्ये manoj shrama आणि Ekhalak ansari यांनी गुजरात मधील वलसाड जिल्ह्यातील धर्मापुर तालुक्यातील आदिवासी महिलांचे अध्ययन केलेले आहे. बचत गटाच्या विशेष अभ्यासानुसार सामील झाल्यानंतर त्यांचा आर्थिक विकास चांगला होता. बँकेकडून 50% अनुदानाच्या योजनेअंतर्गत 20,000 पेक्षा जास्त कर्ज या बचत गटातील महिलांनी उद्योगधंद्याकरिता घेतले आहे. बचत गटांमध्ये सामील होण्यापूर्वी या महिलांमध्ये सामाजिक जागरूकता खूप कमी होती. परंतु आता त्या महिला अंगणवाडी शाळा यामध्ये सामील होत आहेत हुंड्यासारख्या व स्त्री भ्रूण हत्या यासारख्या समस्येला बळी पडत नाही. त्या बँकेकडून बचत गटाच्या माध्यमातून सबसिडीच्या अंतर्गत नवीन व्यवसाय सुरू करत आहेत त्यामुळे त्यांचा आर्थिक विकास सुद्धा दिसून येत आहे. धर्मापुर तालुक्यातील आदिवासी महिला परिवर्तनाच्या व बदलाच्या दिशेने वाटचाल करीत असून तिचा बचत गटामुळे सामाजिक व आर्थिक विकास होत आहे असे दिसून येते असे निष्कर्षास येते.

संशोधनाचे उद्दिष्टे :-

या पेपरचा मुख्य उद्देश गोंड आदिवासी महिलांच्या आर्थिक मुद्द्यांना अनुसरून असून त्यामध्ये आर्थिक बदलांचे अध्ययन करते या अध्ययनाचे उद्दिष्टे :-

1. गोंड आदिवासी महिलांच्या आर्थिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे.
2. आधुनिक काळातील आर्थिक बदलांचा अभ्यास करणे.
3. आदिवासी महिलांची आर्थिक प्रगती, विकास, विचारसरणी यामधील बदलांचे अध्ययन करणे.

संशोधनाचे गृहीतकृत्य:-

1. गोंड आदिवासी स्त्रियांच्या आर्थिक स्थितीमध्ये विकास घडून येत आहे.
2. आर्थिक स्थितीमध्ये विकास झाल्यामुळे अनेक घटकावर त्यांचा परिणाम होऊन त्यांचा दर्जा उंचावला आहे.

संशोधन पद्धती:-

या शोधनिबंधामध्ये संख्यात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला. अभ्यासाचा नमुना म्हणून 30 गोंड आदिवासी निवड करण्यात आली. त्यामध्ये सालेहेटी आणि सर्पवाडा या दोन गावांची निवड करण्यात आली. प्रश्नावलीद्वारे उत्तरदात्यांशी संपर्क करण्यात आला.

उत्तरदात्यांना काही बंद व खुले प्रश्न विचारण्यात आले व तथ्य गोळा करण्यात आले. याशिवाय संशोधन अहवाल, शोधनिबंध आणि पुस्तकामधून डेटा गोळा करण्यात आला. आदिवासी महिलांची आर्थिक व्यवस्था पारंपारिक, सामुदायिक आणि जंगल संसाधनावर आधारित असली तरी गोंड आदिवासी उत्तरदात्या महिला या शेती व त्यावर आधारित व्यवसायाशी संबंधित होत्या. आधुनिक आर्थिक घडामोडी आणि शहरीकरणामुळे महिला उत्तरदात्यांच्या मतांमध्ये भिन्नता दिसून आली.

परिणाम आणि चर्चा:-

आदिवासींचे आर्थिक जीवन त्यांच्या भौतिक आवश्यकतांशी संबंधित असून त्यांच्या पुर्तिकरीता ते कार्य करीत असतात आदिवासींच्या जीवनाचे अधिकांश भाग त्यांच्या व्यावसायिक आर्थिक गतीविधीमध्ये व्यतीत होत असते त्यांच्या आर्थिक स्थितीचा प्रभाव त्यांचा सामाजिक दर्जा, जीवनशैलीवर पडून त्यांचे सामाजिक मूल्य विचार व व्यक्तिगत हित निर्धारित करतात. आदिवासी महिलांचे कुटुंब व्यवस्थापन आणि शेतीमध्ये महत्वपूर्ण योगदान असते त्या शेतीच्या कामात मुख्य भूमिका बजावतात. 30 उत्तरदात्यांपैकी 90%महिला शेती वा त्यावर आधारित मजुरी करतात केवळ 10%महिला या इतर कामधंदा करतांनी दिसून आल्या गोळा केलेल्या तथ्यांच्या आधारावर अधिकांश महिला या शेतीवर आधारित अर्थांजन करतात ज्यामध्ये पिकांची लागवड करणे, कापणी करणे, बीजांची लागवडीची प्रक्रिया, काढणी, मळणी, घरघुती उपयोगासाठी विविध कृषी उत्पादनाची व्यवस्था करणे अशा प्रकारची कामे त्यांच्या आर्थिक जीवनामध्ये कार्य करतात.

पारंपारिक शेती पद्धतीसोबतच आदिवासी महिला या आधुनिक शेतीकडे वाटचाल करीत आहेत. शेती करण्यासाठी लागणार्या साधनांमध्ये अनेक उत्तरदात्यांनी नवीन उपकरणांचा म्हणजेच ट्रॅक्टरचा वापर (70%), बैलगाडीचा वापर करणारे (20%), तर इतर उपकरणांचा वापर करणारे (10%) उत्तरदाते दिसून आले कारण ट्रॅक्टरचा वापर केल्यामुळे शेतीतील विविध कामे जलद आणि अधिक कार्यक्षमपणे केली जातात यांची जाणीव त्यांना झाली आहे. तसेच अधिक जमिनीत काम करणे शक्य होते, वेळेची बचत होते पारंपारिक पद्धतीमध्ये बैल किंवा माणसांनी काम केल्यास ते अधिक वेळ घेतात. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून आदिवासी शेतकऱ्यांना शेतीत अधिक उत्पादन मिळविणे, वेळेची

बचत करणे, आर्थिकदृष्ट्या स्थिर होणे शक्य होत आहे म्हणजेच या महिला स्वतःला आर्थिकदृष्ट्या बळकट करू इच्छितात.

शेतीमध्ये चांगल उत्पन्न येण्याकरिता शेतीतील उरलेल्या बियाणांचा वापर करण्यापेक्षा (नवीन घेऊन आणलेले विकसित बियाणांचा वापर करणे 60 % पसंती दर्शवितात) तर (20 %महिला या कधीकधी) (10% महिला एखादवेळी) विकसित बियाणांचा वापर करण्यावर पसंती दर्शवितात तर (10 %महिला या विकसित बियाणे वापरत नाहीत) म्हणजेच अधिक महिला या नवीन बियाणांचा वापर करतात सरकारी योजनांद्वारे आदिवासी महिलांनी सुधारित बियाणे आणि कृषी तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण घेतलेले आहे त्यामुळे त्यांना नवनवीन बियाणांचा वापर अधिक प्रभावीपणे शिकता आला. नवीन विकसित बियाणे अधिक उत्पादनक्षम असतात त्यामुळे उत्पादकता वाढविणे ते त्यांचे उद्देश आहे.

गोंड आदिवासी महिला या पिक विमा काढतात त्यापैकी (70 % महिला पूर्णपणे सहमत आहेत), (20%सहमती दर्शवितात), (10%असहमती दर्शवितात) आदिवासी महिलांनी पिक विमा काढला म्हणजे त्या येणार्या अडचणीप्रती सतर्क आहेत. पिक विमा शेतकऱ्यांना त्यांच्या पिकांची व संरक्षणाची हमी देते याची जाणीव त्यांना झालेली आहे. विमा योजना महिलांना त्यांच्या आर्थिक बाबींबद्दल अधि जबाबदार आणि सशक्त बनविते त्यांना शेतीच्या निर्णयप्रक्रियेत भाग घेता येतो त्यामुळे त्यांचे सामाजिक स्थान सुधारत चालले आहे.

गोंड आदिवासी महिला बचत गटांमार्फत व्यवहार करते (100%)महिला या बचत गटामार्फत व्यवहार करतात. बचत गटांच्या माध्यमातून होणारे व्यवहार त्यांच्या आर्थिक जीवनात सकारात्मक परिवर्तन घडवून आणत आहेत. बचत गट एकत्र येऊन महिलांना सामुहिकपणे आर्थिक नियोजन आणि व्यवस्थापनाची संधी देतात त्यामुळे त्यांच्यामध्ये आर्थिक स्वावलंबन, सहकार्य, आर्थिक निर्णयक्षमता, नेतृत्वाची संधी दिसून येत आहे. गोंड आदिवासी महिलांनी बचत गटामार्फत केलेले व्यवहार त्यांच्या जीवनात सकारात्मक बदल घडवत आहेत त्यामुळे त्यांच्यामध्ये आर्थिक, सामाजिक आणि मानसिक विकास दिसून येतो.

गोंड आदिवासी महिला या बँक व पतसंस्थे मार्फत पैशाचे व्यवहार करतात. यामध्ये 60% महिला नेहमीच, 30 %महिला बरेच वेळा 10%महिला कधीकधी तर 10%महिला

कधीच व्यवहार करीत नाही. म्हणजेच अधिक महिला या बँक व पतसंस्थे मार्फत पैशाचे व्यवहार करतात बँक व पतसंस्था महिलांना वित्तीय साक्षरतेसाठी प्रशिक्षण देतात महिलांनी कर्ज कसे घ्यावे आणि ते परत कसे करावे याचे ज्ञान मिळते म्हणजेच महिलांच्या आर्थिक निर्णयक्षमते मध्ये वाढ होते. बँक व पतसंस्थेच्या कर्ज योजनामधून कमी व्याजदर आणि आणि सुरक्षा मिळविल्यामुळे भविष्यातील आपत्कालीन परिस्थितीसाठी मदत मिळते व त्यांच्यामध्ये बचत करण्याची वागणूक रुजते त्यामुळे त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो आणि समाजात त्यांचे उच्च स्थान बनते.

गोंड आदिवासी महिला शेती व्यवसाय बदलून दुसरे काम केले पाहिजे या मताशी सहमत आहेत 30 पैकी 18 महिला (60%) आपला व्यवसाय बदलू इच्छितात. गोंड आदिवासी महिलांमध्ये वाढणारा शिक्षणाचा प्रभाव तसेच इतर शहरांशी आलेला संपर्क, नवीन विचारसरणीचा प्रभाव यामुळे त्यांच्या मतांमध्ये बदल दिसून येतो. विविध कार्यक्षेत्रांमध्ये भाग घेतल्यामुळे गोंड आदिवासी महिलांचे सक्षमीकरण होत आहे. इतर दुसरे काम केल्यामुळे निर्णयक्षमता आणि क्षमता वापरण्याची संधी मिळते त्यामुळे या महिलांचा आत्मविश्वास वाढून त्यांच्या कौशल्यात वाढ दिसून येते.

गोंड आदिवासी महिला या शेतीत अधिक उत्पादन याचे याकरिता मातीचे परीक्षण करतात. त्यामुळे शेतीत उत्पादनक्षमता वाढते व खर्च कमी लागतो. ज्या प्रकारची माती असेल त्याच प्रकारच्या पिकांची निवड त्या शेतीमध्ये करतात. आपल्याकडे अधिकाधिक पैसा मिळावा याकरिता अधिक चांगल्या प्रकारचा रोजगार निवडावा या मताशी सहमती असणारे अधिकांश महिला आहेत. विविध सरकारी योजना, स्वयंरोजगाराचे मार्ग आणि सहाय्यक कार्यक्रमाचा वापर करून गोंड आदिवासी महिला आर्थिकदृष्ट्या सशक्त बनत आहेत. त्यामुळे त्या हस्तकला, कुकिंग, ब्युटी पार्लर प्रशिक्षण इत्यादी क्षेत्रात व्यवसायाची क्षमता वाढली आहे त्यांच्या माध्यमातून अधिकाधिक पैसे मिळविले जातात.

निष्कर्ष:-

भंडारा जिल्यातील गोंड आदिवासी महिलांमध्ये आर्थिक बदल मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. त्यामुळे त्यांच्या जीवनशैलीत, समाजातील स्थानात आणि स्वावलंबनात मोठे परिवर्तन घडून आले आहे. त्यांच्यात बदल घडून येण्यासाठी शासनाच्या अनेक योजनांचा लाभ, महिला

बचत गट आणि स्वयंरोजगार ज्यामुळे त्यांना आर्थिक निर्णय घेण्यास मदत झाली या महिला बचत गटाच्या माध्यमातून आर्थिकदृष्ट्या सशक्त झाल्या. महिलांनी नवीन तंत्रज्ञान आणि विज्ञान आधारित शेती पद्धतीचा अवलंब करून उत्पादन वाढविले आणि अधिक स्वावलंबी झाल्या. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे अधिक व्यापक बाजारपेठांमध्ये त्यांना प्रवेश मिळत आहे. गोंड आदिवासी महिला कुटुंबातील आर्थिक निर्णय प्रक्रियेत सक्रीय भूमिका बजावत आहे तसेच समाजात निर्णयसुद्धा ती घेत आहे. त्यांचा आत्मविश्वास आणि स्वतंत्रता वाढली आहे त्यामुळे त्या सामाजिक आर्थिक निर्णय घेण्यास सक्षम झालेल्या आहेत. अनेक महिला या शिक्षण घेतल्यामुळे त्यांच्या मध्ये परिवर्तनवादी विचारसरणी रुजलेली आहे त्यामुळे त्यांचा विकास अधिक झालेला दिसून येतो. महिला बचत गट, कृषी तंत्रज्ञान, कौशल्य विकास आणि शासनाच्या योजनांचा फायदा यामुळे त्यांचे जीवनमान सुधारले आणि गोंड महिलांनी आत्मनिर्भरता आणि सशक्तीकरण प्राप्त करण्यासाठी एकत्रितपणे प्रयत्न केले आहेत त्यामुळे त्यांचा समाजात महत्त्वपूर्ण स्थान निर्माण झालेले असून त्यांचा दर्जा उंचावलेला आहे असे निष्कर्षास आले.

संदर्भसूची:-

- ✦ Eisenstadt, S. N (1973). Tradition, Change and Modernity, A Wiley – Interscience Publication, New York, London.
- ✦ Lal, Suresh, B. (2020). Economic Empowerment of TRIBAL Women a Study in Telangana State, Social Sciences International Research Journal: Volume2. Doi:1.2016, ISSN 2395-0544. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/339016963>
- ✦ Marx, Karl (1976). Das Capital, Mcgraw Hill, London
- ✦ Mehata, B.H (1984). Gonds of the Central Indian Highlands, Concept Publishing Company, New Delhi.
- ✦ Nidheesh, K.B.(2009). Strengthening tribal communities through tribal women's self-help groups in Kerala, International Journal of sociology and Anthropology Vol. 1 (4) PP. 077-081. Retrieved from <https://www.academicjournals.org/ijjsa>
- ✦ Shrama, Manoj, & Ansari, Ekhalak. (2014). Socio-Economic Impact of SHG on Tribal Women, International Journal of Research in Applied, Natural and Social Science (Impact: IJRANSS), ISSN(E): 2321-8851, ISSN(P): 2347-4580, Vol.2, doi:6.2014,143-148
- ✦ Smith, Adam(1776). The Welth of Nation, W.Strahan and T. cadell, London.

-
- ✚ Weber, Max (1905). The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism, Routledge Classics publication, London.
 - ✚ डॉ.कविमंडन, विजय (2011) – आर्थिक विचारांचा विकास, मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
 - ✚ डॉ. सोळुंके, आर. एस, डॉ. ककडे, व्ही. बी(2003)- भारतीय अर्थव्यवस्था, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.
 - ✚ डॉ. सिंह, ब्रिजेश कुमार (2011) - गोंड जनजाती मे सांस्कृतिक परिवर्तन, भारती प्रकाशन, वाराणसी

लिंगभाव आणि महाविद्यालयीन विद्यार्थिनींच्या समस्या

प्रा. डॉ.विनोद काळू निरभवणे

सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,

कै.बिंदू रामराव देशमुख कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महिला महाविद्यालय, नाशिक रोड, नाशिक

सारांश -

उच्च शिक्षणात प्रवेश केलेल्या विद्यार्थिनींच्या शैक्षणिक सामाजिक आरोग्य व आर्थिक समस्यांचा अभ्यास केला आहे. यात शिक्षणातील अडथळे, कुटुंब नातेवाईक यांचा दबाव विवाहाची समस्या व शिक्षणातील गळती याबाबत सलग तीन वर्षे लिंगभाव संवेदनशीलता सात दिवसांचा कोर्स राबवून व्याख्याने चर्चा सत्रे घेवून मुलींकडून माहिती घेवून कुटुंब व इतर घटकांकडून मिळत असलेल्या भेदावात्मक वागणूकीबाबतचा अभ्यास केला आहे. मुलींना संधी नाकारणे, सतत संशयात्मक नजरेने पाहणे, सातत्याने विवाह या विषयावर बोलणे याचा परिणाम मुलींच्या शिक्षणावर झाला आहे. आई वडील भाऊ यांच्याकडून जास्त प्रमाणात काळजी घेतली जात असली तरी सामाजिक परिस्थितीनुसार मुलींच्या विकासाच्या अनेक संधी नाकारल्या गेल्या आहेत. कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती बेताची असल्यामुळे त्या परिस्थितीत जीवन जगावे लागते. असे असले तरी मुलगी असल्यामुळे अनेक प्रकारची बंधने लादण्यात आली आहेत. कोरोना कालावधीत मुलींची शिक्षणातील गळती वाढली आहे. या संशोधन पेपर मध्ये महाविद्यालयीन विद्यार्थिनींच्या शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक, आरोग्य, कुपोषण, विवाह, घटस्फोट या समस्यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. मुलींच्या वर्तनावरील बंधने, महाविद्यालयीन शिक्षणाचा उपयोग, विवाहाची समस्या विद्यार्थिनींची फसवणूक, जाती अंतर्गत विवाहाची समस्या, मुलींची शिक्षणातील गळती, कामाच्या संधी व समस्या, घटस्फोटाची समस्या या घटकांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द -

लिंगभेद, कौटुंबिक हिंसाचार, सक्षमीकरण, समान संधी, लिंगभाव विश्लेषण

प्रस्तावना -

सर्वसाधारणपणे कला व वाणिज्य शाखेमध्ये प्रवेश घेणाऱ्या कमीत कमी उत्पन्न गटातील व पहिल्या किंवा दुसऱ्या पिढीच्या कुटुंबातील मुली आहेत यामध्ये मुलगी म्हणून दिले जाणारे शिक्षण हे स्वस्तात आणि सहजता

पूर्ण करता येणारे असावे म्हणजे अधिकाधिक खर्च शिक्षणावर होणार नाही आणि नोकरी मिळाली नाही तरी चालेल पण मुलीने इतर धर्मीय जातीय सामाजिक आर्थिक परिस्थिती चांगली नसलेल्या मुलाशी परस्पर विवाह करू नये शिक्षण झाले नाही तरी चालेल पण आम्ही ठरवू त्याच कुटुंबात विवाह झाला पाहिजे या पालकांच्या विचारांमुळे मुलीचे शिक्षण पूर्ण झालेले नाही अशा मुलींची संख्या महाविद्यालयात ९० टक्यापेक्षा अधिक आहे म्हणजेच मुलींचा नोकरी व्यवसायासाठी विचार केला जात नाही एकमेव संस्कार म्हणून विवाहाकडे बघितले जाते. पालक वर्ग मुलींच्या शिक्षणावरती अनेक प्रकारची बंधने लागत असतो. दूरच्या ठिकाणी शिक्षण घेण्यासाठी मुलीने जाऊ नये, इतरत्र फिरू नये या सर्व सामाजिक बंधनांमधून मुलींकडे पाहिले जाते. कमीत कमी शिक्षण करून लग्न करून देणे हाच एक उपाय मुलींसाठी या सर्वसाधारण गटांमध्ये असल्याचे आपल्याला दिसते.

अनुसूचित जाती जमाती भटके विमुक्त तसेच इतर मागास वर्गातील गरीब कुटुंबातील मुली कला व वाणिज्य या शाखांमध्ये शिक्षण घेतात. या मुलींचे भाषेवरील प्रभुत्व, व्यक्तिमत्त्वाचा विकास, शारीरिक सुदृढता याचा अभाव असणे यामुळे मुलींच्या पुढील आयुष्यावर परिणाम होतो. या सर्व कारणांमुळे विद्यार्थिनींचा इतर गुणांचा विकास होत नाही. कला आणि वाणिज्य शाखेमध्ये जवळपास निम्म्यापेक्षा अधिक विद्यार्थिनी या फक्त परीक्षा देणे आणि पास होणे इथपर्यंतच महाविद्यालयीन शिक्षणाला महत्त्व देतात. विविध प्रकारचे खेळ त्याबरोबर चित्रकला, वाद्य वाजवणे, संगीत, वाचन करणे अशा अनेक आवडीनिवडीचा व्यासंग या विद्यार्थिनी जोपासू शकत नाही. घरातील कौटुंबिक परिस्थिती ही फक्त टीव्ही पुरते मनोरंजन आणि स्वतःचा उदरनिर्वाह व इतर नातेवाईक आणि सन उत्सव दैनंदिन गरजा भागविणे एवढ्या पुरतीच मर्यादित असते. अधिक चांगले शिक्षण घेणे विविध विषयांची माहिती मिळवणे याची आवश्यकता वाटत नाही. प्रथमतः काहीतरी नोकरी व्यवसाय मिळावा यासाठी शिक्षणाकडे पाहिले जात असल्यामुळे विद्यार्थिनींचा सर्वांगीण विकास होत नाही.

कुटुंबात स्वयंपाक करणे, धुणे भांडी करणे मुलांना जन्म देणे, विवाह करणे याच चौकटीत मुली अडकून राहिल्या आहेत.

संशोधन पद्धती -

प्रस्तुत संशोधनात महाविद्यालयीन कला शाखेतील तृतीय वर्षाच्या ३०० विद्यार्थिनींचा अभ्यास करण्यात आला आहे. यात नुकत्याच विवाह झालेल्या व विवाह ठरविलेल्या आणि विवाह नजीकच्या कालावधीत होणा-या विद्यार्थिनी अभ्यासासाठी निवडण्यात आल्यात. त्यांच्या कुटुंबाची समाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक व धार्मिक पार्श्वभूमी तसेच त्यांच्या कुटुंबातील मुलगी व मुलाला मिळणारी वागणूक यासंबंधी माहिती घेण्यात आली. सलग तीन वर्षे सात दिवसीय लिंगभाव संवेदनशीलता कोर्सचे आयोजन करून लिंगभावा विषयीच्या विविध पैलूवर तज्ञांची व्याख्याने आयोजित करण्यात आलीत. चर्चा सत्रे घेणे, सिनेमा दाखविणे आणि सर्वात शेवटी विद्यार्थिनींची मनोगते, समूह चर्चा, विवाहित मुलींचे अनुभव तसेच विवाहित मुलींच्या मनातील कल्पना जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रायोगिक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. तसेच दुय्यम संशोधन साहित्याचा देखील या संशोधन पेपरसाठी उपयोग करण्यात आला आहे.

मुलींच्या वर्तनावरील बंधने-

भारतीय समाजात सुरुवातीपासूनच स्त्रीयांवर निरनिराळी बंधने लादली आहेत. पुरुष प्रधान समाजात लिंग भावाची जडण घडण पुरुषांना झुकते माप देणारी आहे. लिंग भाव हा मुलींना समाजात व्यवस्थित जगू देत नाही. मुलींना कधी त्यांची इच्छा विचारली जात नाही. मुलींवरील धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक बंधने त्यांच्या शिक्षण नोकरी मिळविणे यासाठी अडचणीची ठरली आहेत. नाशिक रोड मध्ये जास्तीत जास्त मुली अनुसूचित जातीतील आहेत तसेच इतर कामगार वर्गातील स्थलांतरित झालेली कुटुंबे आहेत त्याबरोबर शेतकरी असणारे आजूबाजूच्या गावातील कुटुंब आहे या कुटुंबातील विद्यार्थिनी मोठ्या प्रमाणात या महाविद्यालयात प्रवेश घेत असतात या विद्यार्थिनींचे शिक्षण हे मराठी शाळांमधून व जिल्हा परिषद आणि महानगरपालिका शाळांमधून झालेले आहे अशा विद्यार्थिनी शिक्षणाच्या प्रवाहामध्ये आलेल्या आहेत. कुटुंबाचा जास्त प्रमाणात दबाव या मुलींवर असतो. शारीरिक कुपोषण या विद्यार्थिनींचे झालेले आहे.

विवाह हा शिक्षणातील अडथळा -

साधारणपणे वयाच्या 18 व्या वर्षानंतर या मुलींचे विवाह होण्यास सुरुवात होते अशा परिस्थितीत या विद्यार्थिनींना पुढील शिक्षण सुरू ठेवणे अशक्य होते. अतिशय हुशार व अभ्यास करणाऱ्या व जीवनामध्ये काहीतरी बदल व्हावा या दृष्टीने प्रयत्न करणाऱ्या विद्यार्थिनींचे मुलगी आहे म्हणून पालकांकडून विवाह केले जातात. विद्यार्थिनींची कौटुंबिक परिस्थिती, जाती व्यवस्थेतील बंधने तसेच बालविवाह, आई किंवा वडील नसणे अशा वातावरणातून या विद्यार्थिनी येत असतात यामुळे बऱ्याचदा अशा विद्यार्थ्यांचे मन शिक्षणात रमत नाही. शिकवून सुद्धा अशा विद्यार्थ्यांना समजत नाही. घरातील कामे करून यावे लागते. आईला कामांमध्ये मदत करणे वडिलांकडून नातेवाईकांकडून असणारा प्रचंड दबाव अशा वातावरणात मुलींना राहावे लागते. नातेवाईक शेजारी अशा सर्वच घटकांकडून या विद्यार्थिनींवर लक्ष ठेवले जात असते.

महाविद्यालयीन शिक्षणाचा उपयोग-

महाविद्यालयात आल्यामुळे या विद्यार्थिनींचा चांगल्या प्रकारे शैक्षणिक विकास व्हायला मदत होते त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला विविध पैलू पाडण्यासाठी उपयोग होत असतो. या विद्यार्थिनी विविध कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होतात यामध्ये राष्ट्रीय सेवा योजना, विद्यार्थी विकास मंडळ तसेच विविध प्रकारचे कोर्सेस, स्पर्धा या यामुळे या विद्यार्थिनींना आपल्या शैक्षणिक प्रगतीमध्ये सुधारण्या करता येते. काही विद्यार्थिनी स्वकष्टाने भरती असणाऱ्या ठिकाणी नोकरी मिळावी यासाठी प्रयत्न करत असतात तर काही विद्यार्थिनी काम करून कुटुंबाचा उदरनिर्वाह कसा होईल हे बघत असतात साधारणपणे ८० टक्क्यांपेक्षा अधिक विद्यार्थी त्यांच्या कुटुंबांचे उत्पन्न हे दहा ते पंधरा हजार व जास्तीत जास्त वीस हजार रुपये आहे. विविध प्रकारचा व्यवसाय या कुटुंबातून केला जात असतो, भाजीपाला विकणे, वडिलांची रिक्षा असणे, ड्रायव्हर असणे झोपडपट्ट्यांमधून देखील विद्यार्थिनी महाविद्यालयांमध्ये शिक्षणासाठी येत असतात.

विवाहाची समस्या -

काही विद्यार्थिनींचा विवाह झाल्यामुळे त्यांना पुन्हा शिक्षणाच्या प्रवाहात राहता येत नाही. त्याबरोबर लगेच विवाहानंतर आपत्य होणे आणि समोरच्या कुटुंबाची जबाबदारी यामुळे अशा विद्यार्थिनी शिक्षणाच्या प्रवाहातून बाहेर जातात काही प्रमाणात महाविद्यालयाकडून प्रयत्न होत असले तरी अशा विद्यार्थिनींचा शैक्षणिक विकास याच ठिकाणी थांबलेला बघायला मिळतो बराच कालावधी या

विद्यार्थिनींना यातून बाहेर पडता येत नाही. मुलगी म्हणून असणार्या जबाबदारीचा पूर्ण कराव्या लागतात बऱ्याचदा काही विद्यार्थिनींचे घटस्फोट झालेले आहेत तर काही विद्यार्थिनींनी आत्महत्येचा सुद्धा केलेल्या आहेत. एकाच कुटुंबातून दोन-तीन विद्यार्थिनी या महाविद्यालयांमध्ये शिकतात महिला महाविद्यालय असल्यामुळे पालक देखील या महाविद्यालयासाठी विद्यार्थिनींना प्राधान्य देत असतात. सुरक्षित वातावरणामध्ये विद्यार्थ्यांना राहता येते

विद्यार्थिनींची फसवणूक-

बऱ्याचदा काही विद्यार्थिनींकडून आपल्या सामाजिक परिस्थिती किंवा दबावामुळे आणि वयाच्या अभावामुळे इतर मुलांच्या संगतीमध्ये फसवणूक होत असते. काही अमिष दाखवून, दबाव टाकून, भीती दाखवून असे प्रकार विद्यार्थिनींकडून करून घेतले जातात व त्या विद्यार्थिनींचे नुकसान होते. अशा विद्यार्थिनींचा पालकांकडून लगेच विवाह करण्यासाठी दबाव टाकला जातो. मुली पळून जाण्याची प्रकरणे ही अतिशय कमी प्रमाणात आहेत. यामध्ये काही विद्यार्थिनी या घरी परत येतात तर काही कुटुंब त्यांना स्वीकारत नाही महाविद्यालयांमध्ये बऱ्याचदा असे प्रकरण येतात तर बरेच पालक येत नाहीत. मुलगी हि आपली जबाबदारी नाही किंवा मुलीला असणारे दुय्यम स्थान तसेच कुटुंबात स्थान दिलेले नसल्यामुळे ही बऱ्याचदा विद्यार्थिनी असे पाऊल उचलतात. वयाच्या समजुती नसल्यामुळे व आपण काहीतरी वेगळे करत आहोत या भावनेने या विद्यार्थिनी फसतात. बऱ्याचदा अशा विद्यार्थिनींना ठार मारले जाते किंवा त्यांची फसवणूक होत असते.

जाती अंतर्गत विवाहाची समस्या-

जाती अंतर्गत विवाह करण्याला मोठ्या प्रमाणात प्राधान्य दिले जाते आई-वडील, भाऊ, नातेवाईक यांच्याकडून या विद्यार्थिनींवर जास्त प्रमाणात दबाव टाकला जात असतो. ज्या पालकांना फक्त मुलीच आहेत अशा विद्यार्थिनींमध्ये चांगल्या प्रकारे व्यक्तिमत्त्वाचा विकास झालेला आहे. ज्या विद्यार्थिनी शेत करणार्या कुटुंबातून आहेत व प्रतिष्ठित अशा जातीमधील आहेत अशा विद्यार्थिनींचे विवाह हे साधारणपणे 18 वर्षांनंतर ते जास्तीत जास्त २४ ते २५ व्या वर्षीच करून दिले जातात. कोरोना काळामध्ये तर या प्रकारे कमी पैशांमध्ये मोठ्या प्रमाणात मुलींचे विवाह लावून देण्यात आले आहेत या यामुळे मोठ्या प्रमाणात नुकसान या विद्यार्थिनींचे झालेले आहे.

मुलींची शिक्षणातील गळती-

मुलींची शिक्षणातील गळती मोठ्या प्रमाणात कोरोना कालावधीमध्ये वाढली आहे. मुली शिक्षणाच्या प्रवाहातून बाहेर ढकलल्या गेल्या. इतर कोर्सस कडे किंवा ज्यातून पैसे मिळू शकतील अशा कोर्सस कडे विद्यार्थिनी वळलेल्या दिसतात यामध्ये ब्युटी पार्लर, शिलाई दुकानांमध्ये काम करणे, कम्प्युटर शिकणे असे असले तरी चांगल्या प्रकारचे उच्च शिक्षण हे त्यांना आवश्यक असते ते घेता आले नाही व पुन्हा नव्याने शिक्षणाच्या प्रवाहामध्ये काही विद्यार्थिनी येता येते तर काहीना येता येत नाही त्यांची शिकण्याची क्षमता कमी होते यामुळे महाविद्यालयात उपस्थितीचे प्रमाण देखील कमी झाले आहे. शिक्षणाविषयी आवड निर्माण होत नाही. कला विभागातील विद्यार्थिनींमध्ये व्यवसाय करणे किंवा इतर क्षेत्रांमध्ये काम करण्याबाबत उदासीनता दिसून आली. वाणिज्य विभागातील विद्यार्थिनींमध्ये मात्र मिळेल त्या स्वरूपात काम करण्याची तयारी दर्शवली आहे. या विद्यार्थिनी महाविद्यालयीन शिक्षण घेत असताना काही कोर्सस करण्यासाठी तयार असतात व महाविद्यालयामध्ये सहभाग वाढलेला दिसतो कला शाखेतील विद्यार्थिनीबाबत मात्र या गोष्टींचा अभाव असल्याचा दिसून येतो. कला विभागातील मुलींची शिक्षणातील गळती अधिक प्रमाणात झाल्याचे दिसते. वाणिज्य विभागातील देखील गळती झालेली आहे पण तेवढ्या प्रमाणात नाही.

कामाच्या संधी व समस्या -

विद्यार्थिनींनी काम कराव शिकावं अशा प्रकारच्या अपेक्षा होत असल्या तरी त्यांना ते करू दिले जात नाही किंवा शक्य होत नाही या मुलींना सहजपणे कम्प्युटरची व इतर व्यावसायिक स्वरूपाची कामे करता येतात त्यांचं उत्पन्न हे कमी असले तरी त्यांना दुकानांमध्ये आठ ते दहा हजार रुपये मिळतात. दवाखाना त्याबरोबर कंपनीमध्ये, कॉल सेंटरमध्ये ही कामे सहजपणे उपलब्ध होत असल्याचे दिसते. मागील 20 वर्षांचा अभ्यास केला असता महाविद्यालयीन विद्यार्थिनींच्या शिक्षणाच्या दृष्टिकोनामध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल झाल्याचे पाहायला मिळते. जोपर्यंत शासकीय नोकऱ्यांची अधिक उपलब्धता होती तोपर्यंत शासकीय नोकऱ्यांमध्ये बऱ्यापैकी विद्यार्थिनींनी आपले स्थान पक्के केले आहे. काही विद्यार्थ्यांनी व्यावसायिक जीवनातही प्रवेश केलेला आहे पुढील शिक्षण घेतले आहे पण हे प्रमाण आपल्याला खूप अल्पशा स्वरूपाचं दिसून येतं पण आपल्या कौटुंबिक जीवनात सुद्धा या विद्यार्थ्यांनी यशस्वी झाल्याचे दिसते. माजिक

परिस्थिती जेवढी खालावलेली दिसून आली तेवढ्या प्रमाणात त्या मुलींवर अधिक दबाव असल्याचं दिसून आलेल आहे.

घटस्फोटाची समस्या-

पति पत्नीचे निर्माण झालेले वैध वैवाहिक संबंध कायदेशीररित्या तोडणे म्हणजे घटस्फोट होय. घटस्फोट हा लहान वयात मुलीचे लग्न करून दिल्याने होतो. सासरच्या लोकांकडून मुलीवर अन्याय अत्याचार समूहाने केल्याने होतो. परंतु मुलगी हा सर्व अत्याचार सहन करते कारण या अन्याया विरुद्ध तिने आवाज उठवला तर वाईट ठरविले जाते. समाजात अशा अनेक स्त्रिया आहेत की ज्या सासरचा अन्याय अत्याचार सहन करून देखिल तिच्या घरात त्यांना मानाचे स्थान दिले जात नाही एक कामवाली समजून तिच्या कडे बघितले जाते. अन्याया विरुद्ध आवाज उठवावा हे बोलणे जरी सोपे असले तरी करून दाखवणे खूप अवघड आहे. घटस्फोटानंतरचे आयुष्य देखील स्त्रियांचे अवघड आहे. पुन्हा वर्ष सहा महिन्याने पुर्नविवाह करावा असा विचार केला जातो. परंतु मनात शंका असते, की अनुरूप जोडीदार मिळेल का? वरील विचार हे एका विध्यार्थीनीचे आताचे आहेत तिच्या स्वतःच्या अनुभवाचे आहेत. तिचा घटस्फोट झाल्यानंतर सहा महिन्याने पुर्नविवाह करण्यात आला आणि विवाहा नंतर सहा महिन्याने तिला सासू व जोडीदाराने ठार मारले.

निष्कर्ष -

1. कला वाणिज्य शाखेतील विद्यार्थिनी आर्थिक परिस्थिती ही कमकुवत स्वरूपाची आहे खूप मोठ्या प्रमाणात त्यांच्या कलागुणांना व शिक्षणाला वाव मिळत नाही. शैक्षणिक दर्जा हा २. सर्वसाधारण स्वरूपाचा असल्यामुळे अधिक चांगल्या पगाराची नोकरी मिळत नाही. शासकीय नोकऱ्या या मुली स्पर्धामध्ये टिकून राहत नाही.
2. वयाच्या २५ ते २६ व्या वर्षापर्यंत जवळपास ८० टक्के मुलींचे विवाह झालेले आहेत.
3. कंपनी तसेच रिक्सा, दुकाने या ठिकाणी ड्रायव्हर अशा कुटुंबातील मुली कला व वाणिज्य शाखेचे शिक्षण घेत आहे.
4. अधिक चांगल्या पगाराची व कुटुंबाचा शैक्षणिक दर्जा चांगला असणाऱ्या मुली या कला शाखेकडे आलेल्या नाहीत .

5. २७ वयापर्यंत जवळपास ९० % मुलींचे विवाह झालेले आहेत फक्त दहा टक्के मुली या कोणत्या ना कोणत्या कारणामुळे वयाच्या तीस वर्षापर्यंत विवाहित झालेल्या आहेत.
6. लहान वयात विवाहानंतर अन्याय अत्याचार होण्याचे प्रमाण जास्त आहे.
7. मुली शारीरिक आणि बौद्धिक दृष्ट्या सक्षम नसताना देखील विवाह झाल्यामुळे त्यांना विविध प्रकारचे मानसिक शारीरिक व आरोग्य विषयक आजार जडलेले आहेत.
8. सासरच्या मंडळींकडून मोठ्या प्रमाणात दबाव या मुलींवर राहतो व त्यांना बाहेर पडून नोकरी करता येत नाही.

उपाय योजना -

1. महाराष्ट्र शासनाने सातबारा उतार्यावर स्त्रिचे नाव लावणे सक्तीचे केले आहे त्याची जनजागृती करणे व अंमलबजावणी करणे.
2. महाविद्यालयात मुले मुली यांना शाळेपासूनच एकत्र बसविणे, त्यांच्यात विचारांची देवाण-घेवाण करणे, त्यांच्यात लिंगभाव संवेदनशीलता रुजवणे आवश्यक आहे.
3. विद्यार्थ्यांचे ग्रामपंचायत तसेच शहरी भागात अभ्यास गट तयार करणे,
4. स्त्रियांसाठी मैदानी खेळ असणे या गोष्टी लिंगभाव समानतेसाठी आवश्यक आहेत.
5. आर्थिक स्वावलंबनाचा विचार करता प्रत्येक महिलेला नोकरी असली पाहिजे.
6. कोणत्याही धर्माने स्त्रियांना काहीही दिलेले नाही पूजा-अर्चा धार्मिक कार्यक्रम स्त्रियांनी बंद केले पाहिजे.
7. स्त्रि चळवळीच्या अनेक संस्था आहेत या संस्थांची मदत घेणे.
8. प्रत्येक पोलीस स्टेशनला एक महिला सेल आहे त्याची मदत घेणे.

संदर्भ-

- ✦ प्राथमिक स्रोत - मुलाखत अनुसूची एप्रिल/मे २०२२, २०२३, २०२४
- ✦ लिंगभाव संवेदनशीलता सात दिवसीय क्रेडीट कोर्स दिनांक ८ ते १४ फेब्रुवारी २०२२
- ✦ लिंगभाव संवेदनशीलता सात दिवसीय क्रेडीट कोर्स दिनांक ३० मे ते ०५ जून २०२३

- ✚ लिंगभाव संवेदनशीलता सात दिवसीय क्रेडीट कोर्स
दिनांक १ ते ७ एप्रिल २०२४
- ✚ विनोद निरभवणे, २०२२ झोपडपट्टी- सामाजिक
समस्या, वैशाली प्रकाशन, पुणे
- ✚ विनोद निरभवणे, २०२२ नाशिक व मुंबई शहरातील
झोपडपट्टीवासियांचा तुलनात्मक समाजशास्त्रीय
अभ्यास, लघु शोध प्रबंध विश्व विद्यालय अनुदान
आयोग
- ✚ कमला भसीन, अनुवाद श्रुती तांबे, २०१०, लिंगभाव
समजून घेतांना लोक वाडःमयगृह, पुणे
- ✚ विद्युत् भागवत, २०१६ समकालीन भारतीय समाज,
डायमंड पब्लिकेशन, पुणे

भारतातील वित्तीय समावेशन आणि लिंग संवेदनशीलता: एक समाजशास्त्रीय विक्षेपण

डॉ. परसराम टी. बाचेवाड

सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग
देवगिरी महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर

सारांश

भारतात आर्थिक विकास आणि सामाजिक समतेचा एक महत्त्वपूर्ण चालक म्हणून वित्तीय समावेशन ओळखले जाते. तथापि, वित्तीय समावेशनाच्या सीमेत लिंग असमतोल दूर करण्यासाठी सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक गतिक्रिया यांचे सखोल ज्ञान आवश्यक आहे. सदर पेपर भारतातील वित्तीय समावेशन आणि लिंग संवेदनशीलता यांच्या छेदनबिंदूवर प्रकाश टाकते, ज्यात लिंग असमतोल कमी करण्यासाठी धोरण हस्तक्षेप आणि तळागाळातील प्रयत्नांवर भर दिला आहे. हे संशोधन विद्यमान साहित्य, प्रधानमंत्री जनधन योजना (PMJDY), स्वयं-साहाय्यता गट (SHG) उपक्रम आणि संस्थात्मक आणि प्रणालीगत अडथळे दूर करण्यासाठी तंत्रज्ञानाची भूमिका यांचाही अभ्यास करते.

परिचय

वित्तीय समावेशन, ज्याला परवडणार्या वित्तीय सेवांची उपलब्धता आणि प्रवेश म्हणून परिभाषित केले जाते, समान आर्थिक विकास आणि सामाजिक सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. जागतिक स्तरावर, वित्तीय समावेशनाचा अभाव वंचित गटांवर, विशेषतः महिलांवर, प्रमाणाबाहेर परिणाम करतो, ज्यांना संस्थात्मक लिंग नियम, शिक्षणातील अंतर आणि आर्थिक वंचितपणामुळे अडथळे येतात (Demirgüç-Kunt et al., 2018).

भारतामध्ये, हे अडथळे सांस्कृतिक श्रेणीबद्धता, साक्षरतेतील अंतर आणि लिंगआधारित भूमिका यांनी अजून वाढतात, ज्यामुळे महिलांचा आर्थिक क्रियाकलापांमधील सहभाग दुय्यम स्थितीत राहतो. वंचित लोकसंख्येला औपचारिक वित्तीय प्रणालीमध्ये आणण्यासाठी अनेक उपक्रम सुरू केले गेले असले तरी, लिंग-विशिष्ट आव्हाने सहसा समान प्रवेशात अडथळे आणतात.

सादर पेपर भारताच्या संदर्भात वित्तीय समावेशनाचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करतो, प्रभावी धोरणे

आणि कार्यक्रम तयार करण्यात लिंग संवेदनशीलतेची भूमिका अधोरेखित करतो. हा अभ्यास ऐतिहासिक आव्हानांचे, धोरण हस्तक्षेप आणि महिलांच्या वित्तीय सक्षमीकरणात योगदान देणार्या नवोन्मेषी तळागाळातील उपायांची चौकशी करतो.

सैद्धांतिक चौकट

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून, वित्तीय समावेशन अनेक सैद्धांतिक दृष्टिकोनांशी संबंधित आहे:

1. संरचनात्मक कार्यशीलता

संरचनात्मक-कार्यशील सिद्धांत सुचवतो की वित्तीय प्रणालींनी समाजात सामूहिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी एकात्मिकपणे कार्य करणे आवश्यक आहे. लिंग-संवेदनशील वित्तीय समावेशन व्यापक सामाजिक समता आणि विकासाच्या उद्दिष्टांशी संरेखित संधी निर्माण करते.

2. संघर्ष सिद्धांत

संघर्ष सिद्धांत वित्तीय प्रणालींना अभिजात अधिराज्याचे साधन म्हणून टीका करते, असमतोल कायम ठेवते. या दृष्टिकोनातून, स्त्रियांच्या वित्तीय वंचिततेचे प्रमाण नष्ट करणे आवश्यक आहे.

3. आंतरविरोध

क्रेंशॉचे (1989) आंतरविरोधाचे ढोबळ रूप अधोरेखित करते की आच्छादित सामाजिक ओळख (उदा., लिंग, वर्ग, जाती) वगळल्या जाण्याची गंभीरता वाढवते. भारतातील महिलांना, विशेषतः ग्रामीण किंवा वंचित समुदायांमधील, वित्तीय समावेशनात असे संमिश्र अडथळे येतात.

भारतात वित्तीय समावेशनाचा ऐतिहासिक संदर्भ

भारतात महिलांचा वित्तीय समावेश हा गेल्या काही वर्षांत एक महत्त्वपूर्ण मुद्दा बनला आहे, कारण त्यांनी सामना केलेल्या दीर्घकालीन अडथळ्यांवर विचार करता ऐतिहासिकदृष्ट्या, भारतीय महिला औपचारिक वित्तीय सेवांमधून सामाजिक-सांस्कृतिक नियम, मर्यादित हालचाल आणि वित्तीय साक्षरतेच्या अभावामुळे मुख्यतः वगळल्या गेल्या होत्या. रिझर्व्ह बँक ऑफ रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने (RBI) 2000 दशकाच्या सुरुवातीला वित्तीय समावेशनाला

विकासात्मक प्राधान्य म्हणून प्रोत्साहन देण्यास सुरुवात केली, ज्यामुळे प्रवेश सुधारण्यासाठी धोरणात्मक बदल झाला. परंतु 2014 मध्ये प्रधानमंत्री जन धन योजना (PMJDY) च्या सुरुवातीपर्यंत लक्षणीय प्रगती झाली नाही. PMJDY चे उद्दिष्ट सर्वांसाठी बँकिंग प्रवेश प्रदान करणे होते, आणि 2023 पर्यंत, त्यात 56% हून अधिक खाती महिलांची होती, ज्यामुळे या उपक्रमाचा प्रभाव स्पष्ट झाला. तथापि, या उपाययोजनांमध्ये महिलांच्या विशिष्ट गरजा मुख्यतः दुर्लक्ष झाल्या, ज्यांना सामाजिक नियम आणि जागरूकतेच्या अभावामुळे आणखी मर्यादा येतात. प्रगती होत असूनही, महिलांना अजूनही कमी डिजिटल साक्षरता आणि आर्थिक सहभाग दरांसारख्या आव्हानांचा सामना करावा लागतो. या मुद्द्यांचे निराकरण करणे आर्थिक सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि भारतात व्यापक सामाजिक समानता साधण्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

वित्तीय समावेशनातील लिंगाधारित आव्हाने

1. सामाजिक-सांस्कृतिक अडथळे

ग्रामीण भारतात, पारंपारिक लिंगआधारित भूमिकांमुळे महिलांच्या वित्तीय निर्णय घेण्याच्या शक्तीवर मर्यादा येतात. पितृसत्ताक नियमांनुसार, पुरुषांना मुख्य निर्णय घेणारे म्हणून मानले जाते, ज्यामुळे महिलांना घरगुती भूमिका देण्यात येतात. या सामाजिक संरचनांनी महिलांची स्वायत्तता आणि हालचाल मर्यादित केली आहे, ज्यामुळे त्यांना वित्तीय संस्थांकडे आणि सेवांकडे जाण्यासाठी अडथळे येतात. उदाहरणार्थ, सामाजिक अपेक्षा महिलांना बँक शाखांमध्ये एकट्याने प्रवास करण्यास निरुत्साहित करू शकतात, किंवा त्यांना बँक खाते उघडण्यासाठी पुरुष सदस्यांची परवानगी लागते. हे सांस्कृतिक अडथळे महिलांच्या आर्थिक अवलंबित्वाला कायम ठेवतात आणि त्यांच्या व्यक्तिगत वित्तीय व्यवस्थापनाची किंवा डिजिटल वित्तीय प्लॅटफॉर्मसह संलग्न होण्याच्या क्षमतेला अडथळा आणतात (Kabeer, 2005).

2. शैक्षणिक आणि डिजिटल साक्षरता

शैक्षणिक तफावतींमुळे महिलांच्या वित्तीय सेवांमध्ये सहभागी होण्याच्या क्षमतेवर मोठा परिणाम होतो. 2020 पर्यंत, भारतातील महिला साक्षरता दर 65.5% होता, तर पुरुषांचा 82% होता (World Bank, 2021). ही तफावत महिलांच्या औपचारिक वित्तीय प्रणालींना समजून घेण्याच्या आणि नेटवर्क करण्याच्या क्षमतेवर मर्यादा आणते. कमी साक्षरता स्तरांमुळे महिलांना बँकिंग

प्रक्रियेचे, वित्तीय उत्पादने आणि डिजिटल तंत्रज्ञान समजणे आव्हानात्मक होते. ग्रामीण भागात, जेथे शैक्षणिक संसाधने अपुरी असतात, महिलांना आणखी अडथळे येतात. हे शैक्षणिक अडथळे महिलांना वित्तीय समावेशन उपक्रमांचा आणि तांत्रिक प्रगतीचा पूर्ण लाभ घेण्यात अडथळा आणतात, ज्यामुळे त्यांचे आर्थिक संधी मर्यादित होतात (Demirgüç-Kunt et al., 2018).

3. आर्थिक सहभाग

भारताच्या कार्यबलातील महिलांचा सहभाग जागतिक स्तरावर सर्वात कमी आहे, जो 24% आहे (ILO, 2021). या कमी सहभागाला सामाजिक अपेक्षा, न चुकता श्रम, आणि लिंग वेतन अंतर यांसारखे अनेक घटक कारणीभूत आहेत. महिला बहुधा अवैतनिक घरगुती कामात किंवा कमी वेतनाच्या अनौपचारिक नोकऱ्यांमध्ये गुंतलेली असतात, ज्यात वित्तीय सुरक्षा किंवा फायदे मिळत नाहीत. ही आर्थिक उपेक्षा महिलांची वित्तीय स्वतंत्रता कमी करते, ज्यामुळे त्यांच्या बचत, गुंतवणूक किंवा कर्ज मिळविण्याच्या क्षमतेवर मर्यादा येतात. याव्यतिरिक्त, कमी आर्थिक सहभाग दर महिलांच्या औपचारिक वित्तीय सेवांमध्ये प्रवेश करण्याच्या क्षमतेला अडथळा आणतो, ज्यामुळे त्यांचे वित्तीय अपवर्जन आणि पुरुष सदस्यांवर अवलंबित्व कायम राहते (ILO, 2021).

भारतातील वित्तीय समावेशन आणि लिंग संवेदनशीलतेसाठीचे धोरणात्मक उपक्रम

1. प्रधानमंत्री जन धन योजना (PMJDY)

प्रधानमंत्री जन धन योजना (PMJDY) हा 2014 मध्ये भारत सरकारने सुरू केलेला महत्त्वपूर्ण वित्तीय समावेशन कार्यक्रम आहे. याचा प्राथमिक उद्दिष्ट सर्व नागरिकांना, विशेषतः ग्रामीण आणि सेवांपासून वंचित क्षेत्रातील लोकांना, बचत खाती, परदेशी चलन हस्तांतरण, कर्ज, विमा, आणि निवृत्तिवेतन यांसारख्या वित्तीय सेवांचा प्रवेश प्रदान करणे आहे.

PMJDY ने भारतातील महिलांच्या वित्तीय समावेशनावर महत्त्वपूर्ण प्रभाव पाडला आहे:

बचत खाती वाढवणे: योजनेने महिलांनी चालवलेल्या बँक खात्यांची संख्या लक्षणीय वाढवली आहे, ज्यामुळे त्यांना पैसे साठवण्यासाठी सुरक्षित ठिकाण आणि वित्तीय सेवांचा प्रवेश मिळतो.

वित्तीय साक्षरता: PMJDY मध्ये महिलांची वित्तीय साक्षरता सुधारण्यासाठी उपक्रमांचा समावेश आहे, ज्यामुळे त्यांना

वित्तीय उत्पादने आणि सेवांचा प्रभावीपणे वापर करण्यास मदत होते.

विमा आणि निवृत्तिवेतन फायदे: PMJDY च्या महिला लाभार्थींना विमा आणि निवृत्तिवेतन योजनांसाठी पात्र ठरवले जाते, ज्यामुळे त्यांना आर्थिक सुरक्षा आणि मदत मिळते.

सक्षमीकरण: वित्तीय सेवांचा प्रवेश सुलभ करून, PMJDY महिलांना अर्थव्यवस्थेत अधिक सक्रियपणे सहभागी होण्यासाठी, त्यांच्या वित्तीय व्यवस्थापनासाठी, आणि स्वतंत्र वित्तीय निर्णय घेण्यासाठी सशक्त करते.

2023 पर्यंत, जन धन खात्यापैकी 56% हून अधिक महिलांची खाती आहेत (वित्त मंत्रालय, 2023), ज्यामुळे योजनेचे लिंग समावेशक उद्दीष्ट स्पष्ट होते. एकंदरीत, PMJDY ने भारतातील लिंग समानता आणि महिलांच्या वित्तीय समावेशनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

2. स्वयंसाहाय्यता गट (SHGs)

राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक (NABARD) द्वारे प्रोत्साहित केलेला SHG-बँक जोडणी कार्यक्रम, ग्रामीण महिलांना बचत करण्यासाठी आणि कर्ज मिळविण्यासाठी सक्षम करतो. SHGs महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सशक्त करतात आणि लिंग-संवेदनशील विकासास प्रोत्साहन देणारी सहकारी-चालित आधार प्रणाली तयार करतात.

प्रभाव

1. SHGs ने 2022-2023 मध्ये ₹50,000 कोटी कर्ज वाटप केले आहेत (RBI, 2023), ज्याचा मुख्यतः महिलांनी चालवलेल्या गटांना लाभ झाला आहे.
2. SHGs मध्ये सामील असलेल्या महिलांना सामान्यतः घरगुती आणि समुदाय पातळीवर निर्णय घेण्यात वाढलेला आत्मविश्वास आणि सहभाग अनुभवायला मिळतो (Kabeer, 2005).

3. डिजिटल इंडिया उपक्रम

डिजिटल वित्तीय सेवांनी महिलांसाठी प्रवेशाच्या तांत्रिक अडथळ्यांवर मात करण्यासाठी क्रांतिकारी उपाय केले आहेत. आधार-सक्षम पेमेंट्स, मोबाइल बँकिंग आणि ग्रामीण भागातील लक्ष केंद्रित करणार्या फिनटेक नवोन्मेषांसारख्या कार्यक्रमांनी महिलांना वित्तीय प्रणालींशी संलग्न होण्यासाठी संधी निर्माण केल्या आहेत.

वित्तीय समावेशन आणि लिंग सशक्तीकरणसंबंधी केस स्टडी

1. केरळमधील कुदुम्बश्री

कुदुम्बश्री, राज्य पातळीवरील SHG नेटवर्क, सूक्ष्मवित्त आणि क्षमता निर्माण याद्वारे महिलांच्या सशक्तीकरणार लक्ष केंद्रित करतो. हा कार्यक्रम महिलांना स्वयंपूर्ण व्यवसाय तयार करण्यास आणि आर्थिक क्रियाकलापांसाठी सूक्ष्मकर्ज मिळविण्यास सक्षम करतो.

निष्कर्ष

1. कुदुम्बश्री अंतर्गत महिलांनी चालवलेल्या सहकारी संस्था राज्याच्या अर्थव्यवस्थेला लक्षणीय योगदान देत आहेत.
2. समाजशास्त्रीय परिणामांमध्ये स्थानिक शासनात महिलांचे वाढलेले प्रतिनिधित्व समाविष्ट आहे.
3. उज्ज्वला योजना आणि आर्थिक स्वतंत्रता
4. प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना महिलांसाठी अनुदानित LPG जोडणीद्वारे आरोग्य आणि आर्थिक स्वायत्तता सुधारण्याचे उद्दिष्ट ठेवते. लाभार्थींना बँक खाती असणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे त्यांचा औपचारिक वित्तीय परिसंस्थेत समावेश वाढतो.

महिलांच्या वित्तीय समावेशनासाठी शिफारसी

1. महिलांच्या शिक्षण कार्यक्रमात वित्तीय साक्षरता समाविष्ट करणे महिला-केंद्रित शिक्षण कार्यक्रमांत वित्तीय साक्षरता समाविष्ट केली पाहिजे. हे कार्यक्रम महिलांना बचत, कर्ज, आणि डिजिटल व्यवहारांबद्दल माहिती देतील. उदाहरणार्थ, महिलांना बँकेत खाते कसे उघडायचे, कर्ज कसे घ्यायचे, ऑनलाइन पैसे कसे पाठवायचे याबद्दल शिक्षण दिले जाईल. हे ज्ञान महिलांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनविण्यात मदत करेल आणि त्यांचे आर्थिक निर्णय घेण्याचे कौशल्य वाढवेल.
2. लिंग-संवेदनशील तंत्रज्ञानाला प्रोत्साहन देणे: फिनटेक उपायांनी महिलांच्या विशिष्ट गरजांवर लक्ष केंद्रित करावे. हे तंत्रज्ञान अशिक्षित किंवा कमी साक्षर वापरकर्त्यांसाठी सहज वापरण्यासारखे असावे. उदाहरणार्थ, तंत्रज्ञानातील अडचणी कमी करण्यासाठी आवाज आधारित प्रतिक्रिया आणि सहज समजण्यासारखे इंटरफेस तयार केले जावेत. यामुळे महिलांना डिजिटल वित्तीय सेवांचा वापर सोपा होईल आणि त्यांचा वित्तीय समावेश वाढेल.
3. सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (PPPs) प्रोत्साहित करणे : सरकार, खाजगी क्षेत्र, आणि NGO यांच्यातील सहकार्याने महिलांसाठी विस्तारक्षम आणि टिकाऊ

वित्तीय उत्पादने तयार केली जाऊ शकतात ज्यांची गाव पातळीवर पोहोच आहे. उदाहरणार्थ, गावपातळीवर बँक शाखा, माइक्रोफायनान्स संस्था, आणि स्वयं-साहाय्यता गट यांच्या माध्यमातून महिलांना वित्तीय सेवांचा प्रवेश मिळवून दिला जाऊ शकतो. हे महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनवेल आणि त्यांचा वित्तीय समावेश वाढवेल.

4. स्थानिक हस्तक्षेप: वित्तीय सेवांचे क्षेत्र-विशिष्ट सामाजिक-सांस्कृतिक आणि आर्थिक घटकांचा विचार करून सानुकूलन करणे आवश्यक आहे. प्रत्येक प्रदेशाच्या विशिष्ट गरजा लक्षात घेऊन, वित्तीय सेवांचा अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ, ग्रामीण भागातील महिलांसाठी विशेष वित्तीय उत्पादने विकसित करणे, ज्यामुळे त्यांच्या आर्थिक सहभागाला प्रोत्साहन मिळेल.

निष्कर्ष

वित्तीय समावेशनाचा जेव्हा लिंग-संवेदनशील दृष्टिकोनातून विचार केला, तरच ते भारतातील व्यापक सामाजिक-आर्थिक बदलांना गती देऊ शकते. PMJDY आणि SHGs सारख्या उपक्रमांनी महत्त्वपूर्ण प्रगती दर्शवली असली तरी, पितृसत्ताक पद्धती आणि आर्थिक असमतोल यांचे मूळ असलेली संस्थात्मक आव्हाने अद्याप कायम आहेत.

भारताला वित्तीय प्रणालीत समानतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि समाजाच्या सर्व स्तरांतील महिलांना सशक्त करण्यासाठी समुदाय-चालित दृष्टिकोनांचा अवलंब करून, आर्थिक समावेशनाची खात्री करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ:

- ✦ Crenshaw, K. (1989). *Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory, and antiracist politics*. *University of Chicago Legal Forum*, 1989(1), 139–167.
- ✦ Demirgüç-Kunt, A., Klapper, L., Singer, D., Ansar, S., & Hess, J. (2018). *The Global Findex Database 2017: Measuring financial inclusion and the fintech revolution*. World Bank.
- ✦ International Labour Organization (ILO). (2021). *World employment social outlook: Trends 2021*.
- ✦ Kabeer, N. (2005). *Is microfinance a 'magic bullet' for women's empowerment?* *Economic and Political Weekly*, 4709-4718.
- ✦ Ministry of Finance, Government of India. (2023). *Progress of PMJDY accounts as of March 2023*. Retrieved from <https://financialservices.gov.in>
- ✦ Reserve Bank of India (RBI). (2023). *Report on SHG-Bank linkage program 2022-2023*.
- ✦ World Bank. (2021). *Female literacy rate (% of females ages 15 and above) – India*.

भंडारा जिल्ह्यातील भटक्या विमुक्त जमातीचे बदलते सामाजिक स्थितीचे अध्ययन

स्नेहा भागवत बोरकर

संशोधन आधीछत्रा

रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ नागपूर

सारांश:-

हा अभ्यास महाराष्ट्र राज्य भंडारा जिल्ह्यात राहणाऱ्या भटक्या विमुक्त जमातीचे बदलते सामाजिक स्थितीचा शोध घेतो. हे पारंपरिक पद्धती आणि समकालीन आव्हाने या दोन्हीचा समावेश करून त्यांच्या हालचालींच्या पद्धतीवर परिणाम करणाऱ्या विविध घटकांच्या शोध घेतो. हे संशोधन त्यांच्या अन्वय सामाजिक आर्थिक संरचना आणि संसाधनांच्या वापराच्या धोरणांमध्ये कसे गुंफलेले आहे याचे परीक्षण करून त्यांच्या बदलते सामाजिक ऐतिहासिक संदर्भ आणि सांस्कृतिक महत्त्वावर प्रकाश टाकते. अभ्यास बहु-आयामी दृष्टिकोन वापरतो. संभाव्यता सहभागी निरीक्षण, मुलाखती घेतल्या आहेत शैक्षणिक साहित्याचे विश्लेषण केला आहे. भटक्या विमुक्त जमातीच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक स्थिती नेहमीच बदलत आलेली आहे. या संशोधनाचा उद्देश भटक्या विमुक्त जमातीच्या बदलते सामाजिक स्थितीचा शोध घेण्यात आला आहे. या संशोधनात प्राथमिक आणि दुय्यम डेटा विश्लेषणासाठी वापरला गेला आहे. भटक्या विमुक्त जमातीच्या २०० प्रतिसादककर्त्यांच्या नमुना काढला आहे. या अभ्यासावरून सामाजिक बदल झालेला दिसून येत आहे.

मुख्य शब्द:- भटक्या विमुक्त जमाती, बदल, सामाजिक स्थिती, सांस्कृतिक बदल

परिचय:-

भारतीय समाज हा अनेक धर्मपंथ आणि जाती पोटजातींच्या लोकांच्या समूह आहे. या देशात प्रत्येक जात वेगवेगळी आहे जाती पोटजातींचे लोकजीवन हे निरनिराळे आहे. एका जातीचा दुसऱ्या जातीशी जास्त थेट संबंध नाही. मानवांचे रीतीरीवाज आचार-विचार संस्था, संघटना, जीवनपद्धती, भोवतालच्या परिसर व्यक्तीमधील वर्तन सतत बदल होत असतात. वर्तमान काळामध्ये भटक्या विमुक्त जमातीमध्ये बदल झालेला दिसून येत आहे भटक्या

जमाती मध्ये सामाजिक, आर्थिक राजकीय, शैक्षणिक स्थिती मध्ये सुधारणा झालेली दिसून येत आहे. भटक्या जमाती म्हणजे त्या लोकांसमूहांची ज्यांच्या पारंपरिक व्यवसाय किंवा जीवनशैली भटकते किंवा स्थलांतरित होण्याशी संबंधित आहे. या जमातींची जीवनशैली, परंपरा आणि संस्कृती यांच्या मोठा भाग त्यांच्या इतिहास प्राचीन काळापासून सुरू होतो. वर्तमान काळात भटक्या विमुक्त जमातींच्या सामाजिक स्तीथी वेगाने बदलत आहे. या जमातींच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीला भोगाच्या लागलेल्या समस्यांच्या आणि त्यांच्या जीवनात आलेल्या बदलांच्या गोडवा आहे. मागील काही दशकांमध्ये या जमातींच्या विविध शासकीय योजनांचा माध्यमातून हक्क मिळाले असेल तरी त्यांच्या समाजात समावेश आणि मानवी अधिकारांचे पूर्तता अजूनही एका मोठा प्रश्नचिन्ह आहे. भटक्या विमुक्त जमातींच्या जीवनात परिवर्तनाचे मुख्य कारण म्हणजे आधुनिक, शहरीकरण, शिक्षण, रोजगारांच्या संधी, तसेच सरकारी योजनांच्या विस्तार अनेक भटक्या जमातींच्या मुलांनी शिक्षण घेऊन आपले जीवन सुधारले आहे त्यांच्यावर असलेल्या भेदभावाच्या मानसिकतेमुळे, त्यांना संधीची अभाव, आणि पिढ्यांनापिढ्या चालणारी गरीबी ही समस्या अजूनही टिकून आहे सामाजिक स्थितीचे बदलते परीक्षेत्र लक्षात घेतल्या या जमातींच्या जीवनात विविधता आहे काही जमाती समाजाच्या मुख्य प्रवाहात समाविष्ट होण्यासाठी धडपडत आहे तर काही अजूनही पारंपरिक भटकतींच्या जीवनशैलीत जपत आहेत. अशा स्थितीत भटक्या विमुक्त जमातींच्या समस्या आणि त्यांच्या भविष्याचा दृष्टीने काही महत्त्वाचे मुद्दे समोर येतात शिक्षणाची वाढती गरज, सामाजिक समतेचा हक्क, रोजगाराच्या अधिक संधी, आणि त्यांच्याशी संबंधित असलेल्या इतर सामाजिक समस्यांवर उपाय शोधण्याची आवश्यकता आहे या बदलती सामाजिक स्थितीवर सखोल विचार करणे आणि त्यासाठी योजनांची आखणी करणे

अत्यंत महत्वाचे आहे. कारण यामुळे भटक्या विमुक्त जमातींच्या जीवनशैलीला एक नवीन दिशा मिळू शकते. या शोधनिबंधामध्ये भटक्या विमुक्त जमातीमध्ये होणारे सामाजिक आर्थिक बदल तपासले गेले तसेच त्यांची सामाजिक आर्थिक आयमांच्या अंतर्गत परंपरागत स्थिती कशी होती आणि त्यांच्यामध्ये येणारे परिवर्तन तसेच आर्थिक व विचारांमध्ये येणाऱ्या परिवर्तनाला बदलायचा प्रयत्न करण्यात आला. भटक्या विमुक्त जमाती म्हणजे त्या जमातीच्या परंपरेने एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतर करत असतात या जमाती सामान्यता शेतमजूर, व्यापार, संगीत, कला ई. कामामध्ये व्यस्त असतात भारतातील या जमाती विविध राज्यांमध्ये आढळतात आणि त्यांचे ऐतिहासिक आणि सामाजिक महत्त्व मोठे आहे. भटक्या जमातींना पारंपारिक रोजगाराच्या संधी कमी मिळत आहेत शेती आणि इतर पारंपारिक व्यवसाय कमी होत आहे. आणि या लोकांच्या आर्थिक स्थिती खूप बदल झाला आहे. भटक्या जमातींच्या मुलांसाठी शिक्षणाची उपलब्धता कमी आहे. शाळेतील अनुपस्थितीत आणि शिक्षणाच्या गुणवत्तेतील कमीपणा त्यांच्या सामाजिक स्थितीला प्रभावित करतो (बाविस्कर २००७) हे संशोधन महाराष्ट्रातील भटक्या जमातीमधील स्थलांतराची बहुआयामी गतिशीलता उलगडण्याचा त्यांचे ऐतिहासिक महत्त्व संदर्भित करणे प्रमुख चालक आणि प्रतिबंध ओळखणे आणि त्यांच्या गुंतागुंतीच्या वास्तविकतेला सखोल आकलनासाठी योगदान देण्याचा प्रयत्न करते. सांस्कृतिक वारसा संवर्धन आणि उपजीविकेच्या शाश्वततेसाठी मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करून या अभ्यासाचे उद्दिष्ट भटक्या समुदायांना मान्यता आणि सक्षमीकरणासाठी समर्थन देणे आहे.

भटक्या विमुक्त जमातींच्या समुदायांबद्दलचा सामाजिक दृष्टिकोन आणि त्यांच्या वसाहती किंवा विस्थापनांबद्दलची सरकारी धोरणे त्यांच्या स्थलांतराच्या निर्णयांवर लक्षणीय परिणाम करतात. (दांडेकर १९९८) सामाजिक-आर्थिक आणि पर्यावरणीय निर्धारक स्पष्ट करून धोरणेकर्ते आणि भागधारक भटक्या विमुक्त जमातींचे कल्याण आणि लवचिकता वाढविण्याची उद्देशाने लक्षित हस्तक्षेप तयार करू शकतात (बाविस्कर २००७)

हे संशोधन भंडारा जिल्ह्यातील भटक्या विमुक्त जमातीमधील स्थलांतराची बहुआयामी गतिशीलता उलगडण्याच्या त्यांचे ऐतिहासिक महत्त्व संदर्भित करणे.

भटक्या जमाती म्हणजे त्या लोकांसमूहांची ज्यांच्या पारंपरिक व्यवसाय किंवा जीवनशैली भटकते किंवा स्थलांतरित होण्याशी संबंधित आहे. या जमातींची जीवनशैली, परंपरा आणि संस्कृती यांच्या मोठा भाग त्यांच्या इतिहास प्राचीन काळापासून सुरू होतो. वर्तमान काळात भटक्या विमुक्त जमातींच्या सामाजिक स्तीथी वेगाने बदलत आहे. या जमातींच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीला भोगाच्या लागलेल्या समस्यांच्या आणि त्यांच्या जीवनात आलेल्या बदलांच्या गोडवा आहे. मागील काही दशकांमध्ये या जमातींच्या विविध शासकीय योजनांचा माध्यमातून हक्क मिळाले असेल तरी त्यांच्या समाजात समावेश आणि मानवी अधिकारांचे पूर्तता अजूनही एका मोठा प्रश्नचिन्ह आहे. भटक्या विमुक्त जमातींच्या जीवनात परिवर्तनाचे मुख्य कारण म्हणजे आधुनिक, शहरीकरण, शिक्षण, रोजगारांच्या संधी, तसेच सरकारी योजनांच्या विस्तार अनेक भटक्या जमातींच्या मुलांनी शिक्षण घेऊन आपले जीवन सुधारले आहे त्यांच्यावर असलेल्या भेदभावाच्या मानसिकतेमुळे, त्यांना संधीची अभाव, आणि पिढ्यांनापिढ्या चालणारी गरीबी ही समस्या अजूनही टिकून आहे सामाजिक स्थितीचे बदलते परीक्षेत्र लक्षात घेतल्या या जमातींच्या जीवनात विविधता आहे काही जमाती समाजाच्या मुख्य प्रवाहात समाविष्ट होण्यासाठी धडपडत आहे तर काही अजूनही पारंपरिक भटकंतीच्या जीवनशैलीत जपत आहेत. अशा स्थितीत भटक्या विमुक्त जमातींच्या समस्या आणि त्यांच्या भविष्याचा दृष्टीने काही महत्वाचे मुद्दे समोर येतात शिक्षणाची वाढती गरज, सामाजिक समतेचा हक्क, रोजगाराच्या अधिक संधी, आणि त्यांच्याशी संबंधित असलेल्या इतर सामाजिक समस्यांवर उपाय शोधण्याची आवश्यकता आहे या बदलती सामाजिक स्थितीवर सखोल विचार करणे आणि त्यासाठी योजनांची आखणी करणे अत्यंत महत्वाचे आहे. कारण यामुळे भटक्या विमुक्त जमातींच्या जीवनशैलीला एक नवीन दिशा मिळू शकते.

उद्दिष्टे

1. भंडारा जिल्ह्यातील भटक्या विमुक्त जमातींच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे
2. भंडारा जिल्ह्यातील भटक्या विमुक्त जमातींच्या सामाजिक स्थितीतील बदलांचा अभ्यास करणे.
3. भंडारा जिल्ह्यातील भटक्या विमुक्त जमातींच्या संस्कृतिक आणि परंपरेतील बदलाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनात प्रस्थापित ज्ञान भर टाकणे किंवा अज्ञान शोध घेण्याच्या प्रयत्न करणे. त्याचप्रमाणे जुन्या तत्वाचे परीक्षण करून त्यांची नव्याने मांडणी करणे हा संशोधनाचा हेतू असतो. यासाठी विविध पद्धती आहेत. प्रस्तुत संशोधनासाठी सर्वेक्षण पद्धतीच्या वापर केला आहे. विशेषकरून संशोधन संख्यात्मक संशोधन आराखडा उपयोग केला जाईल. या संशोधनात प्राथमिक आणि दुय्यम डेटा विश्लेषणासाठी वापरला गेला आहे सरकारी विभाग आणि खाजगी संस्थांच्या प्रकाशित आणि अप्रकाशित दस्तऐवजांमधून दुय्यम डेटा गोडा केला. याशिवाय संशोधन अहवाल,शोधनिबंध, जर्नल्स आणि पुस्तकांमधून दुय्यम डेटा गोळा केला. फिल्ड डेटा संकल्पनांच्या दरम्यान दुय्यम डेटाची पुष्टी केली गेली क्षेत्रीय सर्वेक्षण दरम्यान मुलाखत आणि निरीक्षणाद्वारे प्राथमिक माहिती गोळा करण्यात आली आहे सध्याच्या संशोधन अभ्यास स्तरीकृत आणि बहुस्थरीय नमुन्यांवर आधारित आहे. जो जिल्हास्तर गावस्तर आणि प्रतिसादक स्तरावर उद्देशपूर्ण नमुना पद्धती वापरून भटक्या विमुक्त जमाती निवडण्यात आले २०० प्रतिसादकर्त्यांचा नमुना काढण्यात आला मुलाखतीचे वेळापत्रक तयार करून भटक्या विमुक्त जमातींचा मुलाखत घेण्यात आले. आंतर विचारांदरम्यान संरचित प्रश्नावली आधारे उत्तरदात्यांना काही प्रश्न विचारण्यात आले मुलाखतीमधून गोळा केलेल्या डेटाच्या आधारे या शोध निबंधाने भंडारा जिल्ह्यातील पिंपळगावात भटक्या विमुक्त जमातींच्या सामाजिक स्थितीचे परीक्षण केले.

भटक्या विमुक्त जमातींच्या सदस्यांशी संवाद साधून ज्यांच्या जीवनशैली रोजगार शिक्षण आरोग्य आणि सामाजिक स्थितीचे सर्वेक्षण करणे सदस्यांची माहिती संकलित करणे त्यावर सांख्यिकीय विश्लेषण करणे. या जमातीतील सदस्यांशी सखोल मुलाखती घेतल्या जातात ज्या त्यांच्या अनुभव आणि बदलत्या परिस्थितीबद्दल माहिती देतात. विविध गटांमध्ये चर्चा करून समस्यांची ओळख पटवणे आणि त्यांच्या अनुभवांची माहिती मिळवणे भटक्या विमुक्त जमातींच्या सांस्कृतिक परंपरा, धर्म, वय, आणि कुटुंब व्यवस्थेचा अभ्यास करणे.

परिणाम

मुलाखत घेतलेल्या उत्तरदात्यांचे औपचारिक शिक्षण जास्त किंवा कमी नव्हते. २०० भटक्या विमुक्त जमाती आणि भटक्या विमुक्त जमातीचे लोकांपैकी १२० (६०%) लोक

शिक्षण घेतलेले नव्हते. उर्वरित ८० (४०%) लोक शिक्षण घेतलेले होते. मुलाखत दरम्यान सुमारे ५०% भटक्या जमातींच्या महिला नी होकारार्थी उत्तर दिले. क्षेत्रीय अभ्यासादरम्यान असे आढळून आले की भटक्या जमातींच्या पुरुषांनी ५०% उत्तर होकारार्थी उत्तर दिले. भटक्या जमातींच्या लोकांनी मतदानाच्या अधिकाराच्या आनंद घेतात आणि अभ्यास क्षेत्रातील ७०% लोकांना मतदानाचा हक्क बजावला. अभ्यासात असे दिसून आले की २०% शेतमजूर म्हणून काम करतात २०% भंगार गोळा करण्याचे काम करतात. ५०% लोक स्वयंरोजगार करतात आणि उर्वरित १०% रोजगारी कामगार आहेत. रोजगाराच्या लोकांचा स्वायत्तवर सकारात्मक परिणाम होते. यावरून असे लक्षात येते की भटक्या विमुक्त जमातीमध्ये सामाजिक बदल झालेला दिसून येत आहे. ८०% बदल त्यांच्या व्यवसायात झालेला दिसून येतो मिळालेल्या प्रतिसादावरून असे दिसते की बहुतेक भटक्या विमुक्त जमातींच्या महिला व पुरुषांमध्ये सामाजिक बदल झाले असे आपल्याला या अभ्यासावरून समजून येत आहे.

चर्चा

महाराष्ट्रातील भटक्या जमातींच्या समृद्ध ऐतिहासिक वारसा आणि सांस्कृतिक महत्त्व आहे जे त्यांच्या ओळख आणि जीवनशैलीला आकार देतात. महाराष्ट्राचा सामाजिक सांस्कृतिक जडण वडणातील त्यांचे अनुभव संदर्भित करण्यासाठी आणि त्यांच्या जीवन पद्धतीवर ऐतिहासिक कथा आणि सांस्कृतिक परंपरां समजून घेणे आवश्यक आहे.

ऐतिहासिक कथन आणि सांस्कृतिक परंपरांचा शोध घेणे:

महाराष्ट्रातील भटक्या जमातींच्या खोलवर रुजलेले इतिहास आहे जो गतिशीलता लवचिकता आणि सांस्कृतिक विविधतेने वैशिष्ट्यकृत होत आहे. ऐतिहासिक कथांमधून त्यांचे स्थलांतरित नमुने प्रकट होतात. संपूर्ण प्रदेशातील भटक्या चळवळींच्या पिढ्यांचा मार्ग काढतात.

(बाविस्कर, २००७) ही कथा अनेकदा मौखिक परंपरा लोककथा आणि विधींवर प्रकाश टाकतात त्या पिढ्यांमधून पिढ्यांमधून चालत आल्या आहेत. भटक्या विमुक्त जमातींचा समुदायांच्या सांस्कृतिक ओळखीला आकार देतात. (कोठारी २००१) महाराष्ट्राच्या सामाजिक सांस्कृतिक जडणघडणीत भटक्या विमुक्त गतिशीलतेचे महत्त्व महाराष्ट्राचा सामाजिक सांस्कृतिक जडण घडणातील भटक्या विमुक्त्यांचा गतीशीलतेला खूप महत्त्व आहे, जे तिची सांस्कृतिक विविधता, आर्थिक चैतन्य आणि

सामाजिक एकसंघते मध्ये योगदान देते.भटक्या जीवनाचा मार्ग महाराष्ट्राच्या लॅंडस्केपशी गुंतागुंतीने जोडलेला आहे स्थलांतरित मार्ग विविध भूप्रदेश आणि परिसंस्थामधून विणले जातात (राव २०१२)

भटक्या विमुक्त आणि खेळत समाजामध्ये मूलभूत सामाजिक परिवर्तन होत होते . जे बदल आणि गतिशील सामाजिक प्रक्रियेच्या प्रश्नांमध्ये मोठ्या प्रमाणात रसहीन होते परंतु सामाजिक आणि बौद्धिक बदलांच्या या दोन प्रक्रिया स्वातंत्र्य नाहीत, कारण तिसऱ्या विश्वातील सामाजिक बदलाने गतिशील सामाजिक सिद्धांताच्या विकासाला आकार दिला तर बदलाबाबत शैक्षणिक चिंतने पूर्वीचे अदृश्य सामाजिक प्रक्रिया उघड केल्या आहेत आणि काही प्रमाणात त्यांच्या विकासाच्या मार्गावर परिणाम झाला आहे (जॉन जी ग्यालाटी १९८१) भटक्या लोकांनी सामान्यतः वार्ड प्रतिष्ठा मिळवली आहे आज पूर्वीप्रमाणेच गतीहीन सभ्यतेचे प्रवर्तण भटके या शब्दाला गैरवर्तनाची संज्ञा मानु लागले आहेत. आणि “डाकू” “जिप्सी” आणि अगदी अलीकडे ‘डॉप-आऊट’ सारख्या शब्दांच्या अक्षरशः समानार्थी आहे. अशा भटक्या लोकांच्या आता सामाजिक बदल होत असतांना दिसून येत आहे.(कर्ज एमलुईस २०१८)

ह्या संशोधनात १९९० च्या दशकापासून भटक्या लोकांच्या बदलत्या जीवनशैलीचे वर्णन करतो जेव्हा पूर्वीच्या सोव्हिएत संघाभीमुख समाजवादापासून बाजाराच्या अर्थव्यवस्थेपर्यंत सामाजिक बदल सुरू झाला उदाहरणार्थ तरून भटके पारंपारिक वाहतूक असलेल्या कारवांएवजी त्यांचे गेरवाहून नेण्यासाठी कार वापरत आहेत. मोटर्स मोटरसायकल वापरणे आणि मांस सुखवण्याएवजी मांस ठेवण्यासाठी रेफ्रिजरेटर वापरणे ज्यामुळे पूर्वीपेक्षा जास्त बदल झालेला दिसून येत आहे (बथुलु येम्बू २०१६)

भारतामध्ये भारतीय संविधानाच्या अंमलबजावणीनंतर ही स्त्रियांना नेहमीच्या आदरणीय विभाग मानले जाते ज्यात लोकांच्या सन्मानाची,समानतेची आणि स्वातंत्र्याची हमी दिली जाते. ते समाजात पुरुषांच्या बरोबरीने काम करून लागल्या आहेत. समाजातील भटक्या विमुक्त जमातींच्या महिला काम करत असतात त्यांच्यामध्ये सामाजिक बदल दिसून येत आहे. (उत्तम मदन २०१८) भविष्यातील दिशानिर्देश आणि शिफारशी महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त जमातींच्या समुदायांचे लवचिकता अधिकार आणि कल्याण वाढवण्यासाठी धोरणात्मक मार्ग देतात. जमिनीचे हक्क ओळखण्याच्या आणि सामाजिक सेवांमध्ये प्रवेश

सुधारण्यात धोरणात्मक सुधारणा संरचनात्मक असमानता दूर करू शकतात. आणि सर्वसमावेशक विकासाला देऊ शकतात भटक्या जमातींच्या सामाजिक बदल झाला आहे.

भटक्या विमुक्त जमाती इतिहासात विशेषता भटकंती करणारे कुटुंब किंवा गट म्हणून ओळखले जातात परंपरागतपणे या समुदायांना कुटुंबव्यवस्थेचा किव्हा राज्यांच्या मुख्य प्रवाहापासून बाहेर ठेवले गेले होते. अनेक वेळा त्यांना ‘सामाजिक धोके’ मानले जात असे. आजच्या काळात भटक्या विमुक्त जमाती विविध सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक आव्हानांना तोंड देत आहेत. मुख्यधारा समाजाच्या दर्जा सुधारण्यासाठी अनेक योजनांची अंमलबजावणी केली जात आहे. तथापि कधी कधी या समुदायांना त्यांच्या ओळखीची आणि अस्तित्वाची लढाई अजूनही जिंकावी लागते त्यांना शोषण दडपण आणि सामाजिक भेदभावाला समोर जावे लागते. भटक्या विमुक्त जमातींच्या समुदायात शिक्षण आणि रोजगारांच्या संधी कमी आहेत त्यांचे पारंपरिक जीवनशैली आणि घराव्यानमध्ये भटकती व्यवसायातील परंपरेचे प्रभाव आजही मोठा आहे शहरीकरणाच्या प्रभावामुळे यांच्या परंपरागत रोजगार तसेच त्यांच्यातील शीका विकासाच्या पद्धती बदल घडला आहे शासकीय योजनांची आणि किमान सुविधा उपलब्ध करून दिल्यानंतरही अनेक भागात शिक्षण कौशल्य विकास आणि रोजगारांच्या संधींनी वेग आला आहे. भारतात भटक्या विमुक्त जमातींसाठी विविध सरकारी योजनांची अंमलबजावणी केली जात आहे, ज्यामध्ये आरोग्य, शिक्षण, निवास आणि आर्थिक सहाय्य दिले जाते या योजनांच्या फायदा त्या जमातीपर्यंत पोहोचण्याच्या बाबतीत अनेक अडचणी आहेत त्यासाठी अधिक जागरूकता आणि सामाजिक सहकार्याची आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष

हा शोध निबंधभंडारा जिल्ह्यातील भटक्या विमुक्त जमातींमधील सामाजिक बदलाचा शोध घेतो. ज्यांच्या उद्देश त्यांच्या सामाजिक बदलावर परिणाम करणारे घटक उलगडणे आणि त्यांच्या सामाजिक आर्थिक वास्तव, पर्यावरणीय विचार सांस्कृतिक वारसा जतन लवचिकता आणि भविष्यातील देशांवर प्रकाश टाकणे आहे. भंडारा जिल्ह्यातील भटक्या जमातींचे ऐतिहासिक संदर्भ आणि सांस्कृतिक महत्त्व त्यांच्या स्थलांतरित परंपरा मौखिक ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक पद्धतींशी खोलवर गुंफलेले

आहे. ज्यामुळे सांस्कृतिक विविधता आणि ओळखीची समृद्ध टेपेस्ट्री वाढली आहे.

संशोधन सहयोग भागधारक सर्वसमावेशक विकासाला चालना देऊ शकतात. उपेक्षित समुदायांना सक्षम बनवू शकतात आणि महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक विविधतेचे रक्षण या शोधामुळे भंडारा जिल्ह्यातील भटक्या विमुक्त जमातींमधील सामाजिक बदल, लवचिकता, सांस्कृतिक समृद्धता आणि अनुकूल क्षमता यावर प्रकाश टाकला जातो. सामाजिक बदल कसे घडून आले हे आपल्या अभ्यासातून दिसून येत आहे.

भटक्या विमुक्त जमातींच्या सामाजिक स्थितीतील महत्त्वपूर्ण बदल झाले आहेत या गटाला विविध सरकारकडून आणि सामाजिक संस्थांमध्ये मदत मिळत असली तरी तरी त्यांना अजूनही अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो. शिक्षण रोजगार आणि सांस्कृतिक ओळख यामध्ये सुधारणा आवश्यक आहे. भटक्या विमुक्त जमातींच्या समृद्ध आणि समावेशक भविष्यासाठी या गटांचा सामाजिक आर्थिक आणि सांस्कृतिक अधिकार्यांवर अधिक लक्ष देणे गरजेचे आहे हे बदल सकारात्मक आहेत. कधी नकारात्मक या जमातींच्या सर्वांगीण विकासासाठी अधिक प्रभावी धोरणांची आवश्यकता आहे.

संदर्भ

- ✦ अत्रे त्रिमबक नारायण (१९९५), गावगाडा, वरदा पुणे, भूमी
- ✦ प्रा. चव्हाण रामनाथ (२००८), भटक्या जात पंचायत खंड २ व खंड देशमुख आणि कंपनी प्रायव्हेट लिमिटेड पुणे खंड-४

- ✦ डॉ. कदम नागनाथ धो (१९९५), महाराष्ट्रातील भटका समाज संस्कृती व साहित्य प्रतिमा प्रकाशन पुणे
- ✦ डॉ. मंडले शैलजा (२०१३), विमुक्त व भटक्यांची संघस्थिती आणि उपाययोजना अभय प्रकाशन, रत्नागिरी
- ✦ बाविस्कर ए (२००७), वाटर लाइन्स डेक्कन वेस्टर्न इंडियामध्ये सामाजिक सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय गतिशीलता ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस
- ✦ कोठारी ए (२००१), भारतातील भटकेवाद ऐतिहासिक मुळे आणि वर्तमान ट्रेंड जर्नल ऑफ एशियन स्टडीज ६०(४) ९६५-९८९
- ✦ राव. ए (२०१२), मोबाईल आजीविका जागा जागतिक अर्थव्यवस्थेत आजीविका करणे विकास आणि बदल ४३ (५), १२६२-१२८७.
- ✦ पटेल एन आणि ठक्कर जे (२०१५), महाराष्ट्रातील भटक्या जमातींचे सामाजिक आर्थिक स्थिती इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ सोशल सायन्स अँड ह्युमनइटीज रिसर्च १३७-४६.
- ✦ जॉन जी गॅलाटी (१९८१), भटक्या आणि खेडूत समाजातील बदल आणि विकास. ४०(६) १२५-१२७
- ✦ कर्ज. एम. लुईस. (२०१८), - भटक्यावादाची गतीशीलता सेडेटायझेशन आणि सामाजिक बदलाची शक्यता. taylorfrancis.com 426-442
- ✦ बथुलू येम्बू (२०१६), - मंगोलियन भटके: जागतिकीकरण आणि सामाजिक बदलाचे परिणाम ५२६-५२९
- ✦ उत्तम मदणे (२०१८), आधुनिक जगात महिला शिक्षणाच्या समस्या आणि आव्हाने, सत्यम लॉ इंटरनॅशनल.

रीवा राज्य के बघेल राजाओं की आर्थिक नीतियों को ऐतिहासिक अध्ययन

डॉ. संतोष कुमार दुबे

असिस्टेंट प्रोफेसर

शा.महा.विद्यालय बरगवां, सिंगरौली (म.प्र.)

परिचय एवं शोध कार्य का उद्देश्य:-

भारत का इतिहास अत्यन्त प्राचीन एवं गौरवपूर्ण रहा है। इतिहास का बहुत सा भाग आज भी गुमनामी के अंधेरे में है। शोध के बिना अतीत की सभी कड़ियों को एक वृहद माला में पिरोना संभव नहीं है। रीवा राज्य का इतिहास भी प्रायः सात शताब्दियों से फैले हुए इस कालखण्ड में अनेकानेक युगान्तकारी घटनाएँ घटित हुईं और वक्त का गुजरता हुआ कारवाँ इतिहास के धरातल पर पद चिन्ह छोड़ता गया। इन ऐतिहासिक परिवर्तनों के बीच राज्य की अर्थव्यवस्था अत्यंत संवेदनशील थी। रीवा राज्य के समग्र इतिहास पर तो अनेकों-अनेक शोध होने के बाद भी रीवा राज्य की अर्थव्यवस्था पर शोध कार्य शून्य है। जबकि किसी राज्य की अर्थव्यवस्था का अध्ययन उसकी सुदृढता विकास एवं जनहितकारी कार्यों के लिये आवश्यक है। किसी भी राज्य में अर्थव्यवस्था के सम्पूर्ण अध्ययन के बिना राज्य के राजाओं की आर्थिक नीति का अध्ययन संभव नहीं है।

बघेल राज्य में कृषि एवं पशुपालन आर्थिक नीतियों का मुख्य स्रोत था जिस पर समाज की अधिकांश जनसंख्या अपना जीवन निर्वाह करती थी। व्यवसायिक जातियाँ अपने लघु उद्योग-धन्धों पर जीवन निर्वाह करती थीं। कृषकों से लगान लेकर जीवन निर्वाह करने वाले भूमि स्वामी भी पर्याप्त संख्या में थे। समाज के विभिन्न वर्गों एवं जातियों का रहन-सहन उनकी आर्थिक स्थिति पर निर्भर करता था। उस समय के लोग व्यवसाय एवं वाणिज्य का कार्य भी किया करते थे। वैश्यों में लमाना व्यापारी भी होते थे जो पशुओं पर व्यापारिक माल लादकर इस क्षेत्र में घूम-घूमकर व्यापार करते थे। वे जहाँ भी जाते उपयुक्त स्थान पर अपनी मण्डी लगा लेते थे तथा सामान का क्रय विक्रय करते थे। वस्तु एवं मुद्रा विनिमय दोनों का प्रचलन उस काल में था। लमाना व्यापारी अपने साथ अधिक धन लेकर न चलते थे क्योंकि मार्ग में चोर और डाँकुओं का भय रहता था। परम्परा से पता चलता है कि अधिक धन होने पर कहीं मंदिरों में गाड़ दिया जाता था। 1 रीवा राज्य का अर्थ मूलतः भूमि पर आधारित

था। रीवा राज्य की भूमि सामान्यतः कोठार एवं पवाई में बँटी हुई थी। कोठार की भूमि राज दरबार से सीधे संबंधित थी और पवाई भूमि राज दरबार द्वारा समय-समय पर पवाईदारों को दी गयी थी। पवाई का मतलब कोई गाँव या गाँव का भाग, जमीन या जागीर, पाट या सनद जो दरबार से मिली हो या जिसे दरबार स्वीकार करता हो अथवा पैपखार जागीर, वृत्त, सेवावृत्त, मुडवार, सोवा मुडवार, देवार्थ, जमींदारी या अन्य किसी भी प्रकार की पवाई जो महाराजा द्वारा पाट या सनद के रूप में दी गई हो। पवाई कहलाती है।

रीवा दरबार तथा ब्रिटिश शासन तंत्र के मध्य मैत्रीपूर्ण संबंधों की स्थापना से राज्य के आन्तरिक प्रशासन में महत्वपूर्ण परिवर्तन शुरू हुआ। राज्य के पवाईदार तथा इलाकेदार अब स्वतंत्रता का अनुभव करने लगे। रीवा राज्य व ब्रिटिश - शासन तंत्र से संबंध 1812 ई० की सन्धि से शुरू हुआ। यह काल महाराजा जयसिंह का था और शासन की देखरेख युवराज विश्वनाथ सिंह करते थे। महाराजा विश्वनाथ सिंह के काल तक स्थिति किसी प्रकार चलती रही। विश्वनाथ सिंह के उत्तराधिकारी महाराजा रघुराज सिंह के समय 1857 ई० का विद्रोह घटित हुआ। रघुराज सिंह अन्दर से कुछ भी रहे हों, पर बाहर से उन्होंने अंग्रेजों का साथ दिया और बघेलखण्ड में फूटे इस विद्रोह को दबाने में अंग्रेजों का पूरा-पूरा साथ दिया। इसका पुरस्कार भी अंग्रेजों ने महाराजा रघुराज सिंह को दिया। समय के साथ रीवा राज्य के इलाकेदारों व पवाईदारों ने रीवा दरबार को सहयोग न दिया। फलतः भूमि से राजस्व की उगाही क्षीण पड़ गई। राज्य की आर्थिक स्थिति दयनीय हो गई। विवश होकर महाराजा रघुराज सिंह को अंग्रेजों से ऋण लेना पड़ा। अन्ततः रघुराज सिंह ने राज्य का सम्पूर्ण उत्तरदायित्व ब्रिटिश शासन को सौंपकर इलाकेदारों व पवाईदारों की रही सही सद्भावना से भी राज्य को वंचित कर दिया। रघुराज सिंह ब्रिटिश शासन के पेन्शनर बन गए और रीवा दरबार ब्रिटिश शासन की छत्रछाया में आ गया। ऐसी स्थिति में रीवा राज्य के इलाकेदारों व पवाईदारों की नजर में रीवा दरबार की महत्

शून्य सही हो गई। महाराजा वेंकटरमण सिंह को पवाईदारों की सोच में आया यह परिवर्तन खटकने लगा। अतः महाराजा वेंकटरमण सिंह ने अपने शासन काल में दो बार रूपकार प्रकाशित करवाया। इन रूपकारों का आशय यह था कि सभी प्रकार पवाईयों में सेवाभार लगाया जा सकता है। पवाईदारों द्वारा यदि सेवा नहीं अदा की जाती है तो पाट सनद अथवा हुक्म की शर्तें तोड़ी जा सकती है। उल्लेखनीय है कि महाराजा गुलाब सिंह 3 पिता वेंकटरमण सिंह के रूपकारों को और अधिक स्पष्ट रूप से समझने के लिए दिनांक 29 मार्च 1928 ई० को इन्हें पुनः जारी किया। "सब प्रकार की पवाईयों में सेवा लगाई जा सकती है। सेवा लगाने से उनका रूप बलकर जागीर की तरह हो जाता है। जागीर तथा ववाईयों किसी भी समय जप्त की जा सकती है। यदि सेवा नहीं जाती अथवा जब सेवा की आवश्यकता नहीं होती या पाट, सनद या हुक्म की शर्तें तोड़ी जाती हैं चूँकि अब लड़ाई का समय नहीं है और न लम्बा जमा या तीज त्योहारी सेवा कि जरूरत है, इस कारण कोई भी इलाका किसी भी समय जब्त किया जा सकता है।

रीवा राज्य के बघेल राजाओं की अर्थव्यवस्था से संबंधी नीतियों के आंकड़ें व दस्तावेज इधर-उधर बिखरे हैं या कि प्रकाशित ही नहीं हैं। इन दस्तावेजों को एकत्रित कर सुगम, सुसंगत प्रमाणित, समचीन बनाने के लिए शोध प्रविधि की समीक्षात्मक विधि को अपनाया जायेगा।

सदर्थ ग्रन्थ सूची:-

1. मौलिक स्रोत

बही खाते-

1. पल्टीराम वानी वि० सवत् — 1813 से 1870
2. समनराम वानी वि० संवत् — 1896 से 1940
3. भारतदीन वानी वि० स० — 1940 से 1978
4. ब्रजभूषण वानी वि०स० — 1978 से 1984
5. त्रिवेणी वानी वि०स० — 1958 से 1975

क- अजवेश महापात्र — बघेल वंशावली — सरस्वती भण्डार (किला) रीवा में सुरक्षित रचना काल 1835 ई०
 ख- धर्मदास - वीर सिंह बोध — सरस्वती भण्डार (किला) की पाण्डुलिपि, रचना काल 1560 ई० लगभग

एकौत्रा तथा शिलालेख:-

- ✦ अजवेश — एकौत्रा बान्धवगढ - बघेली में 1731 के लगभग लिखा गया, रीवा किला पुस्तकालय में सुरक्षित।
- ✦ रामचन्द्र बघेल - एकौत्रा 1583 - 84 राजा रामचन्द्र बघेल के राज्य की जमाबन्दी विवरण किला रीवा।
- ✦ गहोरा शिलालेख - इलाहाबाद संग्रहालय में काल - 1360 ई०।
- ✦ गोबरी शिलालेख - गोबरी, जिला सतना में 1360 ई० का तुलसी संग्रहालय रामवन।
- ✦ सनई शिलालेख — अमरपाटन - जिला सतना 1661 ई० तुलसी संग्रहालय रामवन
- ✦ मौलवी रहमान अली : तवारीख - ए - बघेलखण्ड (पाण्डुलिपि)
- ✦ मौलवी रहमान अली : यादगार - ए - रोजगार (पाण्डुलिपि)